

СРЪАН ПИРИВАТРИЋ

ВАСНЛІЕ ЦРЬ РАЗБЕНСА МОНЛА ЦРЬ БЛГАРШ. НОСЛЪ ПНІ І
ХНЛІА ДЪ БЛГАРЪ

САМУИЛОВА
ДРЖАВА

БЕОГРАД
1998

Срђан Пириватрић

САМУИЛОВА ДРЖАВА
Обим и карактер

UDC 949.5.04:930.85(=773)

YU ISSN 0584-9888

INSTITUTE FOR BYZANTINE STUDIES
SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
STUDIES
№ 21

SRĐAN PIRIVATRIĆ

SAMUILO'S STATE

ITS EXTENT AND CHARACTER

Editor
BOŽIDAR FERJANČIĆ
Director of the Institute for Byzantine Studies

BELGRADE
1997

УДК 949.5.04:930.85(=773)

YU ISSN 0584-9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 21

СРЂАН ПИРИВАТРИЋ

САМУИЛОВА ДРЖАВА

ОБИМ И КАРАКТЕР

Уредник
БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ
директор Византолошког института

DF
501
.S73
v.21

БЕОГРАД
1997

Ова монографија представља у понечему измењен текст магистарске тезе „Обим и карактер Самуилове државе према византијским изворима“ одбрањене на Филозофском факултету у Београду, маја 1995, пред комисијом у којој су се налазили академик Божидар Ферјанчић, професор Љубомир Максимовић и доцент Радивој Радић. Уваженој комисији сам топло захвалан на многим саветима и великом стрпљењу. Током рада сам уживао непрекидну помоћ и подршку од запослених у Византолошком институту САНУ, и на томе им свима још једанпут благодарим. Највише дугујем својој породици и госпођици Луцији Царевић. Њима посвећујем ову књигу.

У Гроцкој,
марта 1997. године

Аутор

САДРЖАЈ

Списак скраћеница	9
О изворима и литератури	17
Бугарско царство и бугарске земље у односу према Византији	
до 976. године	31
Два цара и два Царства	32
Нићифор II и Бугарска	40
Појава комитопула	44
Крај Бугарског царства 971. и домети византијске власти .	48
О пореклу комитопула и исходу њиховог покрета 969. године	57
Самуилова држава (976–1018)	73
Устанак Бугара и стварање државе (976–986)	73
Од битке код Трајанових врата до битке на Сперхеју (986–996)	93
Од битке на Сперхеју до битке на Беласици (996–1014) ...	104
Последње године (1014–1018)	120
О карактеру Самуилове државе	133
Царство	133
Проблем хронологије крунисања и Романове царске титуле .	144
Црква	148
Порекло круне	161
Друштвена структура	168
Етничка структура	180
Закључак	187
Summary	199
Index	211

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

Actes d'Iviron	Actes d'Iviron I, Archives de l'Athos XIV, ed. <i>J. Lefort et al.</i> , Paris 1985.
Actes de Lavra	Actes de Lavra I, Archives de l'Athos V, ed. <i>P. Lemerle et al.</i> , Paris 1970.
Ademarus	Ademari Historiarum libri III, ed. <i>G. Waitz</i> , MGH SS IV, 106–148.
<i>Adontz</i> , Samuel	<i>N. Adontz</i> , Samuel l'Arménien, rois des Bulgares, Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres 38 (1938) 1–63.
Alexiade	Anne Comnène Alexiade, vol I–III, ed. <i>B. Leib</i> , Paris 1937, 1943, 1945.
<i>Анасѣасијевић</i> , Хипотеза	<i>Д. Анасѣасијевић</i> , Хипотеза о западној Бугарској, ГСНД 3 (1928) 1–12.
<i>Анасѣасијевић</i> , Хронологија	<i>Д. Анасѣасијевић</i> , Хронологија изашиљања Бориса и Романа у талаштво на висантиски двор, ГСНД II (1927) 135–137.
<i>Анѣолѣак</i> , Самуиловата држава	<i>С. Анѣолѣак</i> , Самуиловата држава, Средновековна Македонија 1, Скопје 1985, 237–708.
<i>Arhweiler</i> , Idéologie	<i>H. Arhweiler</i> , L'idéologie politique de l'Empire byzantin, Paris 1975.
Attaliates	Michaelis Attaliothae historia, ed. <i>I. Bekkerus</i> , Bonnæ 1853.
<i>Бакалов</i> , Промулгация	<i>Г. Бакалов</i> , Царската промулгация на Петър и неговите приемници в светлината на българо-византийските дипломатически отношения след договора от 927. г., ИП XXXIX/6 (1983) 35–44.
<i>Бакалов</i> , Владател	<i>Г. Бакалов</i> , Средновековният български владател, София 1995.

- Бешевлиев, Първобългарски надписи* *В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, София 1992².*
 BHR *Bulgarian Historical Review.*
- Благодеева, За произхода* *Б. Благодеева, За произхода на цар Самуил, ИП XXII/2 (1966) 79–95.*
- Благоев, Царувал ли е Арон* *Н. П. Благоев, Царувал ли е Арон брат на цар Самуил и кога? Македонски преглед III/3 (1927) 15–26.*
- Благоев, Роман* *Н. П. Благоев, Българският царь Роман, Македонски преглед VI/3 (1930) 1–43.*
- Благоев, Происход* *Н. П. Благоев, Происход и характер на цар Самуиловата държава, ГСУ (ФИФ) XX (1925) 485–590.*
- Bryennius *Nicephori Bryennii historiarum libri quattuor, ed. P. Gautier, Bruxelles 1975.*
- BS *Byzantinoslavica.*
- Byz *Byzantion.*
- BZ *Byzantinische Zeitschrift.*
- Catalogue *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in The Fogg Museum of Art, vol. 1, ed. J. Nesbitt, N. Oikonomides, Washington 1991.*
- Cheyne, Pouvoir* *J. C. Cheynet, Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210), Paris 1990.*
- Codex *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. I (743–1100), ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967.*
- Cronografia *Michele Psello, Imperatori di Bisanzio (Cronografia), vol. I, ed. S. Impellicceri, Vicenza 1984.*
- Чуда *Чуда св. Димитрија Солунског, превод Б. Ферјанчић, ВИИИЈ III, 45–48.*
- DAI *Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio, ed. G. Moravcsik — R. H. J. Jenkins, Washington 1967².*
- De cerimoniais *Constantini Porphyrogeniti imperatoris de cerimoniais libri duo, rec. I. I. Reiske, Bonnae 1830.*
- Дринов, Южные Славяне* *М. С. Дринов, Южные Славяне и Византия в X веке, (Съчинения на М. С. Дринова I) София 1909, 365–520.*

- Дринов*, Началото *М. С. Дринов*, Началото на Самуиловата држава, (Съчинения на М. С. Дринова I) Софиа 1909, 317–364.
- Ducellier*,
Façade Maritime *A. Ducellier*, La façade maritime de L'Albanie, Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle, Thessaloniki 1981.
- Ферлуга*, Далмација *Ј. Ферлуга*, Византијска управа у Далмацији, Београд 1957.
- Ферлуга*, Драч *Ј. Ферлуга*, Драч и драчка област пред крај Х и почетком ХI века, ЗРВИ 8/2 (1964) 117–132.
- Ferluga*, Soulèvement *Ј. Ferluga*, Le soulèvement des Cometopoulos, ЗРВИ 9 (1966) 75–84.
- Gelzer*, Ungedruckte *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümverzeichnisse der orientalischen Kirche, BZ 2 (1893) 22–72.
- ГИБИ *Гръцки извори за българската историја.*
- Гилфердинг*, Историја *А. Гилфердинг*, Историја Сербов и Болгар, Собрание сочинений, Санкт-Петербург 1868.
- Giovanni Diacono *Cronache veneziane antichissime*, vol. I, ed. G. Monticolo, Roma 1890.
- Goldstein*,
Hrvatski srednji vijek *I. Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb 1995.
- Голубинский*,
Краткий очерк *Е. Е. Голубинский*, Краткий очерк истории православных церквей, Москва 1871.
- ГСНД *Гласник скопског научног друштва.*
- ГСУ *Годишник на софийския университет.*
- Granić*, Glossen *F. Granić*, Kirchenrechtliche Glossen zu den vom Kaiser Basileios II. dem autokefalen Erzbisum von Achrida verliehenen Privilegien, Byz 12 (1937) 395–414.
- Гюзелев*,
Ичиргу боилите *В. Гюзелев*, Ичиргу боилите на Първата българска држава (VII–XI в.), ГСУ (ФИФ) LXV/III (1971) 123–181.
- Гюзелев*,
Функциите и ролята *В. Гюзелев*, Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска држава, ГСУ (ФИФ) LX (1966) 131–160.
- Hunger*, Literatur *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I–II, München 1978.

- ИИБИ Известия на Институт на бълг. история. София.
- ИИД Известия на Историческото дружество. София.
- ИИИ Известия на Института за история. София.
- Илјада години Илјада години од востанието на комитопулиците и создавањето на Самоиловата држава, Институт за национална историја, Скопје 1971.
- ИРАИК Известия русского археологического института в Константинополе.
- Иречек*, История *К. Иречек*, История на Българите с поправки и добавки от самия автор, София 1978 (= История на Българите, София, 1929²; Поправки и добавки, София 1939).
- История на България 2 История на България 2, София 1981.
- Историја I Историја народа Југославије I, Београд 1953.
- Иванов*, Български старини *И. Иванов*, Български старини из Македонија, София 1931².
- Иванов*, Происход *И. Иванов*, Происход на царь Самуиловия род, Сборник в честь на В. Н. Златарски, София 1925, 55–62.
- ИП Исторически преглед. София.
- Йончев*, Някои въпроси *Л. Йончев*, Някои въпроси във врската със Самуиловата држава, ИП XXI (1965) 30–48.
- Йорданов*, Печатите *И. Йорданов*, Печатите от стратегията в Преслав (971–1088), София 1993.
- Јахја *V. R. Rozen*, Imperator Vasilij Bolgarobojca, Izvlečenija iz Letopisi Jaxi Antioxijskago, VR, London 1972.
- Jireček*, Inschrift *К. Jireček*, Die Cyrillische Inschrift vom Jahre 993, Archiv für slavische Philologie 21 (1899) 543–551.
- Јиречек-Радонић*, Историја *К. Јиречек — Ј. Радонић*, Историја Срба I–II, Београд 1952³.
- Jordanov*, Les sceaux *I. Jordanov*, Les sceaux de deux chefs militaires byzantins trouvés à Preslav: le magistros Léon Melissénos et le patrice Théodorokan, Byzantinobulgarica 8 (1986) 183–189.

- JÖB
Jahrbücher der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft.
- Каришковский,*
 К истории
П. О. Каришковский, К истории балканских воин Святослава, ВВ 7 (1953) 224–243.
- Карышковский,*
 О хронологии
П. О. Карышковский, О хронологии русско-византийской войны при Святославе, ВВ V (1952) 127–138.
- Кекавмен
Советы и рассказы Кекавмена, ed. Г. Г. Литаврин, Москва 1972.
- Klaić, Povijest Hrvata*
N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971.
- Klaić, Problem*
N. Klaić, Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom do početka XV stoleća, Zadar — zbornik, Zagreb 1964, 141–167.
- Kravari, Macédoine occidentale*
V. Kravari, Villes et villages en Macédoine occidentale, Paris 1989.
- Leo. Diac.
Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem, rec. C. B. Hase, Bonnae 1828.
- Lesny, Zachodni sasedzi*
J. Lesny, Panstwo Samuela a jego zachodni sasedzi, Balcanica Posnanesia II (1985) 87–112.
- Летопис
Летопис Попа Дукљанина, ур. Ф. Шишић, Београд–Загреб 1928.
- ЛИБИ
Латински извори за българската история.
- Литаврин,*
 България и Византия
Г. Г. Литаврин, България и Византия в XI–XII вв, Москва 1960.
- Лишев,* За генезиса на
 феодализма
С. Лишев, За генезиса на феодализма в България, София 1963.
- Liutprandi antapodosis*
Liutprandi antapodosis, Liutprandi opera, ed. J. Becker, Hannover und Leipzig 1915.
- Liutprandi relatio*
Liutprandi relatio de legatione constantinopolitana, Liutprandi opera, ed. J. Becker, Hannover und Leipzig 1915.
- Lupus Protospatarus*
Lupus Protospatarus, Annales a. 855–1102, MGH SS V, ed. G. Pertz, 52–63.
- Малингудис,* По впроста
Ф. Малингудис, По впроста за произхода на комитопулите, Доклади 1, Първи международни конгрес по българистика, БАН, София 1982, 70–75.

- Μυκοῦλος, Βασιλική* *Н. Μυκοῦλος, Ἡ Βασιλική τοῦ ἁγίου Ἀχιλλεῖου στήν Πρέσπα, Α΄-Γ΄, θεσσαλονίκη 1989.*
- Μυταφчиев, История* *П. Мутафчиев, История на български народ I, София 1943.*
- Nicholas I, Letters *Nicholas I Patriarch of Constantinople letters, ed. R. H. J. Jenkins and L. G. Westerink, Dumbarton Oaks 1973.*
- Life of Saint Nikon *The Life of Saint Nikon, ed. D. Sullivan, Brookline 1987.*
- Obolensky, Commonwealth* *D. Obolensky, The Byzantine Commonwealth, London 1971.*
- Oikonomidès, Listes* *N. Oikonomidès, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972.*
- Осѣрогорски, Автократор* *Г. Осѣрогорски, Автократор и самодржац, Глас СКА 154 (1935) 95–187 (= Сабрана дела, књ. 4, Београд 1970, 281–364).*
- Осѣрогорски, Историја* *Г. Осѣрогорски, Историја Византије, Београд 1970³.*
- Петров, Восстание* *П. Петров, Восстание Петра и Бояна в 976. г. и борба комитопулов с Византией, Византиновбългарика 1 (1962) 121–144.*
- Петров, Образоване* *П. Петров, Образоване и укрепване на западната Българска држава, ГСУ (ФИФ) LIII/2 (1959) 135–190.*
- PG *J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series graeco-latina, Paris 1857 sq.*
- Похвално слово *Похвално слово за св. Фотий Тесалийски, ГИБИ V (1964) 314–316.*
- Прокић, Постанак* *Б. Прокић, Постанак једне словенске царевине у Македонији у X веку, Глас САН 76 (1908) 213–307.*
- Прокић, Патријархат* *Б. Прокић, Постанак Охридског патријархата, Глас САН 90 (1912) 175–267.*
- Прокић, Први охридски архиепископ* *Б. Прокић, Први охридски архиепископ Јован, Глас САН 88 (1911) 267–303.*
- Prokić, Zusätze* *B. Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Scylitzes Codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV, München 1906.*
- ПВЛ *Повесть временных лет I–II, ред. В. П. Адриановой-Перетц, Москва–Ленинград 1950.*

- Rački, Borba* *F. Rački, Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost, Beograd 1931².*
- Rek, Powstanie* *S. Rek, Powstanie zachodniobulgarskiego państwa Komitopulów, Przegląd historyczny, t. LXXIV (1986) 237–254.*
- REB *Revue des études byzantines.*
- Romani Epistolae *Romani Lacapeni ad Symeonem Epistolae, ed. Sakkelion, Δελτίον I (1884), II (1885).*
- Runciman, Bulgarian Empire* *S. Runciman, A history of the First Bulgarian Empire, London 1930.*
- SB *Studia Balcanica.*
- Schlumberger, Épopée* *G. Schlumberger, L' épopée byzantine à la fin du Xe siècle I–III, Paris 1896, 1900, 1905.*
- Schlumberger, Un empereur* *G. Schlumberger, Un empereur byzantin au dixième siècle, Nicéphore Phocas, Paris 1923².*
- Scripta minora *Michaelis Pselli scripta minora, ed. E. Kurtz, Milano 1936.*
- Scyl. *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, rec. H. Thurn, Berlin 1973.*
- Seibt, Untersuchungen* *W. Seibt, Untersuchungen zur Vor- und Frühgeschichte der „bulgarischen“ Komitopulen, Handes Amsorya 89 (1975) 65–100.*
- Снегаров, История* *И. Снегаров, История на Охридската архиепископия, първи томъ, София 1924, 1995² (репринт).*
- СпБАН *Списание на Българската академия на науките.*
- Stephanos von Taron *Des Stephanos von Taron armenische Geschichte, ed. H. Gelzer und A. Burckhardt, Lipsiae 1907.*
- Sym. Logothetus *Theophanus Continuatus, ed. I. Bekkerus, Bonnae 1838.*
- Стоименов, Военна администрация* *Д. Стоименов, Временна византийска военна администрация в българските земи (971–987/989), ГСУ, Нцсвп „Иван Дуйчев“, том 82(2) 1988, 39–66.*
- Tăpkova-Zaimova, Frontières* *V. Tăpkova-Zaimova, Les frontières occidentales des territoires conquis par Tzimisès, Studia Balcanica 10 (1975) 113–117.*

- Търкова–Заимова, Проблемите* *В. Търкова–Заимова, Превезмането на Преслав в 971 г. и проблемите на българската црква, 1100 години Велики Преслав 1, Шумен 1993, 172–181.*
- Ташковски, Самуиловото царство* *Д. Ташковски, Самуиловото царство, Скопје 1961.*
- Theophanus Continuatus* *Theophanus Continuatus, ed. I. Bekkerus, Bonnae 1838.*
- VR* *Vagiorum Reprints.*
- Василъевский, К истории 976–986* *В. Василъевский, К истории 976–986 гг., Труды В. Васильевского II, С.-Петербург 1909, 56–124.*
- Венедиков, Устройство* *И. Венедиков, Военното и административното устройство на България през IX и X век, София 1979.*
- ВИИНЈ III* *Византијски извори за историју народа Југославије, том III, Београд 1966.*
- ВВ* *Византийский временник.*
- Златарски, История* *В. Златарски, История на българската държава прѣзь срѣднѣтѣ вѣкове, томъ I ч. 1, 2, томъ II, София 1919, 1927, 1934, 1994–1995² (репринт).*
- Zon.* *Ioannis Zonarae Epitome historiarum libri XVI–XVIII. ed. L. Dindorf, Bonnae, 1897.*
- ЗРВИ* *Зборник радова Византолошког института.*

О ИЗВОРИМА И ЛИТЕРАТУРИ

Извори на којима почива ова студија захтевају да уводне напомене о њима најпре започну једном, када су у питању теме из области медијевистике већ уобичајеном, констатацијом о релативној малобројности оних који су до данас сачувани. Уз то, веома значајна и помало бизарна околност јесте да ће историја једне државе готово полувековног трајања (од око 976. до 1018. године) бити истраживана претежно преко извора који би се у односу на њу саму могли назвати „иностранима“. Томе су два разлога. Први је тај што готово потпуна оскудица „домаћих“, бугарских извора, такав поступак чини неизбежним.¹ Други је са становишта саме историјске науке далеко више оправдан. Држава чија ће историја овде бити изложена настала је на простору који је некада припадао Источном римском царству, и који је, и када је за Царство био изгубљен, трпео његове различите утицаје. Они су били веома дубоки, а у извесним елементима и одлучујући. Заправо, Самуилова држава ће преузимањем и настављањем традиција срушеног Бугарског царства деловати унутар стандарда који су створени у једном претходном сукобу бугарске државе и Ромејског царства. Осим тога, са њим ће бити у веома дуготрајном и исцрпљујућем рату, у коме ће на крају и подлећи. Те две групе околности, од којих су прве, назовимо их идеолошким, нешто дужег трајања од оних других, војних и политичких, довољан су разлог да на византијске („иностране“) изворе гледамо са посебним интересом, независно од тога што смо на то у ствари принуђени.

На државу Самуила и његових наследника гледаће се, дакле, из померене перспективе суседа. Поред тога визура ће додатно бити ограничена природом извора. У том смислу је веома илустративан пример Јована Скилице, који је уједно и најважнији извор за Самуилову епоху. Ваљало би најпре изложити оно мало података који су о његовом живо-

---

¹ Оваква подела на „домаће“ и „стране“ изворе учињена је са становишта проверијенције. Изворни материјал настао у држави која се називала Бугарска спадао би у „домаћи“, а сав остали у „страни“. Смисао израза „бугарски извори“ нема нужно етничку конотацију.

ту познати. Пореклом је по свој прилици био из Мале Азије, из теме Тракесион. Према сопственим речима, живео је у време знаменитог филозофа Михаила Псела (око 1018–1096/7) и заузимао значајне положаје куропалата и друнгарија вигле. И поред тога, његово име се не среће ни у једном савременом извору. Умро је вероватно крајем XI века.² Написао је дело под називом „Кратка историја“ (Σύνοψις ἱστοριῶν), које обухвата период од 811. до 1057. године.³ Неки од сачуваних рукописа се завршавају 1078. годином. Данас преовлађује мишљење да се у тим случајевима ради о делу неког другог, анонимног писца, који је назван Скиличиним Настављачем.⁴ За период до средине X века Скилица је користио Теофановог Настављача, Јосифа Генесија и друге писце чија су дела сачувана. Оно по чему је његова „Историја“ изузетна јесу одељци који се односе на време од средине X века до половине XI века, за које је црпео грађу из изгубљених списа, чији су аутори Теодор из Севастеје, Теодор из Сиде, Димитрије из Кизика и Јован Лид.⁵ Из тог разлога је његов спис основни и највреднији извор за скоро цео један век византијске историје.

Иако је сам писац своје дело назвао историјом, оно је по композицији једна царска хроника. Владавини сваког цара посвећен је посебан одељак. И, што је значајније, Скиличина историја-хроника је царска и по тематици и начину приповедања догађаја. У средишту пажње јесте личност цара, и сва остала збивања су изложена спрам ауторовог основног интереса. То је знатно утицало и на његове погледе на суседну бугарску државу, која у време када је писао већ одавно није постојала. На тамошње догађаје се веома ретко обраћала пажња уколико нису у непосредној вези са Ромејским царством, или, чешће, са самим византијским царем. Ове и друге одлике Скиличиног списа биће погодније за коментарисање у даљем тексту. Засад ваља нагласити да ова претходно наведена знатно сужава ионако померени угао гледања

² О животу Јована Скилице в. *Hunger, Literatur I*, 389 sq., као и уводни чланак који је уз превод и коментар одломака из Скиличине историје дао Ј. Ферлуга у ВИИИИ III, 51–54.

³ Скиличино дело преузео је и готово у целости унео у своју „Хронику“ (обухвата време од стварања света до 1079) извесни Георгије Кедрен. Донедавно се Скилица могао читати само у Бонском издању Кедренове хронике (*Georgius Cedrenus I–XX, ed. I. Bekkerus, Bonnæ 1839*). Трудом Х. Турна појавило се критичко издање, где се уз текст налази и опширни коментар рукописне традиције (*Scyl.*). Све вести које се односе на државу Самуила и његових наследника превео је према наведеном Бонском издању и опширно коментарисао Ј. Ферлуга (ВИИИИ III, 55–140).

⁴ Cf. *E. Dolaqis, Ἡ συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτη, Θεσσαλονίκη 1968*.

⁵ О карактеристикама списа Јована Скилице в. литературу коју је прикупио Ј. Ферлуга у ВИИИИ III, 54, а посебно *М. Сюзомов, Об источниках Льва Дьякона и Скилицы, Византийское Обозрение 2 (1916) 106–166*, и *А. Каждан, Из истории византийской хронографии X в. Источники Л. Дьякона и Скилице для истории третьей четверти X столетия, ВВ 20 (1961) 106–128*. Cf. *Hunger, Literatur I*, 392–393.

на Бугарску. При томе су догађаји из (да се послужимо традиционалним категоријама) „војне“ или „политичке“ историје заступљени у знатном броју. Података који осветљавају проблеме политичке идеологије суседне државе, њених институција, као и основних елемената друштвене структуре, веома је мало. Ипак, узети сви заједно, они по броју, а најчешће и по квалитету, знатно премашују садржај других византијских извора и основа су онога што се данас зна о Самуиловој држави.

Од посебног је значаја такозвани Бечки рукопис Скиличине хронике. Он је сачињен крајем XIII или почетком XIV века и као предложак је имао један рукопис с почетка XII века. Тај старији рукопис излаже догађаје од године 976. до 1057. а исписао га је Михаило, епископ јужноалбанског града Девола. Епископ Михаило је у препис унео 66 допуна и исправки које се углавном односе на историју Јужних Словена или на охридску архиепископију у наведеном периоду.⁶ Оне су од великог значаја јер у важним детаљима употпуњују а некад и исправљају слику коју о Самуиловој држави пружа Јован Скилица. Питање извора којим се служио деволски епископ остало је наразајашњено. Постоје претпоставке да се неке од његових допуна оснивају на изворима које је пред собом имао Скилица, пре свих на Теодору из Севастеје, а које сам није најпажљивије користио, скраћујући или мењајући садржај појединих вести. Међутим, Михаило Деволски је веома добро познавао локалне прилике и словенски језик, па се чини да порекло примедби које је дао треба најпре тражити у томе што је његова дијецеза потпадала под јурисдикцију охридског архиепископа и била и географски веома близу средишњим областима државе којом је владао Самуило, где је свакако постојала свежа усмена традиција о релативно скорашњим збивањима.

Самуилов савременик Лав Ђакон (рођен нешто пре 950. године а умро вероватно почетком XI века) написао је „Историју“ у десет књига, која обухвата период од 959. до 976. године, уз један веома важан додатак из 986. године.⁷ Ради се о детаљном приказу битке код Трајанових врата, између бугарске и византијске војске, којој је као војни свештеник у пратњи цара Василија II присуствовао сам Лав Ђакон. Сматра се да је имао намеру да своје дело продужи и на доба после

⁶ Допуне и исправке Михаила Деволског објавио је *Prokić, Zusätze*. Оне које се односе на Самуилову државу превео је на одговарајућим местима уз вести Скилице Ј. Ферлуга (ВИИИЈ III, 55–140). О питању порекла и ауторства допуна и исправки из Бечког рукописа в. *J. Ferluga, John Scylitzes and Michael of Devol, ЗРВИ 10 (1967) 163–170.*

⁷ Сачуван је само један рукопис Лавове Историје, који је издат у Париском корпусу 1819. а потом прештампан у Бонском 1828. године (Diac.). Вести које се односе на Самуилову државу превео је и коментаришао Ј. Ферлуга (ВИИИЈ III, 15–21). О животу Лава Ђакона и његовом, за византијску историју друге половине X века необично важном делу, в. *Hunger, Literatur 1, 367–371*, као и преглед Ј. Ферлуге у ВИИИЈ III, 13–14.

смрти Јована Цимискија (976), али га је у томе омела смрт. Приказ поменути битке је, с обзиром на то да је аутор био очевидца, извор првога реда, али, на жалост, и једино сведочанство о њему савременим византијско-бугарским односима, осим једне кратке примедбе о Самуиловом заузећу Верије.

И у необичном спису Кекавмена, састављеном у XI веку, налази се неколико података о догађајима из времена Самуила. Пре свега, дат је жив и сликовит опис прилика под којима је Лариса пала у руке Бугара, као и неке друге мање значајне вести.⁸ Од других византијских извора који би спадали у такозване наративне ваља споменути знаменитог Михаила Псела. Он пише у време које непосредно следи пропасти Самуилове државе, и у својој Хронографији, као и у једном епитафу, доноси понеки податак о њеним владарима, занимљив пре свега за сагледавање слике која је о њима у византијском друштву остала убрзо пошто је сама држава ликвидирана.⁹ Из истог разлога вреди и понеки, по правилу сасвим узгредни спомен, који се може срести у делима Михаила Аталијата, Нићифора Вријенија и Ане Комнине.¹⁰ У овом набрајању писаца чија дела у ужем или ширем смислу имају историјску тематику, Јован Зонара се са разлогом помиње напоследку. Његова Хроника обухвата време од стварања света па до године 1118, дакле и оно о коме ће се овде расправљати. Али, с обзиром да се за приказ византијског ратовања са државом Самуила и његових наследника користио у потпуности Скилицом, његов спис нема изворну вредност, и због тога ће бити сразмерно мало коришћен.¹¹

Трагови византијско-бугарских односа доспеће и у списе који према традиционалним поделама не спадају у историјске. Пре свих, важни су епиграми песника Јована Геометра. Рођен је у првој половини X века, вероватно у Цариграду, и у њему је стекао веома темељно образовање. У обимној заоставштини Јована Геометра посебно су занимљиве песме са реминесценцијама на савремене догађаје. Њихов садржај је, због тога што их је тешко датирати, као и услед стила склоног архаизирању, понекад веома нејасан и само делимично употребљив. Неколико њих, из

⁸ О компликованим просопографским питањима у вези са Кекавменом и различитим мишљењима в. литературу коју наводи *Hunger, Literatur I*, 162, 190; као и опширни приказ Ј. Ферлуге (ВИИНЈ III, 189–194) који је превео и коментарисао оне вести које се односе на Самуила. Коришћено је издање Г. Г. Литаврина (в. Кекавмен).

⁹ О његовом животу и веома значајном делу постоји огроман број радова. О Хронографији в. литературу коју наводи *Hunger, Literatur I*, 372–382. Уп. и сажети приказ који уз превод појединих вести доноси Ј. Ферлуга (ВИИНЈ III, 219–220). За употребљена издања в. *Stroponografia* и *Scripta minora*.

¹⁰ За детаљнија обавештења в. пре свега *Hunger, Literatur I*. Коришћено је такозвано бонско издање Аталијата, и савременија Нићифора Вријенија и Ане Комнине (в. *Attaliates, Bryennius, Alexiade*).

¹¹ О Јовану Зонари в. *Hunger, Literatur I*, 416–419, као и кратка обавештења Б. Радојчића у ВИИНЈ III, 244.

времена пре него што је постао митрополит града Мелитине у Малој Азији (после 990), односе се на Самуила и Бугаре.¹²

Сећање на ратове које је Царство водило са Бугарима сачувало се и у неколико хагиографских списа — такозваном Похвалном слову св. Фотију Тесалијском из XI века, Житију св. Никона Метаноита забележеном половином XII века и једном од Чуда св. Димитрија Солунског, које је по свој прилици у другој половини XIII века написао Јован Ставракије, ђакон и хартофилакс цркве Св. Димитрија у Солуну.¹³ Иако се не односе на Самуилово доба, овом списку коришћених извора треба додати и писма патријарха Николе Мистика и цара Романа I Лакапина (920–944) упућена бугарском владару Симеону (893–927) у време византијско-бугарског рата (913–927). Писма показују неке идеолошке нијансе сукоба које ће бити од значаја и за каснију епоху Симеонових наследника Петра и Бориса II, а исто тако и за време Самуила.¹⁴

Када су у питању извори који се према традиционалној подели називају документарнима, од користи су, пре свега за питање територијалног распрострањања Самуилове државе, и три сигилиона Василија II, из 1019, 1020, и 1020–25. године, којима је после покорена државе установљена архиепископија Бугарске у Охриду.¹⁵ Поменути сигилиони објављени су на основу рукописа пронађеног у манастиру Св. Катарине на Синају, који се датира у XVI век. У његовом садржају налази се препис једне повеље Михаила VIII Палеолога издате охридској архиепископији, у коју су интерполирана три сигилиона Василија II. И поред овакве рукописне традиције у аутентичност ових докумената се углавном није сумњало.¹⁶ Од важности је, за питања црквене традиције, и такозвани Каталог бугарских архиепископа који је средином XII века саставио охридски архиепископ Јован Комнин.¹⁷ Исто тако, узети су у обзир и археолошки налази са локалитета цркве Св. Ахилија на острву Мале Преспе, где су последњих деценија обављена обимна истражива-

¹² О Јовану Геометру в. *Hunger, Literatur II*, 169, као и уводни чланак који је уз превод и коментар његових епиграма дао Б. Ферјанчић (ВИИИИ III, 23–33).

¹³ В. најпре одговарајућа места у *H. G. Beck, Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1959, као и превод и коментар Б. Ферјанчића у ВИИИИ III, 31–39, 45–48. За коришћена издања в. Похвално слово, *Life of Saint Nikon*. Текст Чуда св. Димитрија Солунског није ми био доступан на грчком оригиналу, па је коришћен превод Б. Ферјанчића.

¹⁴ О патријарху Николи Мистик у. уводну студију коју уз издање писама доносе Р. Х. Ц. Ценкинс и Л. Ц. Вестеринк (в. *Nicholas I, Letters*).

¹⁵ Сигилионе цара Василија II први је објавио Х. Гелцер, и његово издање је коришћено у овој прилици (в. *Ungedruckte*). Уп. и ГИБИ 6, *София* 1966, 40–47 (коментар В. Тапкове), где се уз литературу наводе и ранија издања.

¹⁶ Изузетак су радови Р. Љубинковића (Традиције Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа, *Старинар XVII* (1966) Београд, 73–74 п. 58), и С. Антољака (Самуиловата држава, 693).

¹⁷ Коришћено је издање Ј. Иванова (Български старини, 564–569).

ња.¹⁸ У ову групу спадају и печати чиновника византијске администрације, врста извора која последњих деценија добија на значају, и чији корпус новим открићима бива константно повећаван. Неколико њих знатно је помогло да се донекле разјасне одређени проблеми који се односе на византијску администрацију у освојеним бугарским земљама после 971. године, као и релативна хронологија Самуилових освајања области источне Бугарске.¹⁹

Иако је тежиште овога рада на ромејским изворима, списак „иностраних“ њиховим навођењем није исцрпљен. Заједничка одлика ових неромејских извора је одсуство оног идеолошког гледања на догађаје које је у већој или мањој мери карактеристично за византијске. Они би због тога а priori требало да заслуже посебну пажњу, која је, на жалост, у извесној несразмери са њиховом стварном обавештеношћу. Овој групи извора, пре свега због просторне или временске удаљености (понегде и обоје), а и због посебних карактеристика списка, измичу многе важне појединости. С друге стране, они детаљи који су се у њима затекли, макар делом садржали и нетачности, драгоцен су одјек веома далеких збивања, и већ због тога довољно вредни коментара.

У овој групи извора, у идеолошком смислу неутралних, од значаја је пре свих један арапски писац, Јахја из Антиохије. Детаљи из његовог живота су остали углавном непознати. Родио се крајем седамдестих година X века у угледној хришћанској породици у Египту, одакле се 1014/15. године у једној погодној прилици преселио у Антиохију, која је тада била под влашћу Византије. Умро је у дубокој старости 1066. године, написавши претходно дело под називом „Летопис“, у којем је изложио збивања између 934. и 1038. године. До њега су доспеле значајне, у понечему искривљене, али понекад и уникатне вести о збивањима на Балкану у поменутом периоду, као што је она о Самуиловом проглашењу за цара. На жалост, новија интегрална издања и преводи Јахјиног Летописа нису ми били доступни.²⁰ Коришћено је старо издање барона В. Р. Розена, у коме су, поред оних делова списка који се односе на владу Василија II (976–1025), преведени на руски и неки други, из претходног и потоњег периода.²¹ У Розеновом преводу обу-

¹⁸ За њих је заслужан грчки научник Н. К. Муцопулос. Недавно су објављени сабрани резултати истраживања (в. *idem*, Βασιλική).

¹⁹ Употребљене су збирке које су издали Н. Икономидис и Ц. Несбит (Catalogue), као и корпус печата пронађених у Преславу које је објавио И. Јорданов (Печатите).

²⁰ Histoire de Yahya-ibn-Sa'id d'Antioche, éd. et trad. par I. Kratchkovsky — A. Vasiliev, I — PO 18, 1924, p. 700–833; II — PO 23, 1932, p. 347–520; III — éd. L. Cheiko, CSCO, Scriptorum Arabici III/7, Beyrouth — Leipzig — Paris 1909; као ни J. H. Forsyth, The Byzantine Arab Chronicle (938–1034) of Yahya b. Said al-Antaki, Ph. D. diss., Univ. of Michigan, 1977.

²¹ Уп. Јахја. В. Розен је арапски текст и руски превод снабдео за оно време веома ученим коментарима, а уз то и обимном студијом о самом Јахји и карактеристикама

хваћене су све вести о Бугарима из времена које је овде у средишту пажње, од 963. до 1018. године. У малој мери је коришћен и Ал-Макин, хришћански писац XIII века, који је у својој Општој историји (до 1260) за период који је овде од интереса углавном преписивао Јахју.²²

Од значаја је и такозвана „Општа историја“ коју је написао Самуилов савременик Стефан из Тарона, у монаштву прозван Асолик („Појац“). Његово дело обухвата време од стварања света до године 1004. и садржи неколико кратких вести о односима цара Василија II са Бугарима.²³ Посебно је занимљива прича о наводном јерменском пореклу Самуила, која се не налази у било ком другом извору. Обавештеност писца и веродостојност података који се односе на византијску историју друге половине X века, чине малобројне Асоликове вести посебно вредним.

У ову групу извора спада и чувени „Летопис Попа Дукљанина“, познат и као „Барски родослов“. Мало је списа о којима постоје у толикој мери неусаглашена мишљења, како у погледу времена настанка списа, тако и по питању веродостојности његових података.²⁴ Нема потребе да се у те давно започете дискусије у овој прилици детаљније улази. Спис је по свој вероватности настао у другој половини XII века и аутор му је непознати свештеник барске архиепископије. Пун легендарних наноса и невероватних генеалогича, он садржи и неке вести које се односе на византијску и бугарску историју друге половине X и прве половине XI века. Оне се делом могу потврдити вестима византијских извора, па би општу, углавном негативну оцену о њиховој употребљивости, требало знатно ублажити.

Узета је у обзир и преписка бугарског владара Калојана (1197–1207) и папе Иноћентија III (1198–1216) која се често користила као

његовог списа (в. Јахја, 01–0103). Уп. такође и *M. Canard, Les sources arabes de l'histoire byzantine aux confins des Xe et XIe siècles, REB 19 (1961) 300–311.*

²² Древно издање Ал-Макина *Historia saracenicarum arabice olim exorata a Georgio El-Macino et latine reddita studio Thomae Erpenii, Lugduni 1625*, није ми било доступно. Његове вести, као и однос према Јахјином „Летопису“, детаљно је анализирао *Васиљевски*, К историји 976–986, 56 sq.

²³ Коришћен је немачки превод Асолика (в. *Stephanos von Taron*). Ранији руски превод (*Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по призванию, пер. Н. О. Евина, Москва 1864*), као ни франуски (*Asolik de Taron, Histoire Universelle, 2 partie, trad. de l'arménien et apotée par F. Macler, Paris 1917*) нису ми били доступни. О Стефану из Тарона детаљније у *H. Thorossian, Histoire de la littérature arménienne des origines jusqu'à nos jours (1951)*, што је такође било недоступно (цит. према *Seibt, Untersuchungen*, 80).

²⁴ Уп. предговор који је уз превод Попа Дукљанина донео С. Мијушковић (*Летопис попа Дукљанина, Београд 1988, 12–28*), где се налази и списак старије литературе. Коришћено је издање које је приредио Ф. Шишић (*Летопис*). Вредности Дукљанинових вести за византијску и уопште јужнословенску историју на смени X и XI века посебну студију посветио је Ј. Ферлуга (*Die Chronik des Priesters von Diokleia als Quelle für die byzantinische Geschichte, Byzantina 10 (1980) 429–460*).

доказ о наводном римском пореклу Самуилове круне.²⁵ Коришћени су и оскудни фрагменти које доносе Адемар из аквитанског града Шабана (написао такозвану „Франачку хронику“ око 1030. године) и Лупус Протоспатар из Барија (аутор „Хронике“, писане крајем XI века).²⁶

На крају, свему овоме треба додати и „домаће“ изворе. Од њих би се могло очекивати да пруже локално, бугарско, виђење збивања. Оно би посебно било занимљиво са идеолошке стране проблема, уколико би показали како су у државноправном смислу себе видели Самуило и његови наследници. Томе сачувани извори, а на жалост их је свега два, могу само делимично удовољити; али су они, с обзиром на јединственост података, утолико значајнији. У питању су два натписа, онај добро познати Самуилов из 993. године, и други, релативно недавно откривени, Јована Владислава из 1015/16. године.²⁷

Прилика је да се у овим уводним примедбама о најважнијим коришћеним изворима упозори на још једну њихову одлику. Они наративни су, осим неколико изузетака (Лав Ђакон, Јован Геометар и Стефан Таронски „Асолик“), од Самуилове епохе временски удаљени. Настали су у деценијама после слома његових наследника (1018), а најважнији међу њима, Јован Скилица, писао је на самом крају XI века. Перспективу њиховог (а наравно и данашњег) гледишта то знатно помера, и чини да оно буде специфично не само у погледу поменутих просторне, већ и временске дистанце.

На крају, ваљало би споменути и два извора недовољно јасне садржине, која су се понекад доводила у везу са византијско-бугарским односима у доба Самуила.

Један је позната „Хроника Галаксидиона“, градића који лежи на супрот Коринту у истоименом заливу.²⁸ У оном њеном делу који се

²⁵ Ова писма издavana су у више наврата. Коришћено је оно објављено у ЛИБИ III, Софија 1965, 307–308 (Innocenti III papae et Caloiohannis regis, Epistolae) где су наведена и остала издања.

²⁶ Cf. Ademar, Lupus Protospatarus.

²⁷ Први натпис је откривен у селу Герман крајем прошлога века. Објавили су га истовремено *Ф. И. Усјенский*, Надпись царя Самуила, ИРАИК 4 (1899) 1–4, и *Jireček*, Inschrift, 543–551. Уп. и *М. Кос*, О натпису цара Самуила, ГСНД 5 (1929) 203–209. У аутентичност натписа недавно је посумњао *М. Павловић* (Надробната плоча најдена во село Герман кај Преспа, Илјада години, Скопје 1971, 73–93).

Натпис Јована Владислава пронађен је приликом рушења Чауш цамије у Битољу 1956. године. Издао га је и снабдео палеографским и филолошким коментарима бугарски научник *Ј. Заимов*. На историјски контекст осврнула се *В. Заимова* (в. Битолски надпис).

²⁸ Хронику је поново издао и снабдео преводом на француски *П. Тивчев*, (Nouvelles données sur les guerres des Bulgares contre Byzance au temps de Tsar Samuel, Byzantinobulgarica III, Sofia 1966, 37–48). У раду су поменути и старија издања.

односи на X век налазе се занимљиви подаци о бугарским налетима на град и његову околину. Исправно је примећено да се према опису самих догађаја ништа поуздано не може закључити о времену када су се збили.²⁹ Они се могу односити како на походе у време цара Симеона (између 924. и 927) тако и на оне касније, у време Самуила, током осамдесетих или деведесетих година X века. Међутим, олако се прелазило преко податка који стоји на почетку целог исказа, а према коме су Бугари „људи округни и богоборци“ провалили у Хеладу „у време царевања Константина Романа“ (τὸν καιρὸ τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου Ρομάνου).³⁰ Чини се сасвим прихватљивом претпоставка да се између имена Константина и Романа изгубило једно и (καί). Према томе би ова збивања требало датирати у време када је Роман I Лакапин био савладар Константина VII Порфирогенита (између 17. децембра 920. и периода 17. мај 921. — април 922, када је постао врховни цар). Можда из овакве врсте извора не би требало изводити датовања у толикој мери прецизна, али остаје утисак да би за поменуте догађаје најпре требало веровати да су се збили у време Константина VII и Романа I. Није нимало вероватно да се у хроници мислило на Константина VIII, сина Романа II, који је прво владао заједно са старијим братом Василијем II (976–1025) а после његове смрти и сам (1025–1028). Познато је да за време Василија II његов брат готово да није имао другог учешћа у власти до сасвим формалног, и нема разлога да се он, ако се уопште помиње, помене сам, без Василија II. Због тога би требало напустити мишљење према коме се збивања описана у хроници Галаксидиона везују за Самуилове походе на југ Хеладе, и вратити се на она која их датирају у време Симеона.³¹

Други извор је једно писмо непознатог аутора из друге половине X века.³² У њему се помиње нека одметничка дружина, која се, разбијена и гоњена од царевог стратега, склонила на локалитет по имену Езеро. Међу бунтовницима су именом поменути синови неког Балдоса, који су побијени, као и неки Теодор, који је рањен утекао у Езеро. Из ових оскудних података не може се ништа поуздано извести. Локализација поменутог Езера у Тесалију чини се веома поузданом, међутим, није нимало извесно да су поменути одметници у ствари Бугари, како се помишљало.³³ На крају, није сигурно ни да је писмо састављено

²⁹ В. детаљније *Tivčev*, op. cit., 39 sq.

³⁰ Cf. *ibidem*, 45.

³¹ Cf. *Runciman*, *Bulgarian empire*, 174 n. 4.

³² Писмо је објавио *J. Darrouzès*, *Epistoliers byzantins du X s.*, Paris 1960, IX, 19, 356–357.

³³ *V. Tapkova-Zaimova*, *Autour de la pénétration du tzar Samuel dans les régions de la Grèce proprement dite*, *Byzantinobulgarica II* (1966) 237–239, видела је у овом догађају немире који су претходили Самуиловом устанку и каснијем продору у Тесалију.

баш око 975, како наводи издавач, јер у обзир долази цела друга половина X века.³⁴

Овом списку некористићених извора треба додати и један јерменски, „Хронику“ (952–1136) коју је у XII веку написао Матија Едески.³⁵ Она ми је на жалост остала недоступна, али они њени изводи које у преводу доносе други аутори показују да не би била од користи.

*

Устанак Самуила и његове браће и историја државе која је из тог покрета створена одавно су предмет пажње. Последица тога јесте постојање једног прилично великог и квалитетом хетерогеног корпуса литературе, настале у различитим срединама. Она би се условно могла разликовати као научна и публицистичка. Када се о научној литератури ради, о њој би најпре ваљало дати неколико примедби начелне природе. Неизбежан је утисак да је дискусија о Самуиловој држави веома често била оптерећена анахронизмима различите врсте. Онај најпознатији и најучљивији био је својеврсно преношење, како националних тако и државно-правних схватања и стандарда епохе у којима је ова литература настајала, на саму епоху која је посматрана. Не улазећи у мотивацију за овакав поступак, као ни у последице, треба напоменути његову методолошку неоправданост. Наравно, умесно је запитати да ли је при посматрању неког удаљеног времена уопште могуће сасвим се ослободити начела сопственог. Без обзира на вероватан одричан одговор, чини се неопходним да методологија историјске науке уопште, као и медијевистике, успостави категорије у највећој мери одговарајуће времену које је предмет интересовања, и прочишћене од анахроних идејних матрица. Једноставно, потребно је епоху (у мери у којој је могуће) сагледати из ње саме. Колико је литература о Самуилу понекада била далеко од тог захтева, могла би да покажу посебна истраживања која би била вишеструко корисна. Пре свега с методолошке стране, јер би се њима указало на својеврсне „идоле“ који чине да се проблему прилази из једног унапред одређеног појмовног и вредносног система, или, што је такође карактеристично, који утичу да се изворима постављају питања на која они нису у стању да пруже одговор. Посебно је у том смислу био делотворан идол „националног“, онаквог какво је дефинисано у периоду епохе националних препорода, а нарочито у фази такозваног „масовног национа-

³⁴ Cf. *Cheyne*, *Pouvoir*, 26–27.

³⁵ Најновије издање приредио је *A. Dosturian*, *The Chronicle of Matthew of Edessa*, Rutgers Un. Ph. D. 1972.

лизма“.³⁶ Такође, објаснило би се којим су путевима „идоли“ доспевали у историјску науку и колики је био њихов повратни утицај. Из самог текста ове студије ће бити јасно колико је литература о Самуилу била оптерећена националним.³⁷ Независно од те примедбе, није ни потребно посебно наглашавати да је сав труд уложен током последњих стотинак година донео мноштво „позитивних“ и неспорних чињеница, и знатно осветлио једно веома удаљено доба.

Међу многобројном литературом, коришћена је она која је сматрана важном или из неког разлога карактеристичном. Списи публицистичког карактера, осим неких изузетака, нису узимани у обзир. Било би непотребно набрајати сву употребљену литературу на овом месту. Међутим, занимљиво је навести неколико радова и аутора, од којих се поједини, поред несумњивога научног доприноса, одликују и претходно скицираним моментима. То би могло да послужи као користан увод у сам проблем истраживања. Није случајно што се интерес за бављење питањима Самуилове државе, као интегралног дела бугарске средњовековне историје, појавио најпре у средини која је за проучавање повести православних балканских Словена имала разлога не само научне природе. Тако се десило да је историја Самуилове државе својевремено била изложена у једном одељку дела под називом „История Сербовъ и Болгаръ“, објављеног 1868. године у Москви, руског слависте Александра Феодоровича Гиљфердинга, који је поред осталог био и истакнути припадник панславистичких кругова. Хрватски историчар Фрањо Рачки, по образовању богослов, један од раних идеолога југословенства, обнови бугарске државе под Самуилом посветио је одговарајућа поглавља своје обимне расправе „Борба Јужних Славена за државну независност у XI вијеку“, која је објављена 1873. године. Готово истовремено објављене су две студије Марина Дринова, које представљају читаву етапу у проучавању Самуилове државе, „Началото на Самуиловата държава“ (1875–6) и „Южне Славяне и Византија въ X вѣкъ“ (1875).

Руски научник Василиј Григоријевич Васиљевски се, у једној опширној расправи чисто византолошке проблематике објављеној 1876, под насловом „К истории 976–986 гг“, сасвим ван токова који су у науку уводили национални романтизам, бавио и првим годинама Самуилове државе. Исте године се појавила „Историја Бугара“ Константина Јиречка, у коме је Самуилова епоха укратко изложена у глави

³⁶ О схватањима нације, историји национализма и њиховој периодизацији на простору који је између 1918. и 1990 био организован у јединствену југословенску државу, в. детаљно у *М. Екмечић*, *Стварање Југославије 1790–1918*, 1–2, Београд 1989.

³⁷ Преглед Љ. Доклестића (Самуиловата македонска држава во српскохрватската граѓанска историографија и публицистика во XIX век и во првата половина на XX век (до 1941 година), Илјада години, 121–148) користан је, мада помало ограничен ауторовим идеолошким предубеђењима.

под насловом „Западното бугарско царство и негово падане. Цар Самуил“. Бугарска историја с краја X и почетка XI века била је сагледана из нешто другачије перспективе у монументалним радовима Густава Шламбержеа, монографији посвећеној цару Нићифору Фоки (1890), и у прва два тома такозване „Византијске епопеје“, како је аутор назвао доба Јована Цимискија и Василија II (1896, 1900). Неке нове моменте донели су радови посвећени проналаску надгробне плоче Самуилових родитеља у селу Герман, које су, независно један од другог, објавили Фјодор Иванович Успенски и Константин Јиречек (1899).

Прекретницу је представљало откриће такозваног Бечког рукописа Скиличине хронике, у коме се налазе поменуте исправке и допуне Михаила Деволског. Нови изворни материјал, који је 1906. године објавио Божидар Прокић, дао је нов замах изучавању Самуилове државе. Сам Прокић објавио је, у размаку од неколико година, неколико обимних студија посвећених истим проблемима: „Почетак Самуилове владе“ (1902), „Постанак једне јужнословенске царевине у Македонији у X веку“ (1908), „Јован Скилица као извор за историју македонске словенске државе“ (1910), „Први охридски архиепископ Јован“ (1911) и „Постанак Охридског патријархата“ (1912). Део обимне и детаљима богате „Историје бугарске државе у средњем веку“ (1927) Василија Златарског такође је посвећен „западнобугарској“ држави Самуила и његових наследника, као и одговарајуће поглавље „Историје Првог бугарског царства“ Стивена Рансимена (1930). У то време објављено је неколико радова мањег обима Драгутина Анастасијевића, међу њима и посебно значајан чланак „Хипотеза о западној Бугарској“ (1928).

Деценије проучавања Самуилове државе су, у годинама пред Други светски рат, када се ради о питањима њеног постанка и карактера, имале као резултат подељена мишљења. Бугарски и западноевропски научници су сматрали да је она настала претходним отцепљењем западних области Бугарског царства од двора у Преславу 969. године. Унисоно схватање о бугарском етничком карактеру становништва „западне Бугарске“ негирао је Божидар Прокић, у корист свог закључка о Самуиловој држави као „словенском македонском Царству“, а саму теорију о стварању „западне Бугарске“ критиковао је Драгутин Анастасијевић. Множину различитих схватања о карактеру Самуилове државе обогатиле су после рата прве монографије њој посвећене, објављене у Скопљу, које су на њу гледале као на средњовековну државу македонског народа. То су популарна публикација „Самуиловото царство“ Драгана Ташковског (1961) и обимна „Самуиловата држава“ Стјепана Антољака (1969). У међувремену је београдски византолог Јадран Ферлуга у исцрпним коментарима уз превод одговарајућих вести Лава Ђакона и Јована Скилице (у којима је, узгед речено, жртвована читава једна монографија), поред низа значајних закључака, кратко наговестио и да су у историографији о Самуиловој држави етнички

моменти „често предимензионирани“ и „посматрани са становишта националних осећања XIX или XX века“.

Поменути радови илуструју у општим цртама како се развијало истраживање Самуилове државе, поглавито проблеми њеног карактера. Уз њих, објављен је велики број мањих студија, посвећених појединачним проблемима, које су из овог прегледа изостављене. У раду, осим на местима где је то било неопходно, нису коришћени општи прегледи византијске историје, будући да се они сами ослањају на претходна истраживања која су у овом раду већ узета у обзир, и углавном не доносе ништа ново. Исто важи и за новије прегледе бугарске историје, уз изузетак другог тома монументалне „Историје Бугара“, у издању Бугарске академије наука (1980), који резимира претходну бугарску историографију и у неку руку представља њен званични став. Није било неопходно да се посебно наводи „Историја македонског народа“ (Институт за националну историју, Скопље; Београд 1970). Поглавље о Самуиловом царству (109–132), аутора Стјепана Антољака, представља само неку врсту резимеа његових ставова који су детаљно изложени у поменутој монографији о Самуиловој држави. На жалост, будући недоступан, није био узет у обзир рад M. de Vos, *Un demi-siècle de l'histoire de la Macédoine (975–1025)*.³⁸ Детаљан критички приказ Г. И. Теохаридиса, у коме су ауторове тезе побијане уз навођење карактеристичних места, оцењује га веома ниско.³⁹

---

³⁸ M. de Vos, *Un demi-siècle de l'histoire de la Macédoine (975–1025)*. Universitet de la Sorbonne nouvelle. Paris III. Institut National des langues et civilisations orientales, Mars 1977 (Thèse de doctorat du IIIe cycle), 1–204.

³⁹ Cf. *Makedonika* 17 (1977) 419–442.

БУГАРСКО ЦАРСТВО И БУГАРСКЕ ЗЕМЉЕ У ОДНОСУ ПРЕМА ВИЗАНТИЈИ ДО 976. ГОДИНЕ

Када се, на јесен 971. године, цар Јован I Цимискије враћао са војском у престоницу из рата који је, истовремено, отерао руску опасност са Балкана и уништио Бугарско царство, на капијама града су га испред окупљене светине химнама дочекали највиши достојанственици цркве и Царства, и пружили му круну са скиптром, обоје од злата и драгог камења. Затим је, прошавши кроз Златна врата, улицама Цариграда кренула тријумфална поворка. На позлаћеним кочијама у четворопрегу, којима се уобичајено возио цар, налазила се икона Богородице донета из Бугарске, а испод ње су лежале одоре и дијадеме бугарских царева. Иза кочија, на белом коњу, јахао је цар Јован и водио са собом бугарског цара Бориса II. Зауоставивши се на једном тргу, наредио му је да пред становницима престонице скине са себе знаке царског достојанства — тијару од висоса и црвене ципеле. Одатле се цар Ромеја упутио у цркву Свете Софије и после благодарних молитви положио на олтар царску круну Бугара. Затим је Борису доделио дворску титулу магистра. Тиме је престало да постоји Бугарско царство.¹

Победи ромејске војске 971. године, које су му учиниле крај, биле су изненађење за савременике. Лав Такон је записао да је цар Јован постигао „велику победу“, „поврх сваког очекивања“.² Њему је пошло за руком оно што су покушавали многи цареви пре њега — један од њих, Нићифор I, је у тој борби 811. године изгубио главу — да уништи државу Бугара на Балкану, и поново успостави границу Царства на Дунаву, где се последњи пут налазила почетком VII века, пред пропаст лимеса. Ускоро ће, међутим, 976. године, на простору некадашњег Бугарског царства избити устанак против византијске власти, који ће резултате Цимискијевих освајања умногоме избрисати. У време када су

---

¹ Diac. 158.4–159.2; Scyl. 310. 54–69; Zon. XVII 102.7–22. За разлике у приказу в. *Златарски*, *История* I/2, 628 н. I sq.

² Diac. 159.2–9.

се догодила, и када им се трајање није дало предвидети, свакако да су могла изгледати као најзначајнији успех у вишевековном напору Царства да поново успостави своју власт на Балкану, која је почев од средине VI, а посебно у VII веку, ломљена упадима, насељавањем и стварањем држава Словена и Бугара. Иако су шездесете године X века биле, у војном погледу, несумњиво срећне за Царство — на Истоку је дугогодишњи рат са Арабљанима полако померао границу Византије према Сирији — нота изненађења у оцени Лава Ђакона о исходу рата 971. године, разумљива је. Мало шта је, у збивањима претходних деценија, могло говорити у прилог томе да ће за Ромејску царевину развој догађаја на Западу бити у толикој мери повољан.

Два цара и два Царства

Чини се да размишљање о односима Бугарске и Византије у времену што је претходило Самуиловом устанку ваља почети од једног догађаја из прве четвртине века, који их је одредио у многим и најважнијим питањима. Реч је о знаменитом сукобу бугарског владара Симеона (893–927) са неколико византијских влада, који је тим односима дао дотада непостојећу димензију.³ Ови ратови имају свој далеки почетак у последицама једног процеса од изузетног значаја — христијанизације Бугара, која је 864. године отпочела деловањем мисионара цариградске цркве. Свеобухватна промена духовног изворишта донела је Бугарима, између многобројних последица, и сасвим ново виђење световног поретка као и места сопствене државе у њему.

Магловите и нејасне представе које су Бугари као пагани имали о суседном Царству, као и о институцији царства у световном и метафизичком смислу уопште, смењивала је постепено свест о постојању изнијансиране светске хијерархије држава и владара, на чијем врху се налазе Царство Ромеја и цар Ромеја (βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων) који влада као божији намесник на земљи и световни поглавар свих хришћана.⁴

³ Уп. сажет преглед који доноси *Осирогорски*, *Историја*, 248–258. Опширније *Злашарски*, *История* 1/2, 279–516; *Runciman*, *Bulgarian Empire*, 133–182; *Obolensky*, *Commonwealth*, 102–115. О Симеону посебно, в. *И. Божилов*, *Симеон Велики (893–927): Златният век на Средновековна Българија*, *Софија* 1983. Уп. и најновије, *И. Божилов*, *От „варварската“ држава до царството*, *Седем етюда по Средновековна историја*, *Софија* 1995, 73–129.

⁴ О продору неких елемената византијске идеологије у Бугарску пре покршћавања в. *F. Filipov*, *L'œcuménisme byzantin et la formation de l'idéologie politique en Bulgarie avant la conversion officielle*, *Études Balkaniques* 28/1 (1988) 119–122.

Два су извора оваквог схватања: наслеђе Рима и вера у божанско порекло царске власти и земаљског поретка.⁵ Источна половина Римског царства, подељеног 395. године, претрајала је варварске најезде под којима се западна половина 476. године срушила. Људи који су у њој живели себе су увек називали Ромејима (οἱ Ῥωμαῖοι), своју престоницу Константинопољ Новим Римом, а својим владарима клицали су као римским царевима.⁶ Теолози су, с друге стране, развили специфично учење о поретку (τάξις), као категорији која прожима природу, друштво и све људе. Према том схватању, земаљски поредак покушава да буде одраз свог архетипа, небеског поретка, који једини поседује атрибут савршеног. Појам поретка добио је у V веку смисао сасвим конкретне хијерархије. Псеудо-Дионисије Ареопагит у свом делу о небеској и црквеној хијерархији пише да је она „божански и свети поредак“.⁷ Како показују извори, ромејско друштво покушавало је да се организује тако да опонаша небески поредак. Свака друштвена група и сваки појединац имали су у византијском свету одређено место или, прецизније, ранг у пирамиди чији је врх цар, као што је бог на врху небеске хијерархије.⁸ Из тога излази и место цара у византијском свету: он је божији заступник на земљи и Христов изасланик. Установљене су и паралеле — с једне стране, између полиархије народа међусобно подељених сталним ратовима и политеистичке анархичне концепције универзума; с друге стране, између царске монархије и догме о божанском јединству — по којој постоје један једини Бог на небу и један једини цар на земљи. Као што су на небу сви анђели подложни Божијој вољи, а демони необуздани као варвари, тако је на земљи, иако на њој постоје многи непотчињени народи, један једини, ромејски, предоређен да управља.⁹

Све остале државе и владари налазе се у нижем, подређеном положају у односу на Византијско царство и цара, што је изражавано у одговарајућој титулатури коју је византијска администрација користила приликом обраћања страним владарима. Да су и сами Бугари, односно њихов владар и кругови блиски њему, у једном тренутку усво-

⁵ О основним начелима политичке идеологије Ромеја в. *G. Ostrogorsky*, *Die byzantinische Staatenhierarchie*, *Seminarium Kondakovianum* 8 (1936) 41–61; *idem*, *The Byzantine Emperor and Hierarchical World Order*, *The Slavonic and East European Review* XXXV, No. 84, December 1956, 1–14 (преведено у *Г. Острогорски*, *Сабрана дела* 5, Београд 1970, 238–262, 263–277); *F. Dvornik*, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy, Origins and Background*, 1–2, Washington 1966; такође и *Ahrweiler*, *Idéologie*, 9 sq.

⁶ Није на одмет и на овом месту подсетити да термин Византија, којим од позне Ренесансе и Јеронима Волфа хуманисти и каснији научници уобичајено називају Царство Ромеја, његови житељи нису употребљавали у том смислу.

⁷ Cf. PG III, 373 sq. Уп. и *Ahrweiler*, *L'idéologie*, 136.

⁸ Cf. *ibidem*, 129–147.

⁹ Cf. *L. Bréhier*, *Les Institutions de l'Empire byzantin*, *Le Mond Byzantin* II, Paris 1950, 4.

јили овакво виђење света у коме су живели, јасно показују ратови кнеза Симеона са Византијским царством.

Овде ће бити обрађена пажња само на неке аспекте ових темељно размотрених догађаја. Симеон је, као син владара суседног хришћанског народа, васпитаван у Цариграду, где је, поред осталог, прожет и схватањем о узвишености и јединствености Царства и царског достојанства. Познато је да су га и сами Ромеји касније називали полу-Грком.¹⁰ Рат који је 894. године почео у почетку је имао економску позадину, али је у својој каснијој фази показао Симеонову амбицију да се попне на цариградски престо као цар Ромеја. Бугарска опсада Цариграда, августа 913, присилила је византијску владу на уступак без преседана. Патријарх Никола Мистик, који је као регент управљао Царством у име малолетног Константина VII Порфирогенита, учинио је нешто што нити је имало узора у прошлости, нити је поновљено у потоњој историји Ромејског царства — крунисао је једног странца, бугарског владара, царском дијадемом. Било је уговорено и да се млади цар Константин VII ожени Симеоновом ћерком.

Бугарски владар је, како изгледа, био задовољан оним што је у Цариграду постигао и уговорио, и повукао је војску од опседнутог града. Међутим, после преврата који се унутар зидина убрзо догодио, настали су нови сукоби. Регентство патријарха Николе пало је, по свему судећи, најпре због скандалозног преседана какав је био крунисање једног страног владара за цара. Нова влада царице Зоје раскинула је све договоре патријарха Николе са Симеоном и поново довела бугарску опасност пред престоницу. Током следеће декаде Симеон је био господар Балканског полуострва. У бици код Анхијала 20. августа 917. године потпуно је поразио царску војску, а читаве области византијског царства бивале су годинама пљачкане и пустошене. Међутим, он није остварио у војном погледу једини за његову амбицију неопходни успех — није освојио Цариград. Захваљујући природи тадашњег одбрамбеног система ниједна континентална сила није могла да освоји византијску престоницу ако није поседовала и одговарајућу морнарицу, а њу Бугари нису имали. Нови догађаји — долзак друнгарија царске флоте Романа Лакапина на власт у марту 919. и његов успон до царског положаја (завршен до децембра 920. године) — све више су удаљавали Симеона од циља.

Писма која су у периоду од 912. до 926. године Симеоноу слали патријарх Никола Мистик и цар Роман I Лакапин (920–944), као и два печата бугарског владара, показују идеолошке нијансе овог сукоба у коме су главни предмет спора биле титуле и њихов садржај. Непосредно пред опсаду Цариграда, јула 913. патријарх преклиње Симеона да

¹⁰ Liutprandi antapodosis, 87.21–23.

одустане од „тиранског“ напада на малолетног цара: „Какак те је зли демон зависти ка слави наговорио да заслужиш име тиранина (τυραννίδος ὄνομα)? Колико је боље бити владар по Божијој милости (ἐκ θεοῦ ἄρχοντα) него тиранин?... Зар се не плашиш Божјег суда? Зар се не плашиш што гајиш план да освојиш царску власт коју на земљи Христос додељује?“¹¹ У овом писму патријарх више пута Симеонов наум означава као *тиранију*, што је у ромејској политичкој терминологији имало значење незаконите побуне поданика против врховног господара.¹² После раскида споразума из септембра 913. и избијања новог сукоба, патријарх Никола у писму из лета 914. године поново одбацује Симеонове „тиранске“ захтеве и наглашава да је „власт цара изнад сваке земаљске власти и једина на свету успостављена од стране Цара свију нас“.¹³ Насупрот томе, бугарски владар се несумњиво позивао на крунисање које је обавио патријарх Никола када се на печатима називао *Συμεὼν βασιλεὺς*] и *Συμεὼν ἐν Χριστῷ βασιλεὺς Ῥωμεῶν*.¹⁴

Приликом састанка са Романом I под цариградским зидинама у јесен 924. године, Симеоноу је његова пратња клицала као цару на грчком језику — *τὸν Συμεὼν ὡς βασιλέα εὐφύμουν τῆ τῶν Ῥωμαίων φωνῆ*.¹⁵ Ова мала демонстрација, свакако брижљиво припремљена, показује јасно да је суштину Симеоновог владарског програма чинило устоличење на престолу цариградских царева. Ваља додати и да је ова акламација с бугарског становишта била потпуно легитимна. Она је своју основу имала у чину који је својевремено извршио цариградски патријарх и Симеонови пратиоци су клицањем подсећали на то нову византијску владу.

Симеонова царска титула, какву је познајемо са његових печата, у последњој фази рата претпела је извесне измене. У писмима цара Романа I из 925. и 926. године, посведочено је да је он у међувремену почео да се назива царем Бугара и Ромеја — *βασιλεὺς Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων*.¹⁶ Етнички универзалном појму „Ромеји“ равноправно је придодао и етноним „Бугари“, што је изазвало занимљив коментар цара Романа. „Каж ми, наима, какво преимућство за тебе постоји у томе што се потписујеш као цар Бугара и Ромеја, када Бог то дело не одобрава и у њему не саучествује?“ — протествовао је Роман I. „Ако желиш да се називаш царем Ромеја, ништа ти не смета да се, ако желиш, прогласиш и за господара целе земље... а и за сарацинског

¹¹ Nicholas I, Letters, no. 5, 32.98–103.

¹² Cf. *Obolensky, Commonwealth*, 108. О значењу термина тиранија в. *Cheyne, Ruvovoir*, 178–184.

¹³ Nicholas I, Letters, no. 8, 48.47–48.

¹⁴ Уп. *Й. Юркуова, В. Пенчев*, Български средновековни печати и монети, София 1990, I, 6а–6б; I, 76, 29–34.

¹⁵ Sym. Logothetus, 900.1–2.

¹⁶ Romani Epist. 1, 659.

емира, ако хоћеш.¹⁷ У следећем писму цар Роман је напустио ироничан тон, објаснивши да се његово негодовање не тиче титуле βασιλεὺς, како је то схватио Симеон, већ титуле βασιλεὺς Ρωμαίων. „У својој отаџбини можеш да радиш шта хоћеш“. Истина, затим додаје „ни у њој“, јер се Симеонови преци нису називали царевима, а и како могу да постоје два цара (πῶς δὲ καὶ δύο βασιλεῖς ἔσονται;)? Роман не инсистира више на томе, већ замера једино на титули цара Ромеја. Тиме што се у неколико наврата обраћа Симеону као духовном брату, са много такта наглашава да његов народ сада има много више место у хришћанској заједници народа него у време Бориса, који је био задовољан што је могао да се назове духовним сином ромејског цара.¹⁸

Најзад се цео сукоб, после смрти његовог најважнијег актера Симеона 27. маја 927. године, завршио споразумом, који је био од великог значаја за бугарско-византијске односе у годинама које су наилазиле. У јесен исте године, склопљен је мир и договор о браку. Симеонов син и наследник Петар ожењен је Маријом Лакапином, унуком цара Романа I, која је приликом венчања добила ново, симболично, име — Ирина. Овај мировно-брачни уговор обавезивао је власти у Цариграду према суседној држави на периодична давања у злату.¹⁹

Није сасвим извесно да је баш у овој прилици, како се обично сматра, византијска влада званично признала Петру титулу „цара Бугарске“ (βασιλεὺς Βουλγαρίας). Исказом да се Марија Лакапина удала за „муџа цара“ Теофанов Настављач придева бугарском владару царску титулу, али је сасвим могуће да заправо несвесно антиципира стварност тренутка у коме пише, односно половине X века, када је Маријин муж за званични Цариград неспорно „цар Бугарске“, или да, једноставно, одражава фактичко стање ствари у Бугарској, али никако не представља став цариградске владе у време склапања брака.²⁰ Насупрот податку Теофановог Настављача стоји адресар из „Књиге о церемонијама“ Константина VII. Из њега се види да је дипломатска пошта упућивана бугарском владару некада почињала формулом „Константин и Роман, у истога Бога верни цареви Ромеја..., духовном сину

¹⁷ Romani Epist. 1, 644–658.

¹⁸ Romani Epist. 2, 40–45, 3, 45–48.

¹⁹ Захватање у државну ризницу и преузимање новчаних обавеза према другим државама из политичких разлога било је уобичајено у ромејској дипломатији. Овај „данак“ је можда био форма мираза уз невесту која је послата у Бугарску. *J. Караџановић*, *Оι βυζαντινο-βουλγαρικές σχέσεις στὰ ἐτῆ 963–969 (χρονολογικές παρατηρήσεις)*. *Διπτυχὰ Δ΄, Αθῆναι* 1986–1987, 192–3, мисли да је исплаћиван сваких пет година, почев од 927.

²⁰ Theophnaus Continuatus, 415.3–8. Исто тако, ни речи куропалата Лава Фоке и протоасекрита Симеона, упућене Лиутпранду лета 968, који помињу женидбу бугарског цара Петра и Марије (cf. Liutprandi relatio, 186.1–5) нису сигуран доказ о хронологији византијског признавања Петровог царског достојанства.

нашем богомпостављеноме архонту најхришћанскијега народа бугарског“, а да сада она гласи „Константин и Роман, у Христу Богу благочестиви самодршци цареви Ромеја..., духовном сину нашем господару цару Бугарске“. ²¹ Уколико се дословно следи извор, признање Петрове царске титуле добило је свој формални израз неко време после 6. априла 945, односно ступања Романа II на положај савладара свога оца Константина VII. Изгледа да наведене адресе показују једну важну разлику у положају бугарског владара са становишта ромејске теорије о пореклу власти. Некада је бугарски владар био богомпостављени архонт, а „сада“ је извор његове царске власти над Бугарском милост царева Ромеја. ²²

Када су у питању црквени односи бугарске архиепископије и патријаршије у Цариграду, о њима извори из овог времена не доносе вести. Писма патријарха Николе, у којима би евентуална унилатерална промена канонског статуса бугарске цркве свакако морала да нађе одјека, не садрже ни најмањи наговештај о томе. Због тога се најисправнијим чини закључак да никаквих промена на том плану за живота патријарха, који је умро 15. маја 925. године, није ни било. ²³ Природи Симеонових универзалистичких амбиција, за које је мериторна била једино санкција духовних власти Цариграда, не би ни пристајало ства-

²¹ De cerimoniis, 690.6–16. Упркос овом пасусу, на основу кога је А. Rambaud византијско признавање Петрове титуле ставио у време после 945, (L'empire Grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogenète, Paris 1870, New York 1968², 342–343) модерни аутори овај догађај унисано датирају у 927. годину. Уп. Златарски, Историја I/2, 526 (доказ је Теофанов Настављач), Осијрогорски, Историја, 258; Obolensky, Commonwealth, 158; Историја на Бугарија 2, 296 (Божилев). Мада се посебно бавио проблемом владарске титуле, Г. Бакалов (Промулгација, 35–36; *idem*, Владател, 169 sq.) је оставио ове разлике у адресама из De cerimoniis без коментара.

²² Уп. Бакалов, Промулгација, 37; *idem*, Владател, 172.

²³ Cf. J. Тарнанидис, Ἡ διαίφορος τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας (864–1235), Θεσσαλονίκη 1976, 70–82. У бугарској историографији подржава се стара теза Снегарова и Златарског по којој је Симеон после битке код Анхијала, 918. године, прогласио аутокефалну бугарску патријаршију (Историја, 5–6; Историја I/2, 399–401; в. и Р. П. Тодоров, Устројство и управление на българската православна църква през IX–X векове, годишник на духовната академия св. Климент Охридски, том XV (XLI) 4, 1965–1966, 153–196, 161 sq.; Р. Georgiev, L'église bulgare à la fin de X^e et au debut de XIe siècle, Miscellanea bulgarica 5, Wien 1987, 241; Бакалов, Владател, 160). Не постоје изворни подаци који би оправдали овакав закључак. I. Дижџев, Il patriarcato bulgaro del secolo X, Medioevo bizantino-slavo III, Roma 1971, 256 sq., је због недостатка извора био према њему прилично резервисан, али је био склон да верује како су папски посланици пред крај Симеоновог живота крунисали овога царском круном а бугарској цркви дали достојанство патријаршије (в. и Р. Georgiev, *op. cit.*, 241). Златарски, Историја I/2, 507–514, сматра да је римска црква била расположена да испуни Симеонове захтеве али ју је предухитрила његова смрт (исто и Бакалов, Владател, 170). Ни ови закључци немају непосредну подршку у оновременим изворима, већ у каснијим, и то само делимично: у писму папе Иноћентија III Калојану спомиње се да су владари Бугара и Влаха Симеон, Петар и Самуило примили од римске курије „coronam pro imperii eorum et patriarchalem benedictionem“ (ЛИБИ III, ер. no. 16, 334). О вредности ове преписке као извору за проблем крунисања бугарских владара биће опширнијег говора на другом месту.

рање једне локалне патријаршије. После вишегодишњих неуспеха у мерама да се оне реализују поседањем престонице и царског трона, суштина тих амбиција је измењена. Садржај титуле βασιλεὺς Βουλγαρίων καὶ Ῥωμαίων, као и редослед етнонима, оличава двојство реалности Симеонове власти која је ограничена на Бугарску, и универзалистичких претензија за светским царством Римљана. Тек у последњим годинама рата могао је Симеон, ради успостављања симетрије духовне и световне власти, да бугарског архиепископа уздигне у патријарха свог бугарско-ромејског царства.²⁴ Недатирани податак из такозваног „Каталога бугарских архиепископа“ према коме је наредбом Романа Лакапина царски сенат уздигао Дамјана из Доростола за патријарха, а бугарску цркву почаствовао аутокефалним статусом, свакако се односи на време после 934, и пада у последње године владе Романа I, када Симеон више није био међу живима.²⁵ Проблем за себе представљају мотиви за такав поступак Романа I, као и улога коју је у томе имао његов син Теофилакт, који је од 933. био цариградски патријарх.

Све напред наведено показује да се сукоб Византије и Симеона све време и у потпуности одвијао у оквиру ромејске политичке идеологије, иако је по среди био рат потпуно независних држава. Симеоново дело, у свом исходу, није било истоветно његовој намери — он није желео стварање сопственог бугарског царства већ своје устоличење на трону ромејског цара. Ово „посезање за светском моћи“ угрожавало је саме темеље заједнице која је, како се веровало, била одговорна за опстанак хришћанског света и читавог човечанства. Настао као својеврсна повратна спрега продора ромејске идеологије у, донедавно паганску, друштвену елиту суседног народа, овај рат имао је за последицу фактичко постојање још једног цара и још једног царства, које је у следећим деценијама живело упоредо са византијским.

Уопште, компликована проблематика времена настанка бугарске патријаршије налази се ван непосредне теме овог рада и о њој се овде неће расправљати. Ипак, треба рећи да „patriarchalem benedictionem“ не означава ни у ком случају ранг бугарске цркве, већ благослов који је, како у писму стоји, „super caput eorum“ бугарским владарима наводно дала римска црква. Тврдњи да је пала дао ранг патријаршије бугарској цркви није подршка мишљење Дујчева да је тај чин непосредно изазвао признање истог ранга од стране Цариграда, приликом склапања мира у октобру 927. године, јер ни за то нема недвосмислене изворне потврде.

²⁴ Синодик цара Борила помиње четири бугарска патријарха који су столовали у Преславу: Леонтија, Димитрија, Сергија и Григорија (*М. Г. Појруженко*, Синодикъ царя, Борила, София 1928, 91, гл. 140). Затим се, као посебна целина, наводи списак преосвећених трновских патријараха. Поменути архијереје не познаје ниједан други извор. *Runciman*, *Bulgarian Empire*, 174 н. 3, датирао је стварање патријархата у Преславу у крај 926. после одласка папског легата Мадалберта из Бугарске.

²⁵ Сф. *Иванов*, Български старини (Списак на българските архиепископи), 566. У Тактикону Бенешевича, састављеном између 934. и 944. године, помиње се бугарски архиепископ (*Oikonomidès*, *Listes*, 245. 17). Према томе би се поменути промена статуса бугарске цркве и њеног поглавара морала догодити најраније после 934. године.

Крунисање Симеона 913. године имало је занимљиве последице у самом Цариграду. У делима византијских писаца налази се прилично невероватна прича којом је објашњен, а тиме и лишен свих негативних последица по престиж Царства, преседан који је 913. учинио патријарх Никола. Наводно, крунисање није било пуноважно јер патријарх у току церемоније није на главу бугарског владара ставио царску круну, већ епириптарион, комад црне тканине којим је била покривена његова капа.²⁶ Каквог смисла би могла имати ова прича? Пошто је погнут чекао да му патријарх стави круну на главу, Симеон тобож није ни приметио лукавство. Никола га је овом преваром убедио да је законито крунисан а варварин се са бројним даровима вратио у Бугарску. Изгледа нам да су веома оправдане сумње у истинитост ове приче, мада треба рећи да она има и својих присталица.²⁷ Симеон можда никада није присуствовао неком крунисању византијских царева²⁸, али је свакако морао бити свестан тога да ли се на његовој глави налази круна

²⁶ Sym. Logothetus, 878.3–9. Cf. и Scyl. 200.21–27.

²⁷ У причу да је патријарх преварио Симеона први је посумњао *Острогорски*, Автократор, 124–127, и убедљиво образложио да се Симеон не би тако лако могао преварити, као и разлоге због којих је ова „византијска бајка“ измишљена. У говору одржаном поводом склапања мира 927. године, направљана је алузија на Симеоново, крунисање „помоћном дијадемом“ (τὸ πρῖνονθῆν... διάδημα), дакле слично ономе што саопштава Симеон Логотет. Због тога је Р. Ц. Х. Џенкинс (op. cit., 291, 302–303) био склон да верује како је Симеон, „који вероватно никада није видео царско крунисање“, ипак могао да буде преварен.

Сумња у Симеоново крунисање присутна је и у новијој литератури. *А. Сџавриду–Зафрака*, Ἡ συνάντησις Συμεῶν καὶ Νικολάου Μυστικῆς (Αὐγουστος 913) στὰ πλαίσια τοῦ βυζαντινοβουλγαρικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1972, је веома систематично изложила историјат целог проблема Симеоновог крунисања, као и своје сопствено мишљење. Међутим, она није оповргла основни аргумент Острогорског, који би се могао сажети у следећем: да крунисања уопште није било, не би било ни потребе да византијски писци умећу причу о наводном крунисању, односно превари патријарха Николе. Што Симеоново крунисање није у сваком детаљу било истоветно крунисању ромејских царева, какво се обављало у редовним приликама, резултат је управо нередовних околности које су га и изнудиле. Мишљења о правом смислу церемоније коју је обавио патријарх Никола у јесен 913. године и данас се разилазе. Уп. *Ј. Моисиду*, Το βυζαντινὸν καὶ οἱ βόρειοι γείτονες τοῦ 10ο αἰῶνα, Αθήνα 1995, 73 sq., која следи закључке *А. Ставриду–Зафрака*, мада не доноси нове аргументе, и *И. Божлиов*, Симеон Велики (893–927): Златнијат век на Средновековна България, София 1983, који се држи тезе Г. Острогорског. Према Г. Бакалову (Владател, 152–155), Симеон уопште није био преварен, већ је патријарх једноставно одбио да га крунише, па му је ставио на главу епириптарион уместо круне, и „по обичају га благословио“. Он се незадовољан вратио у Бугарску и тамо се прогласио за цара. Остaje, међутим, без објашњења шта би требало да представља патријархов чин стављања епириптариона на Симеонову главу, иначе незабележен у било којој другој прилици, ако не превару (наравно, у византијској верзији догађаја).

²⁸ Хронологија Симеоновог живота у годинама пре доласка на престо (893) мало је позната. Према ономе што се зна, он је у Цариград на школовање дошао око 879. године. Дакле, могао је евентуално присуствовати крунисању Александра, трећег сина Василија I, које је обављено око те године (за годину крунисања в. *Острогорски*, Историја, 230).

или не. Прича која је колала престоницом после крунисања и у коју су многи били расположени да поверују, била је, у оном виду каквом је приказују цариградски писци, вероватно нека врста званичне верзије, срачунате да обеснажи скандал. Како год да се десила ствар са Симеоном, његово крунисање је за касније односе Византије и Бугарске у X веку имало мање значаја од признања царске титуле његовом сину. Петрова титула „цара Бугарске“, без обзира на то у ком тренутку је била званично призната, никада потом није оспоравана.

Нићифор Фока и Бугарска

Дуго после склапања мира односи Византије и Бугарске су имали пријатељски карактер.²⁹ Ипак, како је престајала непосредна опасност по опстанак Царства, мењало се и место на које су Ромеји у својим листама политичких и дипломатских приоритета рангирани Бугарску. То је видљиво у протоколима „Књиге о церемонијама“, настале средином X века, која се приписује византијском цару и писцу Константину VII Порфирогениту. У том приручнику за ромејски дворски церемонијал налазе се прецизно разврстане формуле које је царска канцеларија користила приликом обраћања страним владарима, као и оне које су страна посланства била обавезна да користе приликом примања на двор. Одавно је запажено да ове формуле заправо следе одређену политичку идеологију и показују ранг који су поједине државе и владари заузимали у међународној хијерархији држава, онаквој каквом ју је успостављало ромејско виђење тадашњег света. Протокол је, најпре, предвиђао да се бугарско посланство, по приспећу у царску палату, обрати дворанима питањем „Како је богомвенчани цар, духовни деда богомповлашћеног архонта Бугарске?“. Следио би помен царице и највиших достојанственика Царства, редом према њиховом рангу. Логотет би своје обраћање посланству почињао речима „Како је духовни унук нашег светог цара, од Бога (постављени) архонт Бугарске?“. Међутим, када је бугарски владар, како стоји у формулару „променио титулу и био усиновљен“, Бугарима се царски логотет обраћао на следећи начин: „Како је духовни син нашег светог цара, од Бога постављени архонт Бугарске?“. Хронологија првог духовног сродства одговара владавини Романа I (до 944), чијом унуком је Петар био ожењен и због тога био у положају царевог „духовног унука“. С почетком владе Константина VII бугарски владар је постао „духовни син“ византијског

²⁹ „Никада мир на византијско-бугарској граници није био тако непомућен и никада утицај Византије на Бугарску није био тако снажан као у доба после уговора склопљеног 927. г.“ Cf. *ibidem*, 258–9.

цара.³⁰ Из истог времена је и поменути формулар у коме се византијска дипломатија бугарском владару званично обраћа као „цару Бугарске“. Занимљиво је приметити како византијска употреба бугарске царске титуле, судећи по „Књизи о церемонијама“, није практикована у усменом дипломатском саобраћању на двору, већ је ограничена на дипломатску пошту. Исто тако, у писму које је половином века цариградски патријарх Теофилакт Лакапин (933–956) упутио бугарском владару Петру, овај је титулисан као цар и његов духовни син.³¹ Духовно братство, из политичке нужде својевремено даровано Симеону, у новим околностима било је повучено.

У исто време, и сам брак Марије Лакапине и Петра, независно од несумњиве политичке користи коју је донео, вреднован је са становишта идеологије као догађај кога су се највиши цариградски кругови помало стидели. Цар Константин Порфирогенит, који је уопште био противник праксе да се ромејске принцезе удају за стране владаре, пише да се на евентуално питање „Како се господин Роман, цар, браком повезао са Бугарима и дао своју унуку господину Петру Бугарину? ... треба одбранили (δεῖ ἀπολογῆσασθαι)“ речима да је „господин Роман, цар, био прост и необразован човек, не од оних који су расли у палати и следили ромејске обичаје од малена, нити је био царског и племенитог порекла, и у многим својим делима био је надмен и ауторитативан...“.³²

После смрти царице Марије–Ирине, која је била јемац пријатељских византијско–бугарских односа после 927. године, обновљен је, на иницијативу цара Петра, мир, склапањем уговора са малолетним царевима Василијем и Константином. Овај догађај се, према тумачењу једног компликованог исказа Јована Скилице, датира између смрти Романа II, 15. марта 963. године, од када је царством у име малолетних синова Василија и Константина управљала царица–мајка Теофано, и 16. августа исте године, када је Нићифор Фока крунисан за цара. После обнављања мировног уговора, Петрови синови Борис и Роман послати су у Цариград као таоци.³³

Недуго затим, почетком 967. године, уследило је погоршање односа које је имало и помало драматичне манифестације.³⁴ Према Лаву Ђакону, када су бугарски посланици приспели у Цариград да приме

³⁰ De cerimoniis, 681.5–6, 13–14, 682.1–2, 12–13. V. и F. Dölger, Der Bulgarenherrscher als geistlicher Sohn des byzantinischen Kaisers, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettal 1964², 183–196.

³¹ ГИБИ V, 184–185.

³² DAI, 72.142–153 sq.

³³ Scyl. 255.73–75. За хронологију в. најновије J. Карајановулис, op. cit., 183–199.

³⁴ За хронологију в. С. А. Иванов, Византијско–болгарские отношения в 966–969 гг., ВВ 42 (1981) 88–100, 90 sq.

„уобичајени данак“ (εἰθισμένους φόρους), реакција цара Нићифора је била жестока. Одбио је да данак исплати и, отеравши посланике, најавио да ће подићи војску на Бугаре. Претио је да ће њиховог владара, који је „τρίδουλος (роб у трећем колону) од рођења“ и „у кожу заогрнути кожом“, научити да Ромеје сматра својим господарима.³⁵ Када се има пред очима позната наклоност Лава Ђакона према породици Фока и Нићифору II посебно, у овако драстичан тон ових разговора и демонстративне поступке цара може се и посумњати. Како год било, ван сваке сумње је у византијско-бугарским односима дошло до промене.³⁶ Можемо замислити да победник над Арабљанима, који је царству повратио Крит, Кипар и Киликију, једноставно није желео да прихвати обавезу коју је од претходне владе наследио и у чијем преузимању није учествовао, а сматрао ју је изнад свега недостојном. Ипак, барем колико и разлози престижа, иза оваквог преокрета стајале су нове политичке околности на западним границама Византијског царства.

Изгледа да је Бугарска за царску дипломатију била тих година у најмању руку несигуран савезник. Забележен је боравак бугарског посланства на двору римско-немачког цара Отона I у Мерсебургу 965. године, у време када су византијско-немачки односи почели да се компликују због Отонових претензија на ромејске поседе у јужној Италији. Ако је и било неких конкретних договора приликом овог сусрета они су нам остали непознати.³⁷

Извесно је, међутим, да је у то време склопљен један бугарско-угарски споразум са могућим неповољним последицама по ромејско Царство. Било је договорено да Угри, приликом похода на Византију, не нападају бугарске територије преко којих су морали да прелазе, а да Бугари, са своје стране, не помажу Византији против њих.³⁸ Треба подсетити да су угарски пљачкашки походи били, почев од тридесетих година X века, честа невоља за више цариградских владара.³⁹ Ове уз-

³⁵ Диас. 61.12–62.9.

³⁶ О пристрасности Лава Ђакона према Нићифору II, као и о сасвим опречним виђењима овога цара у савременим изворима, в. *R. Morris, The two faces of Nikephoros Phokas, Byzantine and Modern Greek Studies* 12 (1988) 83–116. В. такође и *J. Ljubarskij, Nikephoros Phokas in Byzantine Historical Writings, BS LIV/2* (1993) 245–253. С. А. Иванов, *op. cit.*, 88–100, сумња, и то неуверљиво образлаже, да је прича о бурном сусрету цара и бугарских посланика нека врста „официјелне лажи“, створене из политичких разлога, која је потом, због протеклог времена и накнадног препричавања, добила верзију каква се налази код Лава Ђакона. Овај је, наиме, писао своју „Историју“ око 994. године, и атмосферу тадашњих византијско-бугарских односа, наводно, „удревнио“ у време Нићифора Фоке (*ibidem*, 99–100).

³⁷ Уп. *В. Златиарски, Известието на Ибрахим ибн Јакуба за бјлгарите от 965 г., Сп. БАН* 22 (1922) 67–75 (= Избрани произведения, том II, София 1984, 70–88).

³⁸ Садржај споразума се може реконструисати на основу Зонариног приказа византијско-бугарских пограничног сукоба из 967. године (в. *Zon. XVII, 87.9–18*).

³⁹ О томе в. *P. Antonopoulos, Byzantium, the Magyar Raids and Their Consequences, BS LIV/2* (1993) 254–267.

немирујуће бугарске активности, као и могућност отвореног рата са Немачком, нагнале су Нићифора Фоку да јула 967. године, непосредно после инцидента са посланицима, изврши инспекцију тврђава на граници са Бугарском.⁴⁰

Према Лаву Ђакону, цар је тада заузео и неколико пограничних утврђења.⁴¹ Скилица и Зонара не спомињу ове акције, али доносе вест о наводном писму Нићифора бугарском цару Петру, у коме захтева од њега да не пушта Угре да прелазе Дунав и пљачкају ромејске територије.⁴² Према Зонари, Петар је одговорио да, када су их Угри нападали, Византија није одговорила на бугарске позиве за помоћ, а да сада, када су по нужди склопили уговор са Угрима, тражи да почну безразложни рат. Нићифор Фока је сасвим сугурно био незадовољан оваквим одговором бугарског владара. Посвећен првенствено борби против Арабљана, што је била преокупација његовог живота, морао је да нађе начина да непоузданог суседа изолује или, ако је могуће, поново придобије.

Послужио се нечим што је спадало у традиционалне методе византијске дипломатије. У другој половини 967. године, или почетком 968, упутио је руском кнезу Свјатославу (946–972) посланство на челу са патрикијем Калокиром, сином протевона Херсонеса. Петнаест кентинарија злата и бројни други дарови требало је да склоне руског владара да нападне Бугарску.⁴³

Без обзира на ове догађаје, односи Византије и суседног царства нису били прекидани. Сачувано је поуздано сведочанство кремонског епископа Лиутпранда, о боравку бугарских посланика на цариградском двору крајем јуна 968. године. И иначе незадовољан држањем домаћина, кремонски епископ није пропустио да примети да је за свечаним ручком бугарским посланицима указана већа почаст него њему, што му је, када се пожалио, образложено обавезама које византијска влада има према суседу због сродства владајућих домова. Исход овог сусрета није познат, као ни разлог због којег се догодио. Може бити да се говорило и о новим угарским нападима који су, како је

⁴⁰ Диас. 62.12–13. Односи са Отоном I све више су се заплитали, посебно у првој половини 967. године, и посредно утицали и на став Нићифора II према Бугарској. Подробније, *Иванов*, *op. cit.* 94–97. Сачувана су и два натписа из времена овог цара, која сведоче о обнављању утврђења наомак бугарске границе (в. *P. Lemerle, Philippes et la Macédoine Orientale, Paris 1945, 141–144.*)

⁴¹ Диас. 62.12–13.

⁴² Scyl. 276.22–277.27; Zon. XVII, 87.9–18.

⁴³ Диас. 63.5–13; Scyl. 277.27–31. Веома детаљно о овом посланству расправља *A. H. Сахаров*, *Дипломатия Святослава, Москва 1982*. Упркос недвосмисленим подацима извора, он верује да циљ Калокирове мисије није био споразум према коме би Руси освојили Бугарску, већ пре свега склапање мира између Византије и Русије, тачније, између градова на Херсонесу и Кијева (*ibidem, 129.*)

забележио исти Лиутпранд, почели у марту и наставили се током лета те године.⁴⁴

Како било, руски кнез Свјатослав се, у првој половини августа исте, 968. године, на челу бројне војске појавио на ушћу Дунава и, прешавши реку, пошао на бугарска утврђења.⁴⁵ Одреди који су му изашли у сусрет окренули су се, после брзог пораза, у бекство иза зидина Доростола. Свјатослав је тада, ако је веровати руском летописцу, освојио 80 тврђава.⁴⁶ Неочекивани и брзи пораз потресао је бугарског цара Петра. Оборен епилептичним нападом, разболео се и повукао у манастир, где је, недуго поживевши, и умро, 30. јануара 969. године.⁴⁷

За то време, Свјатослав се учврстио у Малом Преславу али се убрзо, на вест о нападу Печенега на Кијев вратио у Русију, оставивши своју посаду у заузетом граду.⁴⁸ Тако се, крајем 968. или почетком следеће године, завршио први поход Руса, који је остао ограничен на крајњи североисток Бугарске.⁴⁹ Следећих месеци се Свјатослав, пошто је отерао Печенеге, борио са незадовољним бољарима, противницима свог балканског подухвата. На челу ове утицајне групе била је његова мати Олга, и њихово опирање отегло је припреме за нови поход, који је уследио тек после Олгине смрти (11. јула 969. године).⁵⁰

Појава комитопула

У Бугарској су се за то време одвијали крупни догађаји. Скилица пише да су, када је вест о смрти цара Петра почетком фебруара 969. године прispела у Цариград, послати одатле његови синови Борис и

⁴⁴ Liutprandi relatio, 185.16–186.21.

⁴⁵ Scyl. 277.32–34. О датовању руских похода на Бугарску расправљало се веома много. Данас су углавном прихваћена решења која је дао *Карышковский*, О хронологији, 127–138, са прегледом старије литературе (в. и *idem*, К истории, 224–243).

⁴⁶ ПВЛ, 47.

⁴⁷ Diac. 78.10–13. За датум в. С. *Пиривајџић*, Два хронолошка прилога о крају Првог бугарског царства, ЗРВИ 34 (1995) 52–61.

⁴⁸ Да ли су Печенези напали пошто су се на то сами одважили, или су их можда потакли Бугари, није јасно, јер извор о томе ћути (в. ПВЛ, 47–48). Најзад, могуће је да иза свега стоје прсти ромејске дипломатије. Од августа 969. свакако, а можда и још раније, руски напад је захваљујући завери посланика Калокира, који је хтео да га искористи за сопствено устоличење на царски престо, имао за циљ освајање Цариграда, једнако као и бугарских придунавских области. В. стр. 49.

⁴⁹ „Повесть временных лет“, чија хронологија није увек поуздана, датира напад Печенега и повратак Свјатослава у Кијев у 6476. годину, која одговара периоду између 1. марта 968. и 28. фебруара 969. године. О вредности хронолошких података „Повести“ в. *Карышковский*, О хронологији, 134.

⁵⁰ Уп. *Карышковский*, О хронологији, 134.

Роман да преузму очев престо, и да, како стоји у продужетку реченице, „спрече комитопуле у даљем напредовању. Давид, наиме, и Мојсије и Арон и Самуило, који су били синови једног од врло снажних комеса у Бугарској, на одметништво су смерали и стадоше да узбуњују Бугарску“. Овај Скиличин пасаж био је узрок многим расправама, које у науци и данас трају. Он у целини гласи: Πέτρος δὲ ὁ τῶν Βουλγάρων βασιλεὺς τῆς γυναικὸς αὐτοῦ θανούσης τὴν εἰρήνην τάχα ἀνανεοῦμενος, σπονδὰς πρὸς τοὺς βασιλεῖς ἔθετο ἡμέρους δοῦς καὶ τοὺς οἰκείους δύο υἱοὺς Βορίσην καὶ Ῥωμανόν. καὶ μετὰ μικρὸν ἀπεβίω. οἱ δὲ υἱοὶ αὐτοῦ ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπέμψθησαν μετὰ ταῦτα, ἐφ' ᾧ τῆς πατρώας ἀντισχέσθαι βασιλείας, καὶ τοὺς κομητοπάλους ἀπειρέσῃσι τῆς πρόσω φορᾶς. Δαβὶδ γάρ καὶ Μωσῆς καὶ Ἀαρὼν καὶ Σαμουήλ, ἐνὸς ὄντες παῖδες τῶν μέγα δυνηθέντων ἐν Βουλγαρίᾳ κομητῶν, πρὸς ἀποστασίαν ἀπειδὸν καὶ τὰ Βουλγάρων ἀνέσειον. καὶ ταῦτα μὴν συνηέχθη ὡδε.⁵¹

Настављајући излагање у својој Историји, Скилица у поглављу које се односи на самосталну и формално заједничку владу царева Василија и Константина (976–1025), после описа грађанског рата цариградске владе са Вардом Склиром (трајао од 976. до 979), приповеда о одметању Бугара од византијске власти. „Пошто су се Бугари у исто време када је умро цар Јован (10. јануар 976. године) одметнули, власт над њима задобијају⁵² четири брата — Давид, Мојсије, Арон и Самуило, који су били синови једног веома моћног комеса међу Бугарима и збога тога названи комитопулима“. τῶν δὲ Βουλγάρων ἄμα τῇ τελευτῇ τοῦ βασιλέως Ἰωάννου ἀποστατηράντων, ἄρχειν αὐτῶν προχειρίζονται τέσσαρες ἀδελφοί, Δαβίδ, Μωϋσῆς, Ἀαρὼν καὶ Σαμουήλ, ἐνὸς τῶν παρὰ Βουλγάρους μέγα δυνηθέντων κόμητος ὄντες παῖδες [Νικολάου ὀνομαζομένου, μητρὸς Ριψίμης] καὶ διὰ τοῦτο κομητόπωλοι κατονομαζόμενοι.⁵³

Дакле, Јован Скилица два пута спомиње такозване комитопуле. У време после смрти цара Петра (30. јануар 969) они су „узбуњивали Бугарску“, а у време када је умро Јован I Цимискије (10. јануара 976) они су се „одметнули“ од византијске власти. Према томе, изгледало би да су комитопули дигли два устанка. Из другог (976) се развила држава са којом ће се борити Василије II, а о исходу првог (969) Јован Скилица, једини извор који га уопште и помиње, ћути. Нема сумње да је устанак из 976. године, који је био уперен против византијске власти, био одлучујући за стварање Самуилове државе, и о њему ће више говора бити касније. Међутим, када је реч о покрету четири брата у 969. години, ствари изгледају веома компликовано. Поставило се, наиме,

⁵¹ Scyl. 255.73–256.81. Исту вест пренео је и у понечему прерадио Зонара (XVII, 75.14–24).

⁵² Превод овог места захтева посебну пажњу. В. стр. 74–75.

⁵³ Scyl. 328.57–63. Текст у великим заградама је допуна Михаила Девољског. Cf. Scyl. 328.62 (*Prokić, Zusätze, no. 1, 28*).

питање како је могуће да Јован Скилица два пута и на готово исти начин спомиње у свом делу комитопуле. Због сличности вести посумњало се у веродостојност оне прве, и научници су се, током дуге историје спорења о њој, поделили на оне који је одричу, и на оне који је прихватају. Какав год да је био став о овом проблему, из њега су се изводили даљи, најчешће веома далекосежни закључци. У основи, дилема се свела на питање да ли је био један, или су била два устанка комитопула.⁵⁴

Присталице првог схватања образлагале су га ауторовим специфичним начином писања.⁵⁵ Међутим, колико год били вредни, ови за-

⁵⁴ Већина научника која се овим бавила сматрала је да су се догодила два устанка. Поједини су, погрешно тумачећи текст Скилице први датирани у 963. уместо у 969. годину, али се касније усталило доње датовање (в. нап. 86). *Гилбердинг*, Историја, 195; *Rački*, *Borba*, 15; *Васиљевски*, *К историји* 976–986, 61, узимају да је устанак избио 976. године. *Runciman*, *Bulgarian Empire*, 218, сматрао је да је вест о појави комитопула после смрти цара Петра интерполација. *Adontz*, *Samuel*, 7, веровао је да не може бити речи о интерполацији, јер се исти садржај налази и код Зонаре (XVII, 75.14–24), већ да је Скилица заведен личношћу околности (боравак Бориса и Романа у Цариграду) ставио вест о устанку на погрешно место. *Острогорски*, Историја, 287, сматрао је да се податак Скилице доста произвољно ставља у 969. годину, и сасвим произвољно тумачи као сведочанство о устанку комитопула те године, јер он само узгред спомиње њихов устанак, антиципирајући тај догађај. Да је реч о једном устанку, сматра *Ferluga*, *Soulèvement*, 75–84, а на основу њега у новије време и *Rek*, *Powstanie*, 241–244.

⁵⁵ Најпотпунији критички осврт на вести Скилице, полазећи од мишљења Острогорског, дао је својевремено београдски византолог Јадран Ферлуга (*Soulèvement*, 75–84). Разлог томе што се два пута говори о устанку комитопула он је видео у Скиличином начину излагања догађаја. Скилица пише историју византијских царева, и сва збивања су изложена у функцији те основне замисли. Зато се на поједине догађаје, секундарне са гледишта једне историје царева, али важне за њено разумевање, враћа без обзира на основни хронолошки ред свога излагања. У прилог томе могу бити цитирани „бројни примери“. Из истог разлога, гледајући да догађаје изложи згуснуто, он их некад понавља а некад антиципира. Тако, на пример, приповедајући о именовању Стилијана Зауцеса у сан магистра и функцију логотета дрома, помиње да је његова кћи Зоја била љубавница цара Лава VI (886–912) иако је царица Теофано још увек била жива. Неколико страна касније, поново говори о Стилијану Зауцесу и његовом високом достојанству василеопатора. Пошто је испричао како је умро Зојин муж, он понавља да је она била царева љубавница покрај живе царице. Ферлуга подвлачи да је ово типичан начин писања Јована Скилице — у намери да вести сабере он се понавља (*ibidem*, 79). Када се вест о устанку комитопула размотри с обзиром на Скиличин манир, да се приметити следеће: пре свега, наведена је смрт Петрове жене, затим византијско-бугарски уговор и смрт Петра (969. године), и најзад, уз израз „после тога“ (μετά τούτο), одлазак Бориса и Романа у Бугарску зарад преузимања очевог престола и супротстављања комитопулима. Скилица је, како сматра Ферлуга, исказу о Борису и његовом брату придодао све што је знао и повезао ову причу са каснијим устанком. Мало потом, Скилица помиње писмо Нићифора Фоке бугарском цару Петру (967. године). Он, дакле, говорећи о Петру 963. године користи прилику да антиципира његову смрт (969), а затим наставља излагање у основном хронолошком оквиру (догађаји из 963) и, сасвим природно, касније наводи и писмо Нићифора II. Исто тако, говорећи о Борису и Роману у склопу збивања из 969. он антиципира она из 976.

Ферлугини закључци о природи излагања Јована Скилице веома су занимљиви, али не образлажу убедљиво његову тврдњу да је спомен комитопула после смрти бу-

кључци о природи Скиличиног излагања не сведоче убедљиво против веродостојности прве вести.⁵⁶ У прилог њеном прихватању иде и један занимљив податак који се налази у стиховима византијског песника X века Јована Геометра.⁵⁷

У песми εἰς τὸν κομήτοπουλον стоји: „Горе је комета палила васионски етар, а доле је комит огњем пустошио Запад. Ова звезда, предзнак садашње таме, била је савладана светлом звезде јутарње, а овај (sc. комит) би запаљен заласком Нићифора (ἦφθη τῆ δύσει Νικηφόρου)“.⁵⁸ За

гарског цара антиципација каснијег устанка. Пре свега, Скилица заиста антиципира смрт бугарског цара (969) када о њој говори у склопу догађаја из 963. Али, он Петрову смрт у својој Историји више и не помиње, док се вест о устанку комитопула налази на два места (969. и 976). Због тога овакво поређење ових вести није ваљано. Затим, примедба да је понављање читавих делова исказа (напред наведени пример Зоје Зауцес) манир Јована Скилице, много више говори у прилог тврдњи да су у питању вести о потпуно различитим догађајима. Једноставно речено, вест о 969. години говори о комешању унутар саме Бугарске, а вест о 976. о устанку против византијске власти. Пошто су актери оба догађаја исти, Јован Скилица, приповедајући у свом маниру о устанку 976. године, понавља оне делове исказа о 969. години који се тичу порекла комитопула, у првој вести (о 969) — Δοβίδ γάρ καὶ Μωῦσῆς καὶ Ἀαρῶν καὶ Σαμουήλ, ἐνὸς ὄντες παῖδες τῶν μέγα δυνηθέντων ἐν Βουλγαρίᾳ κομητῶν; у другој вести (о 976) — Δοβίδ, Μωῦσῆς, Ἀαρῶν καὶ Σαμουήλ, ἐνὸς τῶν παρὰ Βουλγαροῖς μέγα δυνηθέντων κομητῶν ὄντες παῖδες), али суштина исказа је различита. Сличност вести је још и у томе што се у обема налази термин комитопули (τοὺς κομητοπόλους — κομητοπόλοι) а њихов покрет је у основи ἀποστασία (πρὸς ἀποστασίαν ἀπεῖδον — ἀποστατηράντων). Борис и Роман су, на вест о првом, били послати (ἐπέμψθησαν) из Цариграда; сазнавши за други, они су оланде побегли (ἐκείθεν ἀποβιβάσθησαν). Због овог се мислило да је Скилица побркао слање Бориса и Романа са њиховим бекством (в. *Adontz, Samuel, 7*). Изгледа да ствари стоје управо обрнуто — сличност околности није преварила Јована Скилицу, нити преписиваче, већ касније истраживаче.

⁵⁶ Ферлуга је сматрао да проблем устанака комитопула може донекле осветлити и тзв. Бечки рукопис Историје Јована Скилице. Утврђено је да овај рукопис датира са краја XIII и почетка XIV stoleћа, а да је преписивач имао пред собом један, из XII века. Он обухвата један део Скиличине Историје, од 976. до 1057. године, и написао га је Михаило, епископ града Девола (налазио се у данашњој Албанији). Изузетно је значајан због 66 допуна и исправки које је епископ Михаило унео у њега. Увидевши да се већина података тиче непосредно историје „македонских Словена“ Ферлуга је сматрао да они почињу од 976. због тога што пре те године уопште и није било збивања занимљивих за интересовања деволског епископа. Пошто је Михаило Деволски црпео из сопственог познавања историје шире територије на којој је живео, њему ништа није било познато о неком устанку пре 976. Ферлуга је био свестан да је оваква, е silentio аргументација „често слаба“, али је сматрао вредним упитати се зашто Михаило Деволски не даје ниједну допуну или исправку за време пре 976. године (*ibidem, 81–83*). Тешко да ће на ово занимљиво питање моћи икада да се одговори. Ипак, ваља имати на уму да рукопис који је писао Михаило почиње баш са том годином, и то може бити довољан разлог за одсуство допуна о ранијим временима. Наиме, сасвим је могуће да је и предложац са кога је преписивао почињао са 976. годином.

⁵⁷ Први је стихове Јована Геометра као потврду вести Скилице користио *Prokić, Zusätze, 12*; такође и *Петров, Образоване, 164*. У новије време и *A. Leroy-Molinghen, Les fils de Pierre de Bulgarie et les Cométopoules, Byz XLII/2 (1972) 405–419*. Она се посебно бавила проблематичном вешћу Скилице. Заложила се у прилог њене веродостојности и изнела мишљење да се ради о каснијој интерполацији Георггија Кедрена.

⁵⁸ PG 106, col. 920. Уп. превод Б. Ферјанчића у ВИИИЈ III, 24–25.

Ромеје је било уобичајено да истичу везу између необичних природних појава — комета, помрачења Сунца или Месеца — и разних невоља и катастрофа које су сналазиле Царство — ратова, пустошења, глади или земљотреса. Ове коинциденције су пружале и погодан књижевни материјал, захваљујући коме је и остао траг о њима. Истраживања су показала да је Јован Геометар ове стихове писао по свој вероватности непосредно после великих Самуилових успеха „на Западу“, дакле 989. или почетком 990. године.⁵⁹ Тада се у форми духовитих аналогича пресли и прве појаве „комита“ (Самуила). На основу њих се не може градити нека сасвим прецизна хронологија. Појава Самуила није дословно истовремена смрти Нићифора II Фоке (9/10. децембар 969), али јој је временски свакако веома блиска. Разлика од неколико месеци између једног и другог догађаја може бити занемарљива за песника радог изражавању у стилским фигурама, нарочито ако их се сећа са временске удаљености од двадесетак година. Податак Јована Геометра углавном се уклапа у хронологију која проистиче из вести Скилице, према којој изгледа да су се комитопули појавили пошто је умро бугарски цар Петар (30. јануара 969). Тако је овим стихом додатно потврђена и проблематична Скиличина вест.⁶⁰

Она је, како је већ речено, веома различито тумачена. За разумевање њеног прилично штурог садржаја неопходно је, колико је могуће, изложити прилике у Бугарској у годинама блиским збивањима о којима говори и испратити последице руског упада на Балкан.⁶¹

Крај Бугарског царства и домети византијске власти

Показало се да је у сјајно замишљеном плану царске дипломатије руски савезник непоуздан. Према летопису, Свјатослав је желео да Мали Преслав учини својом престоницом, јер се у њему стичу „сва блага“ — злато, свила, вино и воће из Византије, сребро и коњи из

⁵⁹ Уп. ВИИНЈ III, 24–25 н. 5 (Б. Ферјанчић), са прегледом старије литературе. Касније је P. Orgels, *Les deux comètes de Jean Géomètre*, Byz XLII/2 (1973) 420–422, без убедљивих доказа, изнео мишљење да је песма морала бити написана 987. године, а да се у њој говори о појави комете 985. и о Самуиловим успесима 986. године.

⁶⁰ Тако је сматрао и Петров, *Образоване*, 164. Он је смрт цара Петра, па самим тим и појаву комитопула, датовао у 970. образлажући то прилично натегнутом хронолошком конструкцијом, која уосталом противречи изворним подацима (в. детаљније С. Пиривајрић, *op. cit.*). Овакво датовање прихваћено је у *История на България* 2, 397 н. 36 (Петров). Ферлуга је, напротив, сматрао да стихови Јована Геометра никако нису доказ да је устанак комитопула избио 969. године. Спомињање Нићифора II објаснио је великим симпатијама које је песник имао према том цару (*Soulèvement*, 81).

⁶¹ О походима Свјатослава у Бугарску в. сажето *Острогорски*, *Историја*, 278–282. Опширно је, али са застарелом хронологијом, писао *Златарски*, *История* 1/2, 567–632. Уп. и веома живописан приказ Оболенског (*Commonwealth*, 128–130).

Чешке и Угарске, а крзно, восак, мед и робови из Русије.⁶² Тако је Свјатослав пред мајком и невољним бољарима правдао припреме за нови поход преко Дунава. Осим тога, њега су подстицале и царске амбиције посланика Калокира. Овај је кнезу обећавао да ће га, када се руском помоћи буде домогао престола у Цариграду, заузврат обилно даривати благом из царске ризнице.⁶³ Августа 969. године Свјатослав се поново упутио преко Дунава. Сада је његов циљ био и Цариград. Лав Ђакон је забележио опсежне мере које је за одбрану престонице од предстојећег напада предузео цар Нићифор. У ово време, ако не и нешто раније, падају и преговори које је са Бугарском почела византијска влада.⁶⁴ Требало је да споразум буде учвршћен браком царева Василија и Константина са бугарским принцезама. Нићифор је, с обзиром на надирање Руса, имао добрих разлога за овакав преокрет у политици према Бугарској. Споразум је склопљен и ускоро су царске принцезе упућене у престоницу, носећи и захтеве за конкретну војну помоћ. Усред припрема за поход на Русе, Нићифора Фоку је сустигла вест о паду Антиохије. Његове војсковође Михаило Вурцис и Петар Фока су, после дуготрајне опсаде, 28. октобра заузели овај важан град.⁶⁵ Благодарена Богу су планирани поход одложила, а затим је, у ноћи између 9. и 10. децембра Нићифор Фока страдао као жртва дворске завере. Руска освајања су, за то време, напредовала великом брзином. Када је нови цар Јован I Цимискије (969–976) почетком 970. године повео преговоре са Свјатославом, већ је цела источна Бугарска, између Дунава и Филипопоља, била у његовим рукама. Забележено је да је руски кнез, током ових неуспешних преговора, тражио велики откуп за заробљенике и територије које је освојио. „Ако Ромеји не желе да плате“ — говорио је Свјатослав — „нека напусте Европу, која им и не припада, и преселе се у Азију“.⁶⁶ Када је заузео

⁶² ПВЛ, 48.

⁶³ Диас. 77.3–15.

⁶⁴ Промена византијске политике према суседу била је, наравно, условљена руском опасношћу. Извори не пружају баш јасан одговор на питање када су сазрели заверенички планови Калокира. Према Лаву Ђакону, реализација његовог посланства у Русији и поход Свјатослава падају у време када се цар Нићифор бавио ратовањем у Сирији и, по повратку, приликама у престоници (од јула 968. до првих месеци 969. године). Ова хронологија потврђена је и другим изворима (Scyl. 277.32–35; Liutprandi relatio, 193. 8–10). Питање је да ли, због ретроспективног начина излагања Лава, она има вредност за све делове његовог исказа. Он оба руска похода приказује као један, који почиње лета 968, и наводи само најважнија збивања. Горња хронологија је само terminus in quem за почетак збивања, никако за све појединачне фазе. Дакле, ако посланство Калокира и поход Свјатослава падају у период лето 968. — почетак 969. не мора да значи, мада је могуће, да се тада догодила и завера против цара. Према Скилици излази да је тек други руски поход био уперен против Византије. Такав се закључак намеће и из логике збивања — за први руски поход познато је да је остао ограничен на крајњи североисток Бугарске.

⁶⁵ *Остѣрогорски*, Историја, 276.

⁶⁶ Диас. 105.11–15. О преговорима Цимискија и Свјатослава опширно је писао А. Н. Сахаров, *op. cit.*, 146–160.

Филипопол, наводно је, да би спречио свако противљење становника и учинио их покорним, набио на колац двадесет хиљада људи. Спремао се да, попут Симеона неколико деценија раније, пође на Цариград. На то је цар Јован дао да се азијске трупе хитно пребаце у Европу. Ставио их је под команду маистра Варде Склира и наредио да презиме у Тракији, намеравајући да им се, када зима прође, и сам придружи. Међутим, пре тога се, без његовог присуства, с пролећа 970. године замела пред зидинама Аркадиопоља битка, у којој се царској војсци, под командом Склира, супротставио део руске, помогнуте Угрима, Печенезима и „већ поробљеним Бугарима“.⁶⁷ Сјајна победа Византинца, о којој извори доносе приче проткане појединачним подвизима царевих војсковођа, није била до краја искоришћена. На вест да се Варда Фока, синовац убијеног Нићифора Фоке, прогласио за цара у Цезареји, азијске трупе су повучене из Европе и послате на узурпатора. Када су сазнали да је одбрана Тракије ослабљена, Руси су поново кренули у пустошење. Малобројна и лоше вођена ромејска војска није могла да им се супротстави. У међувремену је Варда Склир савладао бунтовника и затворио га у један манастир на Хиосу. Војска је поново пребачена преко Хелеспонта у Европу, и зима 970/971. прошла је у обимним припремама за поход, који је с почетком пролећа повео сам цар.

Одавно је наглашено да кампања Јована Цимискија вођена током 971. године спада у највеће подвиге византијске војне историје.⁶⁸ Копнена војска, предвођена оклопном коњицом и праћена опсадним справама, кренула је из Адријанопоља, прешла планину Балкан, и сјатила се пред Велики Преслав. Истовремено је ратна флота од преко триста бродова, од којих су неки били опремљени грчком ватром, стигла на ушће Дунава и пресекала могућност за повлачење. Град, који је бранио Свенгел, један од најугледнијих руских војвода, нападнут је јуришем и после дводневних борби, 6. априла, заузет. У њему је ухваћен и бугарски цар Борис са женом и децом и изведен пред Цимискија. Скилица преноси да је он том приликом носио царска знамења (τὰ παράσπυα φέρων τῆς βασιλείας).⁶⁹ Цимискије га је, према причи Лава Ђакона, ословио као „господара Бугара“ и, отпустивши све бугарске заробљенике, уверавао да не долази као освајач, већ као ослободилац и непријатељ Руса.⁷⁰ Посебно су крваве биле борбе за освајање царског

⁶⁷ Scyl. 288.16–17. Cf. Diac. 108.17–21.

⁶⁸ *Остругорски*, Историја, 281.

⁶⁹ Scyl. 297.79.

⁷⁰ Diac. 136.15–20. Овај податак Лава Ђакона заслужује мало више пажње. Иако он сам Бориса назива „царем Миза“, каже да је Цимискије овога „како се прича“ назвао „господарем Бугара“ (κοίρανον Βουλγαρων ἀποκαλών). Верзија сусрета коју је чуо Ђакон Лав, и унео је у свој спис, показује занимљиву нијансу у обраћању цара Ромеја заробљеном бугарском владару. Тиме што га је назвао господарем, а не царем Бугара, што је Борис ван сваке сумње био, чак и у тренутку његовог доласка, јасно је испољио свој

двора, у коме се утврдила група бранилаца. Тада је пало и много Бугара, који су се жестоко супротстављали Ромејима, сматрајући их кривим за несрећу која их је снашла. А завереник Калокир, кога је Скилица изричито назвао виновником и узроком свих невоља, побегао је ноћ пред заузеће града у Доростол, у коме се налазио Свјатослав. Умакавши победницима, тамо је пристигао и остатак Руса са Свенгелом. Цимискије је похитао и опколио град с копна, а са Дунава га је укљештила царска флота са бацачима грчке ватре. Крајем априла почела је опсада. Када су видели да је победа Ромеја близу, и да Цимискије наступа као ослободилац Бугара, команданти околних тврђава почели су да прилазе византијском цару. Бесан, Свјатослав се у Доростолу светио месном становништву. Посекао је триста угледних грађана, а многе оковао. Сви покушаји Руса да се у току три месеца, колико је опсада трајала, пробију, пропали су. Уз то је браниоце мучила и све несноснија глад. Коначно се, крајем јула 971, после још једног неуспелог пробоја, Свјатослав предао. Склопљен је уговор у коме је он заклетвом обећао да напусти Бугарску и врати се у Русију, да не напада византијске области на Криму и буде савезник Царства. Заузврат, Цимискије је обновио трговинске привилегије Руса и снабдео остатке њихове изгладнеле војске неопходним намирницама.⁷¹ Једно византијско посланство требало је да код Печенег издејствује престанак њихових упада у Бугарску, и безбедно повлачење Руса. После састанка са царем, Свјатослав се праћен војском упутио преко Дунава у Кијев. У пролеће следеће године, на брзацима Дњепра, страдао је од заседе Печенег.

А цар Јован се, у јесен 971. године, пошто је претходно дао да се поправе и учврсте тврђаве и градови на Дунаву, и снабдеју посадом, упутио у престоницу. У његовој пратњи налазио се и бугарски цар Борис II.

Када је војничким успехом постао господар ситуације, Јован Цимискије је изменио држање према бугарском владару. Полагање бугарске царске круне на олтар Свете Софије и увођење Бориса у сан магистра, после тријумфа у престоници, имали су дубоку симболику. Царску круну је, стицајем околности и делујући у сагласности са принципом *икономије* (οἰκονομία), патријарх својевремено био принуђен да да бугарском владару. Бугарска царска титула, значајно измењеног садржаја, је потом и званично призната, а сада је цар, делујући такође према принципу *икономије*, десигнирао бугарског владара и одузео му

став према самој институцији титуле бугарских владара, и дао да се наговесте његови будући поступци према цару Борису. Овај индикативан апелатив није досада посебно коментарисан, осим у студији *С. А. Иванова*. Koironos tōn Boulgarōn. Joann Cimischij i Boris II v 971 g. *Obščestvennoe soznanie na Balkanach v srednie veka*, Kalinin 1982, која је, на жалост, остала ван домашаја.

⁷¹ ПВД, 51–52. Уп. и *А. Н. Сахаров*, *op. cit.*, 183–203.

круну, посветивши своје дело највишој власти.⁷² Додељивање дворске титуле бившем бугарском владару, означавало је промену његовог положаја у овоземаљском устројству васељене. Са царског, на коме му није било место, постављен је у онај који му, у складу са теоријом, може припадати — положај дворског достојанственика подређеног једином законитом цару. Оба чина била су знак поновног успостављења нарушеног богомданог поретка, што је била непосредна последица Цимискијевих победа. Све наведено је срећан пример остварења темељних начела ромејских политичких схватања, у чијим се оквирима одвијала идеолошка димензија одиоса Византије и Бугарске у периоду

---

⁷² Икономија је појам чији је садржај разуђен, и обухвата веома различита значења. Од теолошког и црквеног, преко идеолошко-политичког до „привредног“, односно, данашњим речником казано, „економског“, који обликом одражава део семантичке еволуције термина. (Речник патристичког грчког језика даје преко тридесет дефиниција овог појма, чије је дословно значење домострој; управљање кућом, уређење; cf. *A Patristic Greek Lexicon*, ed. G. W. H. Lampe, Oxford 1976, 940–943).

На плану теологије, концепт „икономије“ заснован је на Божјем науму спасења палог човека, у коме је Христово жртвовање на крсту кулминација овакве, Божје, „икономије“. После Васкрсења „икономија“ делује кроз свете тајне и откровење.

У домену црквене политике, једно од значења „икономије“ јесте свесно одступање од црквених канона (али никада од догме), у случајевима крајње нужде. Занимљива је сотириолошка дефиниција „икономије“ у једном писму патријарха Николе Мистика — „икономија ... јесте спасоносно снисхођење“ (οἰκονομία ... σωτηριώδης ἐστὶ συγκατάβασις, Nicholas I, Letters, no. 32, 236.376). Разумљиво је што су се, због природе византијског друштва, црквене и идеолошко-политичке конотације појма „икономије“ уопште, а посебно онда када је подразумевао компромис, често преплитале, као у случајевима признавања епископског достојанства иконокластичким епископима (изузев јересијарха) или четвртог брака Лава VI. Један од примера је и женидба српског краља Милутина малолетном Симонидом, склопљена из политичких разлога, мимо строгог поштовања црквених канона, али под условом да брак не буде конзумиран пре пунолетства невесте. Црквену и политичку димензију оваквог значења „икономије“ одражава дефиниција коју је дао J. Meyendorff (*Byzantine Theology*, New York 1974, 88), према којој је у питању „посебна византијска спремност да се право тумачи арбитарно, у складу са политичким или личним намерама“. У овом смислу је и незаконито Симеоново крунисање 913. била спасоносна „икономија“ патријарха Николе Мистика.

Међутим, „икономија“ не подразумева само компромис. Исти патријарх Никола каже да је „икономија подражавање божје милости“ (οἰκονομία ἐστὶ μίμνησις τῆς Θείας φιλανθρωπίας, Nicholas I, Letters, no. 32, 104.379–80). Када је у питању личност цара, који је, по теорији, Христов намесник на земљи и живи на подобје Богу, његова делатност понегде је описана глаголом οἰκονομεῖν, у значењу одлучити, устројити, уредити (Теодор Продром о Манојлу I: „А шта ти, владар, на то одлучујеш [οἰκονομεῖς] као најбоље, ти, који уочаваш оно што води добру и који тежиш миру“; cf. *I. Rácz, Bizánci költemények Mánuel császár magyar hadjáratairól*, Budapest 1941, 33). Као што је исход Божје „икономије“ била Христова смрт на крсту зарад спасења палог човека, тако је смисла људске (односно царске) „икономије“ трагање за најбољим могућим решењима у сврси приближавања несавршеног земаљског поретка савршеном небеском поретку (τάξις). О теолошком и црквено-политичком садржају појма в. најосновнија обавештења и литературу у *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford 1991, 1516–1517, као и коментар И. Ђурића у ВИИИЈ VI, Београд 1986, 128 н. 896. О односу појмова „поредак“ и „икономија“ в. *Arhweiler, Idéologie*, 130–147.

од 913. до 971. године. Када је у питању бугарски државни простор, у то доба су у њему зачете традиције за којима ће се, онда када то буду дозволиле околности, поново посегнути.

После 971. године Бугарско царство више није постојало. Међутим, с правом се веровало да византијска власт није била распротрта на целокупном простору некадашње бугарске државе.⁷³ Већ одавно је, као нека вретa методолошког правила за питање стварне власти Царства на неком подручју, установљено мишљење да тамо где се налазе теме, основне јединице војно-административног уређења, постоји и реално потпуна византијска власт. Један списак тематских чиновника, настао, како се верује, у доба Јована Цимискија, омогућава да у извесној мери сагледамо стварне домете византијске власти на простору Бугарске.⁷⁴ Такозвана Месопотамија Запада, чији је стратег први и једини пут поменут у овом списку, вероватно се налазила на крајњем североистоку Балкана, у области делте Дунава. Центар ове области се можда налазио у Малом Преславу, који је, ако не већ у време владавине Цимискија онда свакако непосредно после, био важно административно средиште, што је посведочено налазима печата царских чиновника.⁷⁵ Југозападно, управљајући такође областима уз Дунав, столовао је стратег Доростола. Даље у унутрашњости лежао је Велики Преслав, у Ескоријалском тактикону поменут под именом Јованопоља, које му је, у сопствену част, наденуо победник Цимискије. Да је био управни центар од великог значаја, сведоче археолошки налази како великог броја печата, тако и матрица у којима су прављени. У време када је Тактикон састављен, Јованопољ је био повезан са облашћу Тракије, и обема је управљао исти стратег.⁷⁶ Област града Боруи (ὁ Βερόβης у Тактикону,

⁷³ Византијски писци су сасвим оскудно и успутно навели мере које је Цимискије предузео у Бугарској после победе над Русима. Поред поменуте инспекције дунавских градова и тврђава, помиње се да је цар, одмах после заузећа, променио име Великог Преслава у Јованопољ, а Доростола у Теодоропољ (Dias. 138.16–19, 158.1–2).

⁷⁴ У питању је тзв. Ескоријалски тактикон, којег је пронашао и издао грчки научник Н. Иконоmidис (cf. *idem*, Listes). Касније је у области Преслава у Бугарској пронађен знатан број печата (око 511 до 1987. године), чије је тумачење изазвало бројне дискусије. Уп. *Йорданов*, Печатите, и *V. Tăpkova-Zaimova*, L'administration byzantine au Bas Danube (fin du Xe-XIe s.), BS LIV/1 (1993) 95–101, где је набројана важнија литература.

⁷⁵ Највероватније је делта Дунава била она област коју је царска администрација назвала Месопотамијом Запада. Cf. *N. Oikonomidès*, Recherches sur l'histoire du Bas Danube aux Xe-XIe siècles: La Mésopotamie de l'Occident, RESEE 3 (1965) 57–79. Позната су нам имена неколицине стратега Малог Преслава. Cf. *idem*, Presthlavitz, the Little Preslav, Südostforschungen XLII (1983) 1–2.

⁷⁶ Cf. *Oikonomidès*, Listes, 264. Повезивање и касније раздвајање управних области било је, како показују сигилографски извори, уобичајено. Сачувано је 19 печата Лава Саракинопула, из времена када је био стратег Јованопоља и Доростола. Иста особа позната је, такође са печата, као старатер Тракије и Јованопоља. Cf. *I. Jordanov*, *V. Tăpkova-Zaimova*, Quelques nouvelles données sur l'administration byzantine au Bas Danube (X^e-XIe s.), Géographie historique du monde méditerranéen, Paris 1988, 119–126. В. и детаљне

данашња Стара Загора) такође је била под влашћу византијског стратега. На југу, између Адријанопоља, којим је управљао дукс, и Солуна, у коме су се налазили и дукс и стратег, лежале су теме Стримон и Нови Стримон. Није јасно где се тачно налазила ова последња, претходно издвојена из старе теме Стримон.⁷⁷ Стратег Драгувитије управљао је, како се верује, облашћу северно и северозападно од Солуна.⁷⁸ Даље на западу лежала је тема Верија.⁷⁹ Најзад, власт Царства на Јадрану посведочена је поменом стратега Јерихона (налазио се јужно од Валоне), Драча и Далмације.⁸⁰ Занимљиво је упитати се када је шира област Драча поново освојена. Познат је податак да су тридесет утврђења која га окружују била под Симеоновом влашћу током другог периода његове владавине. Изгледа да их је Византија некако повратила за време Симеоновог сина Петра. Мање је вероватно, мада се може допустити, да се то догодило као последица успеха Јована Цимискија.⁸¹

Тако су, према Ескоријалском тактикону и налазима печата, изгледале границе византијске власти на Балкану. Занимљиве вести о покоренју Бугарске доноси и Летопис Попа Дукљанина, спис који потиче из времена веома удаљеног од Цимискијевог, и о чијој употребљивости нису усаглашена мишљења. „У то вријеме премину бугарски цар Петар, који је столовао у граду Великој Преслави, а грчки цар, сакупивши силне снаге своје војске, заузме читаву Бугарску и потчини је својој власти. Затим ту остави своју војску и врати се у свој двор. А његове војсковође дођу с војском у покрајину Рашку и читаву је заузму.“⁸² Упадљива је тачност Дукљанинове представе о пропасти Бугарског царства. Овако прецизна места су у његовом делу, препуном измишљених прича, веома ретка. Други део његовога исказа, о наводним даљим освајањима Цимискијевих генерала, често оспораван, до-

---

напомене о управним јединицама Тракија и Месопотамија, Тракија и Јованопол, Тракија и Македонија (које су биле обједињене само у судским пословима), као и Тракија и Доростол, које је уз издање печата изложио *Йорданов*, Печатите, 127–134, 136.

⁷⁷ *Oikonomidès*, Listes, 357, carte II, предложио је две могућности — Нови Стримон обухватао је области будуће теме Волерон, у области Месте, или пределе у горњем току Струме. *Tăpkova-Zaimova*, Frontières, 114, предлаже области које леже западно од доњег тока Струме.

⁷⁸ Cf. *Oikonomidès*, Listes 357; *Tăpkova-Zaimova*, Frontières, 114.

⁷⁹ *Oikonomidès*, Listes, 356. Грчки научник је сматрао да се помен Едесе у Ескоријалском тактикону односи на македонски град северозападно од Солуна, познатији под словенским називом Воден (*idem*, 360). *Seibt* (*Untersuchungen*, 77–79) с правом сматра да је у питању Едеса у предњој Азији, покрај Еуфрата (дан. Урфа), коју је Нирифтор Фока освојио у другој половини 968. године. Cf. *Dias*. 70.14.

⁸⁰ *Oikonomidès*, Listes 358, 352, 353; *Tăpkova-Zaimova*, Frontières 114.

⁸¹ *Tăpkova-Zaimova*, Frontières 114.

⁸² Летопис, 324; превод цит. према Летопису попа Дукљанина, предговор и превод др С. Миљковић, Београд 1988, 122.

бија на веродостојности после проналаска једног печата, који је припадао неком протоспатару Јовану, катепану Раса.⁸³ Томе у прилог, још уверљивије, иде и печат који је припадао протоспатару Адралесту Диогену, стратегу Мораве, личности која је и иначе позната у оновременим збивањима.⁸⁴ Успостављањем гарнизона у овим областима после 971,⁸⁵ византијска власт је знатно закорачила у унутрашњост Балкана. Онај њен вид који је оличен у постојању царске администрације био је на простору некадашњег Бугарског царства ограничен на његов источни и североисточни део. Југозападни, као и највећим делом западни, свакако су остали ван директне власти Цариграда, а управо у тим областима ће 976. године избити устанак Самуила и браће. Какав је био статус ових територија после 971. и шта се уопште у њима догађало од времена руске најезде 968? Постављајући та питања поново долазимо до проблематичне вести Скилице о покрету комитопула после смрти бугарског цара Петра.

Још далеко пре него што је издат Ескоријалски тактикон појавило се мишљење да је исход овог покрета комитопула појава нове државе. Ова, такозвана Западна Бугарска, са центром у Македонији, наводно

⁸³ На реверсу печата стоји: „Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Ἰωάνν(νῃ) [(πρωτο)σπαθ(αρίῳ) (καὶ) κ(α)τελά(ν)κῳ Ῥάσου“ (мале заграде означавају допуне речи које су на печату изостављене или скраћене а угласте предложено читање нејасних места). Издавач печата, Н. Икономидис, чврсто верује да овај потиче из X века, јер крстообразни инвокативни монограм на аверсу није налажен на печатима из времена после друге деценије XI века. Последњи такав, али другачијег стила, био је неког патрикија Евстатија, датиран између 1019. и 1025. Примерак из Раса је стилски врло близу неким другим из X века — н. 64 (Dated seals) (941–946), н. 67 (Dated seals) (943) и н. 186–7 (Laur. Orghidan) (963-са. 985). Cf. Catalogue, 100–101.

⁸⁴ На печату пише: „Κ(ύριε β(οή)θ(ει) τῷ σῶ [δ]ούλ(ῳ) Ἀδραλέστ(ῳ) β(α)σιλικῶ) (πρωτο)σπαθ(α)ρί(ῳ) (καὶ) στρατηγ(ῳ) Μοράβα [τ(ῶ)] Διογέν(ῳ)“ . Адралест Диоген, нећак Варде Фоке, био је један од команданата који су се ставили на страну узурпатора 970. године, а потом ипак пришли новом цару Јовану Цимискију (Scyl. 292.39–46). Код Лава Ђакона је споменут као патрикије (Diac. 120.13–14). Могуће да му је ниже достојанство протоспатара додељено због учешћа у побуни. Његово наименовање као стратега Мораве вероватно се збило непосредно после 971. године, cf. Catalogue, 195–196. Овај печат помаже да се објасни и један податак Јована Скилице. Петар Дељан је, побегавши 1040. године из Цариграда, лутао по Бугарској „и стигао до Мораве и Београда — то су тврђаве Паноније које леже на супротној страни Дунава и суседне су краљу Турске...“ (Scyl. 409. 91–93). Ј. Ферлуга (ВИИИЈ III, 143) је веровао да би топоним Морава овде пре требало да означава реку велики град. Међутим, печат потврђује да је постојала византијска тема која се звала Морава. Њено седиште налазило се у истоименом граду, некадашњем античком Маргуму. В. опширније С. *Пиривајрић*, Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина Порфиrogenита, ЗРВИ 36 (1997) 173–199.

⁸⁵ У Ескоријалском тактикону нема спомена катепана Раса и стратега Мораве. Уколико се прихвати датирање првог печата (хронологија другог потврђена је наративним извором), онда би то помогло да се прецизније одреди и када је састављен Тактикон. Међу предложеним годинама, од 971. до 975, вероватније су ране седамдесете, када или још увек није дошло до запоседања Раса и стварања теме Мораве, или се за те догађаје није сазнало у тренутку састављања списка тематских чиновника. Cf. *Oikonomides*, Catalogue, 100–101.

је мировала неколико година, а затим 976, поново под вођством Самуила и браће, заратила против Византије, и трајала док је Василије II коначно није покорио 1018. године. За то време је источни део, са престоницом у Великом Преславу, био сасвим одвојен, доживео најезду Свјатослава и његових Руса, а затим га је освојио Јован Цимискије (971) и на њему успоставио византијску власт. Поента овог гледишта, које је са мањим или већим варијацијама прихваћено у бугарској и западноевропској историографији је у следећем: државни континуитет Бугарске није прекинут Цимискијеџим освајањем 971. године. Претходним стварањем Западне Бугарске, која је остала ван домашаја војних акција 971. он је остао нетакнут, и потрајао до 1018. године, када је престало да постоји Бугарско царство.⁸⁶ Сасвим је супротна теорија

⁸⁶ Занимљив је историјат овог схватања (о томе опширно напомену Ферлуте у ВИИНЈ III, 61–64 н. 11). Бугарски научник Марин Дринов је, погрешно датирајући вест Скилице у 963, изнео теорију по којој је те године бољар Шишман дигао устанак против цара Петра, отцепио Македонију и, прогласивши се за цара, створио „Западно бугарско царство“. Када је 968. године умро Шишман, завладао је Давид, а затим, пошто су између 977. и 979. умрла остала браћа, и сам Самуило. Искористивши стање настало Цимискијеџевом смрћу (976) они су почели да освајају византијске области (в. Дринов, Южние Славяне, 457–459, 479–487). Теорија о Западном бугарском царству је потом била прихваћена од великог броја историчара. Уп. *Иречек*, *История*, 224–249, исто тако и *Schlumberger*, *Épopée I*, 591 sq, одакле је пренесена у *The Cambridge Medieval History*, vol IV, Cambridge 1923, 240; *Ch. Diehl — G. Marçais. Le monde orientale de 395 à 1018*, Paris 1944, 477.

Објављивањем додатака Михаила Деволског (*Prokić, Zusätze*) ова теорија је делимично напуштена. Одбачена је хронологија устанка (963), као и схватање да се отац комитопула звао Шишман (в. напред, стр. бр. 61 sq.). *Jireček*, *Inschrift*, 548, је прво сматрао да је до одвајања Западне Бугарске дошло услед руске владавине од 969. до 971, када је Борис био заробљеник рускога књаза Свјатослава, али је убрзо променено мишљење, па је на основу вести Скилице писао да се западни део Бугарске одвојно после смрти цара Петра, 969. године (в. *Јиречек–Радонић*, *Историја*, 116–117).

Треба укратко споменути и теорију коју је веома слободно тумачећи изворе поставио *Благоев*, *Происход*, 485 sq., по којој су комитопули 969. чак завладали Бугарском, да би се после доласка Петрових синова повукли у области западне Бугарске, које су после Цимискијеџевих победа 971. остале независне. У њема су бугарски бољари изабрали комитопуле као царске намеснике који су владали све док се око 979. године, из Цариграда није вратио законити наследник царског престола Роман.

Када је бугарска историографија у питању, најприхваћенија је била теорија коју је изнео *Златарски*, *История I/2*, 588–593, 630–644, 742–743. После смрти цара Петра, док су његови синови Борис и Роман били у Цариграду, комитопули су у споразуму са незадовољним бољарима дигли устанак у намери да се отцепе, незадовољни провизантијском политиком власти у Преславу. Када се Борис вратио из Цариграда и преузео власт, комитопули су наставили да се супротстављају цару. Пошто је Цимискије покорио источну Бугарску и одвео у Цариград Петрове синове, западна половина царства, „данашња Македонија, Јужна Албанија и западна Мезија“, коначно се отцепила и конституисала као „федеративни савез“ (*ibidem*, 640). После смрти Цимискија (976) отпали су од власти Византије они Бугари који су били покорени, и признали власт комитопула.

Ово гледиште, у понечему модификовано, и данас је присутно. Полазећи од погрешне хронологије смрти цара Петра (30. јануар 970), Петров пише да је после покрета комитопула, крајем зиме 970, створен један савез између Свјатослава и бугарске ари-

по којој је исход истог покрета стварање словенске државе, са центром у Македонији.⁸⁷

Основни извор на коме се гради овакво тврђење је вест Јована Скилице. Шта она заправо саопштава? Борис и Роман послати су из Цариграда, вероватно крајем зиме 969. године, „да спрече комитопуле у даљем напредовању. Давид, наиме, Мојсије, Арон и Самуило, који су били синови једног од најмоћнијих комеса у Бугарској, к одметништву су смерали (πρὸς ἀποστασίαν ἀλειδῶν) и стали су да потресају Бугарску (καὶ τὰ Βουλγαρίων ἀνέσειον). И тако се то десило (καὶ ταῦτα μὴν συνηρέχθη ὧδε)“.

О пореклу комитопула и исходу њиховог покрета 969. године

Скиличин исказ о пореклу комитопула и њиховом претходном статусу у Бугарској веома је штур. Свој надимак они дугују околности да су били синови једног од најмоћнијих комеса у Бугарској (ἐνὸς ὄντες παῖδες τῶν μέγα δυνηθέντων ἐν Βουλγαρίᾳ κομήτων). На први поглед није сасвим јасно шта би требало да означава овај термин, који се, када су у питању бугарски или уопште словенски великаши, у даљем тексту више не може срести. Мада се византијски писци не сналазе увек најбоље када су у питању титуле јужнословенских владара и великаша, па им каткада уместо њихових правих достојанстава придевају више или мање одговарајуће ромејске еквиваленте, извесно је да Јован Скилица сам појам *комес* није измислио. Као комитопул, дакле *син*

стократије, уперен против Византије. У то време пошто је земља остала без цара, слободним бугарским земљама на западу и југозападу владали су комитопули, који су се том савезу наводно прикључили. Њихов покрет је имао антивизантијски карактер и допринео престижу у односу на Бориса и Романа, компромитоване због савеза са Цариградом. Иако је Цимискије објавио да је Бугарска освојена, простране територије на западу су остале слободне. Оне су представљале стару бугарску државу, којом је владала бугарска администрација на бугарској територији. Уп. *Петров*, *Образуване*, 149 sq.; *Историја на Бугарија* 2, 397–398 (*Петров*).

⁸⁷ То је, у најкраћем, смисао схватања које је изложио Прокић, инсистирајући на словенском пореклу комитопула (в. следеће поглавље) и на словенском карактеру Самуилове државе. Уп. *Прокић*, *Постанак*, 255–256, 282–283. Комитопули су после смрти Петра (969) дигли устанак против Бугарске у Македонији и створили независну државу. Цимискије је после протеривања Руса напао и Македонију, која је потом постала царска провинција. После његове смрти (976) дигла су четири комитопула устанак у Македонији, ослободили своју пређашњу област, а затим и остале бугарске провинције на западу и истоку. *Ташковски*, *Самуиловото царство*, 75–99, 120–139, је, помало анахроно посматрајући ситуацију закључио да је 969. године устанком брсјачког кнеза Николе и његових синова против бугарског ропства настала македонска држава. Антољак, *Самуиловата држава*, 334, је претпоставио да је исход догађаја из 969. године стварање „слободне територије, отцепљене од бугарске централне власти“.

комеса, Самуило се препознаје у поменутој поеми његовог савременика Јована Геометра, а такође и у „Летопису“ Јахје Антиохијског, док Стефан Таронски зна за двојицу „комсајагк“, што је прецизан јерменски превод грчкога κομσάγχοι.⁸⁸ Сва ова сведочанства не показују само да је Самуило на једном, за прилике средњег века прилично широком, простору био познат уз свој надимак, или искључиво под њим (Јахја). Тај сурогат за патроним је сасвим у духу епохе у којој, у Царству Ромеја једнако као и у суседном Арабљанском калифату, најважнију улогу имају познате породице и родови, и он настаје из потребе да се макар назначи не баш познато порекло онога који је, у време Јована Геометра, „огњем пустошио Запад“.

Титула комеса се, како показују извори, употребљавала у Бугарској и била несумњиво ромејске провенијенције.⁸⁹ Натпис са једног граничног камена из 904. године, пронађеног двадесетак километара северно од Солуна, показује да је разграничење Византије и Бугарске надгледао неки комес Дристар. Иста личност, са истом титулом, Δίστρος ὁ κόμης, среће се и у Житију петнаест тивериопољских мученика од охридског архиепископа Теофилакта. Поменути спис зна за још једног комеса, који је живео у време кана Бориса и звао се Таридин.⁹⁰

У Житију св. Климента, које је написао исти охридски архиепископ Теофилакт Охридски, стоји да је бугарски владар Борис, пославши 886. године Климента као епископа у југозападне области своје државе, овоме доделио три раскошна здања у граду Деволу, која су припадала „роду комеса“ (γένος τῶν κομῆτων).⁹¹

И вест коју доносе Annales Bertiniani, према којој је у Бугарској, 864. године, у време кана Бориса Михаила, постојало десет такозваних комитата („decem comitatus“) добија овим претходно наведеним пода-

⁸⁸ Песма Јована Геометра има наслов εἰς τὸν κομσάγχοιλον (Migne, PG 106, col. 920). У коментару уз превод Јахје, Розен каже да транскрипција термина комитопул одговара грчкој форми онолико колико је уопште могуће за услове арапског алфавета. Сасвим је друго питање, и за горњи исказ унеколико и небитно, што Јахја меша лично сти, па бугарског цара Петра назива Самуилом, а овога просто комитопулом (в. Јахја, 20.34–21.13). Стефан из Тарона каже да је од двојице комитопула „Samayel“ било име „старијег“ (des älteren). Cf. Stephanos von Taron, 186.5–6.

⁸⁹ Занимљиво тумачење термина κόμης дао је Златарски, Историја 1/2, 634–6. Порекло речи је у старословенском кмѣтъ, а комес би био старешина словенске општине у Македонији под бугарском влашћу. Једна таква општина звала се кмѣтство, лат. comitatus, и могла је бити веома велика. Ипак, византијско порекло титуле комеса је много извесније. Cf. P. Koledarov, Le titulariat des boyards dans la Bulgarie médiévale, Études historiques IV (Sofia 1968), 199, са одговарајућом литературом. Ф. Малингудис се у свом раду посвећеном проблему порекла комитопула држи схватања Златарског, али не наводи никакве нове доказе за бугарско порекло титуле (в. Малингудис, По впрса, 70–71).

⁹⁰ Уп. Бешевишев, Първобългарски надписи, 184–185; PG 126, с. 213, с. 201; ГИБИ IX–2, София 1994, сар. 97, 75, сар. 37, 69.

⁹¹ Cf. PG 126, с. 1224; ГИБИ IX–2, София 1994, сар. 54, 32.

цима на веродостојности, у том смислу што показује да је писац анала реч *comitates* употребио као *terminus technicus* тадашње бугарске администрације, а не као сопствени модус да приближно, употребом израза општијег значења, представи прилике у далекој и непознатој држави.⁹²

Верује се да је у Бугарској комес био управник провинције, али се не зна колико је таквих области било, нити где су се распростра-ле.⁹³ Није сигурно ни којом од њих је управљао отац Самуила и браће.⁹⁴ Ипак, један археолошки налаз пружа довољно основа да се макар приближно одреди њено средиште.

У селу Герман, недалеко од Преспанског језера, пронађена је крајем прошлога века надгробна плоча са именом Николе, његове жене и сина Давида.⁹⁵ Како стоји на натпису, плочу је, у спомен родитеља и

⁹² Cf. MGH SS I, ed. G. Pertz 473–474. Уп. такође и *Златарски*, *История* I/2, 46.

⁹³ Међу историчарима постоји општа сагласност о значењу термина комес у Бугарској. В. литературу наведену у ВИИНЈ III, 66–67 (*Ферлуга*). Једино је *Adontz*, Samuel, 46, ослањајући се на вести Стефана из Тарона (в. нап.) сматрао да је Никола, као комес, био командант мање византијске војне јединице, а да га је традиција касније пренела међу бугарске бољаре.

И. Венедиков с правом упозорава на важност поменутог податка из франачких анала о десет комитата у Бугарској. Међутим, покушај да се та вест доведе у склад са исказом познијег Попа Дукљанина о „деветориши кнезова“ (*principes*) који су били подчињени кану „Крису“ (*Kris*) веома је неубедљив (уп. *Шушић*, *Летопис*, 297; *Венедиков*, *Устройство*, 56–57). Идентификација Криси и Бориса није нимало извесна, а осим тога је и цела Дукљанинова прича о досељавању Бугара потпуно легендарна. Још мање су убедљиви коначни закључци, изнесени најчешће без икакве резерве, о административној подели Бугарске државе на тзв. „унутрашњу област“ и девет комитата. Према врло произвољном тумачењу извора, постојала су три комитата у Панонији (са средиштима у Београду, области Титела и негде између Самоша и Мориша), три у Македонији (Скопје, Средец, Девол), два између Црног Мора и Карпата (Доростол и област између ушћа Дњепра и Дунава) као и један „у данашњој Румунији“ (ор. *cit.*, 56–94).

⁹⁴ *Златарски*, *История* I/2, 639, оставио је питање Николине области отвореним, додавши да је он можда управљао облашћу Средеца (византијски Тријадица, данашња Софија) јер је бугарски патријарх Дамјан побегао после Цимискијевог освајања Доростола баш у Средец, где је нашао заштиту од оних личности које су у западној, слободној половини Бугарске имали власт, а то су били комитопули. *Мутафчиев*, *История*, 280, као и *Анџолов*, *Самуиловата држава*, 320, пише да није познато којом облашћу је управљао Никола, док је у *История* на Бугария 2 (*Тълкова–Замцова*, 390; *Петров*, 398) без образложења наведено да је Никола управљао средечком облашћу.

⁹⁵ Натпис су објавили *Ф. И. Успенский*, *Надпис царљ Самуила*, ИРАИК 4 (1899) 1–4, и *Jireček*, *Inschrift*, 543–551. Део натписа на коме се налазило име Самуилове мајке је уништен. Касније се, из допуне Михаила Девољског, сазнало да је њено име било Рписима. Cf. *Scyl.* 328. 62 (*Prokić*, *Zusätze*, no. 1, 28. Уп. *М. Кос*, *О натпису цара Самуила*, ГСНД 5 (1929) 203–209. *М. Павлов*, *Надгробната плоча најдена во село Герман кај Преспа*, *Илјада години*, 73–91, сматрао је да налаз не припада добу Самуила. У филолошку аргументацију ове тврдње нисмо у могућности да улазимо, као ни у необичан закључак да плочу „не треба убрајати у неке од фалсификата XIX века.“ У случају да плоча није из Самуиловог доба, остаје нејасно порекло натписа чији је садржај ван сваке сумње веродостојан.

брата, дао да се изради Самуило, 6501. године од стварања света, индикта 6, (што одговара времену од 1. септембра 992. до 31. августа 993. године). Ова ископина је показала да се отац комитопула звао Никола, па су неке претходне теорије о његовом имену напуштене.⁹⁶ Гроб на коме је плоча стајала није пронађен, али се вероватно налазио у цркви Св. Германа у истоименом селу, или негде у ближој околини. Није познато када су умрли Никола и његова жена, једино се за Давида зна да је убијен на самом почетку устанка из 976. године. Може бити да је смрт некога од родитеља нагнала Самуила да 992/3. године изради породичну гробницу. Околност што је натпис надгробни, по свој прилици префутно саопштава да је Никола умро или у самом селу Герман, које се извесно налазило у области којом је управљао, или негде у непосредној близини. На натпису, међутим, није споменуто било какво достојанство.

Поменути податак о зградама које су припадале „роду комеса“ није довољан да би се са сигурношћу тврдило да је у време епископа Климента, па самим тим и у време комеса Николе, Девол био седиште обласног управника, мада је извесно да се сам град налазио у провинцији којом је отац комитопула управљао.⁹⁷

Термин комес, који је у Бугарску стигао из суседног царства, имао је у Византији различита значења. Када је у питању провинцијска власт ова титула је подразумевала и војне и управне функције. Пука аналогичност, могућа и оправдана у извесној мери, свакако је недовољна за чвршће закључке о природи Николиног положаја у Бугарској. Да ли је носио (и) неку протобугарску титулу, које се у његово време још увек употребљавају, некад подразумевајући и веома важне службе, такође не знамо. Ипак, Скиличино *ἐνὸς τῶν μέγα δυνηθέντων* сведочи да је био веома утицајан. Вероватно је да се налазио у релативно великом слоју људи, који су, уз бугарског владара, управљали државом. Они су у византијским изворима забележени као *οἱ βολιάδες* што је грчка транскрипција словенизираног, претходно туркменског, *волџар*.⁹⁸ Вредно је поменути старобугарски превод Настављача Симе-

⁹⁶ Види нап. бр. 105.

⁹⁷ *Венедиков*, Устройство, 80–84, је на основу овог податка из Житија св. Климента сматрао да је Девол био средиште једног од десет комитата.

⁹⁸ Бољарима у Бугарској посебно су се бавили *Ю. Трифонов*, Към въпроса за старобългарското болярство, СпБАН, кн. 26, Ист-филол. и филос. общ. 14, София 1932. и *С. С. Бобчев*, Титли и служби в областното управление на старовременска България, ИИД во София XI–XII, София 1932. Уп. и *Ст. Младенов*, Към етимологическо обяснение на думата болярин, Юбилеен сборник в чест на С. С. Бобчев, София 1921, 109–116.

Још је *Франьо Рачки* веровао да је Никола био један од бугарских бољара (уп. *Ворба*, 15–16; в. такође и *Јиреџек*, оп. cit. 548–9). *Златарски*, Историја 1/2, 634–6, пише да је Никола, као кмет, спадао међу бугарске војводе-бољаре, које Скилица назива *οἱ μεγιστάρες* (Scyl. 359.13).

она Логотета, настао вероватно у XIV веку, који из друге руке користи Јована Скилицу. У њему је израз $\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma \gamma\acute{\alpha}\rho \tau\acute{\omega}\nu \kappa\omicron\mu\eta\tau\omicron\nu\sigma\kappa\alpha\iota$ схваћен као „једног од бољара“.⁹⁹

У „Спису о церемонијама“ Константина VII, насталом половином X века, налазе се упутства за међусобно протоколарно обраћање страних посланстава на цариградском двору и њихових домаћина. Када су у питању Бугари, међу онима за чије би здравље требало да, у срдачно интонираним формулама, упитају ромејски достојанственици, налазе се и такозвани велики бољари — $\omicron\iota \beta\omicron\lambda\lambda\acute{\iota}\alpha\delta\epsilon\varsigma \mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}\lambda\omicron\iota$.¹⁰⁰ Да ли се Никола налазио међу њима? У истом спису помињу се и такозвани унутрашњи и спољни — $\omicron\iota \xi\sigma\omega \kappa\alpha\iota \xi\acute{\xi}\omega$ — бољари. Ови атрибути имају искључиво територијално значење и односе се на управни систем државе.¹⁰¹ Према свему изгледа да је комес Никола могао припадати слоју ових последњих, који су управљали пограничним областима Бугарске.¹⁰² Ако налаз из села Герман може да наговести где се налазила Николина област, то постаје још извесније када се има на уму да су се и Самуилови дворци налазили недалеко, у Преспи и Охриду. Њима је свакако било место у средишту нове државе, онде где се претходно учврстила породица. Треба додати да није познато када је комес Никола умро, као ни да ли је имао било какву улогу у збивањима 969. и 976. године.

Дуго се на основу два извора сумњиве вредности веровало да се отац комитопула звао Шишман и да је био управник једне области у западној Бугарској. У повељи, датираној у 9. фебруар 994. године, којом неки Пинције — наводни рођак бугарског цара, нетом пребегаво хрватском краљу Држиславу — подиже у Солину цркву посвећену Св. Михаилу, спомињу се цар Стефан и његов отац, цар Шишман.¹⁰³ У

⁹⁹ Cf. Slavjansky perevod chroniki Simeona Logotheta, ed. V. I. Sreznevskij, VR, London 1971, 146.

¹⁰⁰ Према De ceremoniis (681.17, 682.115–16), половином X века у Бугарској је било шест великих бољара. Нешто раније, за владе Бориса Михаила, Срби су заробили дванаест великих бољара. Cf. DAI, 154.44–48. За спољне и унутрашње бољаре в. De ceremoniis, 681.17–18, 682.16–17.

¹⁰¹ Cf. I. Dujčev, Les boljars dits intérieurs et extérieurs de la Bulgarie médiévale, Acta Orientalia Hungariae 3, fasc. 3 (1954) 167–178 (= Medioevo byzantino-slavo I, Roma 1965, 231–244).

Установљено је да су државе турских номадских племена имале две основне територијалне јединице: унутрашњу област, која је обухватала земљу припадајућу племену кана и његових тастова, са којима је био повезан по брачној линији, и спољашњу област, у којој су живела савезничка племена. Овакво схватање државног простора пренето је и на Балкан. Посведочено је у византијским наративним изворима, а исто тако и на бугарским натписима. Уп. Гюзелев, Ичиргу боилите, 168–169, н. 188; Дужев, op. cit. 244.

¹⁰² Како су веровали још Дринов, Южные Славяне, 456 sq.; и Прокић, Постанак, 230 sq.

¹⁰³ Codex I, No. 32, 46–48. Ову повељу је на основу старијег преписа, који је пронашао у архиву сплитске породице Циндро, исписао у XVII веку Јован Лучић, а према њему су текст објавили сви каснији издавачи (в. op. cit. 46).

Зографском поменику из 1502. налази се списак бугарских царева међу којима су, после Бориса, Симеона, Петра, Бориса и Романа, такође и Шишман, Давид, Самуил, Гаврило и Радомир.¹⁰⁴ Веровало се да је у повељи споменути Стефан у ствари Самуило, чије је име првобитно можда било написано иницијалом, кога је каснији преписивач слободно протумачио. На основу Зографског поменика мислило се да је Шишман преузео власт у западној Бугарској као цар, и да су га касније наследили његови синови — прво Давид, а потом и Самуило.¹⁰⁵

Када је у селу Герман пронађен натпис са именом Николе, на Шишмана се заборавило. Затим је и објављивање допуна Михаила Деволског потврдило име Самуиловог оца.¹⁰⁶ Заиста, сагласност два извора, која су и иначе веродостојна, не оставља места сумњи да се отац комитопула звао Никола. Међутим, тешко је објаснити како се у два временски и просторно потпуно удаљена извора нашло и име Шишмана, у оба случаја повезано са Самуиловим. Вредност сваког могућег одговора на ово занимљиво питање унапред се доводи у питање због веродостојности оба извора. Аутентичност Пинцијусове листине из 994. године, као и још два сродна документа, одавно је оспорена.¹⁰⁷ Новија истраживања су показала да се ради о фалсификатима које је средином XIII века сачинио један свештеник поменуте цркве Св. Михаила у Солину. При томе он није показао неку нарочиту дипломатичку вештину, а такође ни историјско знање о периоду којим се бавио. Садржај исправа је за реконструкцију политичких прилика у X веку потпуно неупотребљив.¹⁰⁸ На другој страни, Зографски поменик

¹⁰⁴ Иванов, Български старини, 489. Овај спис је 1852. пронашао К. Петковић и предао свој препис А. Гилфердингу, који је објавио једно саопштење о њему (в. Собрание сочинений, т. 1, С.-Петербург 1868, 270). Поменику се убрзо изгубио траг, а његови подаци о бугарским владарима су у науци коришћени на основу Гилфердингових белешки.

¹⁰⁵ Гилфердинг, История, 270; Rački, Вођа, 15; Дринов, Южние Славяне, 457; Иречек, История, 219; Schlumberger, Ерорée I, 598–9, 603–4.

¹⁰⁶ Понегде се у литератури и после ових открића још увек задржавало име Шишман, в. Ch. Diehl — G. Marçais, Le monde oriental de 395 à 1018, Paris 1944, 477.

¹⁰⁷ Постоје још једна повеља Пинција, и једна његовога сина Плеса. В. Codex I, No. 35 (51–53), No. 36 (53–54). F. Rački, Podmetnute, sumnjive i preradene listine, Rad JAZU 45 (1878) 146, сматра да су ове исправе касније прерађене. F. Šišić, Priložnik izvora hrvatske istorije, dio I, Zagreb 1914, 644–9, их сматра безвредним фалсификатима, што су мислили и Дринов, Златарски и Иречек (в. op. cit.). Њима се бавио и L. Katić, Fundacionalne i druge isprave sv. Mihovila u Solinu, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku III (1954), 53–69, који их, слично Рачком, сматра исправама прерађеним у XIII веку, с много веродостојних података, посебно топономастичких, (cf. Codex I, 47). Међутим, Ј. Катић није узео у обзир рад Златарског (Ћи наречените „грамоти“ на Пинциј и неговия син Плезо, ГСУ XV–XVI (1919–1920) 1–58; = Избрани произведения, том II, Софија 1984, 267–325) који се посебно бавио личностима поменутих у овим повељама, и закључио да се ради о збивањима из времена Михаила Шишмана и Стефана Дечанског, које је прерађивач повеља антидатирао у крај X века.

¹⁰⁸ За проблеме топографије и топомастике је, напротив, сасвим поуздан. В. веома детаљну расправу коју је овим документима посветио S. Gunjača, О „ispravama“

свакако није извор првога реда за прилике у Бугарској X века, али је вредна пажње чињеница што се у историјском памћењу задржало Шишманово име. Међутим, чињеница да се садржај Поменика не може проверити обавезује да се цео проблем са личношћу по имену Шишман остави отвореним. Треба имати на уму и да други поменици бугарских царева не знају за цара истог имена у X веку. Због тога се у постојање некаквог цара Шишмана у X веку с разлогом може сумњати.¹⁰⁹

О имену Самуилове мајке није се размишљало све док није пронађен натпис из 992/3. године. Он је, како на њему пише, био посвећен **и матѣи**, али је од њеног имена остало само једно слово, крајње **ѣ**, па се претпоставило да је оно гласило Марија — (**Млѣи**)ѣ.¹¹⁰ Када су

Pinča i Plesa, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj istoriji*, sv. 2, Zagreb 1973, 269–343, посебно 284–289, 304–319, 331–338. Чини се да је у овом минуциозном истраживању изостао осврт на тврдње Златарског, наведене у претходној напомени, према којима опис збивања која су довела до тобожњег бекства Пинџија у Хрватску веома подсећају на она у Србији и Бугарској после битке на Велбужду 1330. године.

С. Антољак се, насупрот Гуњачи, залагао за макар делимичну аутентичност података из ових такозваних „далматинских листина“ (в. *Miscellanea mediaevalia Macedonica*, 43–44, у С. Антољак, *Средновековна Македонија 1*, Скопје 1985). Карактеристичан је Антољак приступ првој повељи (Codex I, no. 32, 47), када каже да би „imperator S. in terra Bulgarorum in caeteribusque Regionibus“ свакако требало да буде Самуило (*Анѣољак*, Самуиловата држава, 279). Међутим, у тексту какав је доспео до приређивача повеље стоји „imperator Stephanus“ а не „imperator S.“. Бранећи аутентичност података из далматинских листина Антољак се у својој монографији о Самуиловој држави позивао на свој ранији рад под називом Дали исправите на Пенчо и син му Плес се навистина обични фалсификати, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје 20* (1968) 169–184; (= *Средновековна Македонија 1*, Скопје 1986, 610–635). На истраживање С. Гуњаче се осврнуо укратко у уводу репринта поменуте расправе, али није дао ниједан аргумент против његових закључака.

¹⁰⁹ Надгробни натпис сведочи само да је Самуилов отац *умро* као Никола. С друге стране, није познато како је до свог податка, несумњиво тачног, дошао деволски епископ Михаило. Да ли је сам видео гроб Самуилових родитеља, или је црпео из локалне писане или усмене традиције, која је могла бити удаљена од догађаја преко једног века? Да ли је, с обзиром на сва три разматрана извора (далматинске листине су, како је речено, неупотребљиве) Никола можда било монашко име бољара Шишмана, под којим се претставио и које је као последње урезано на надгробној плочи? Монашење владара и аристократије, које се током средњег века постепено убичавало, већ се догађало у Бугарској. Постоји надгробни натпис, пронађен 1952. приликом ископавања у Великом Преславу, на коме пише да под њим лежи неки Мостич, који је у осамдесетој години живота оставио своју службу и све имање, постао „черноризец“, и „у томе“ (sc. тако) завршио свој живот. Уп. *Бешевљевић*, *Първобългарски надписи*, n. 71, 240–242. Верује се да се и бугарски цар Петар, пре него што је 30. јануара 969. умро, замонашио. Уп. *Иванов*, *Български старини*, 383–394.

Да је Никола монашко име Шишмана претпостављали су *Ф. И. Успенский*, *Надпис царя Самуила*, ИРАИК 4 (1899) 4, и *Jireček*, *Inschrift 549*, што је Ферлуга сматрао за сасвим неосновано (ВИИНЈ III, 68). Крајње нејасна судбина Зографског поменика и његова недоступност чини се да Ферлуги дају за право.

¹¹⁰ Уп. прво *Т. Д. Флоринский*, *Несколько замечаний о надписи царя Самуила*, ИРАИК 4 (1899) 7, а потом и *Jireček*, *op. cit.* 543.

објављене допуне и исправке Михаила Деволског, сазнало се да је име мајке било Рипсима — *Ῥιψιμη*.¹¹¹

Ова открића оживела су раније започете и још увек незавршене расправе о пореклу комитопула. Њихови закључци се посредно тичу и карактера државе коју је створио Самуило, и томе ће се у даљем тексту посветити још простора. Они се углавном крећу у оквиру три решења, приписујући комитопулима словенско, бугарско или јерменско порекло.¹¹²

Посебно је занимљива теорија о овом последњем, која се појавила још пре објављивања допуне Михаила Деволског, и оснивала на необичној околности што су имена комитопула, Давид, Мојсије, Арон и Самуило, сва одреда старозаветна и веома уобичајена у Јерменији.¹¹³ Томе у прилог ишло је и касније сазнање да је име њихове мајке било Рипсима, типично јерменско,¹¹⁴ а такође и сведочанство једног савременог јерменског писца, Асолика из Тарона. Приповедајући како је 435. године јерменске ере (што одговара периоду од 14. марта 986. до 13. марта 987. године хришћанске ере) цар Василије упутио једно посланство да склопи мир са Бугарима, спомиње да су њима тада владали „два брата“. Звали су се „комсадјаг“ (комитопули) и име старијег било

¹¹¹ Scyl. 328.62 (*Prokić, Zütsätze*, no. 1, 28, 38–9). *Иванов*, Български старини, 25, је поново издао натпис и допунио га са (*Риψιμη*)ς, у облику у којем се ово име, које је носила и једна јерменска мученица, среће у словенским преводима.

¹¹² Све присталице теорије да су комитопули синови Шишмана, бољара из Трнова, су самим тим сматрали да су они Бутари (*Rački, Borba*, 16; *Дринов*, Южные Славяне, 365 sq.; *Schlumberger*, *Épopée I*, 599). Само је *Иречек*, *История*, 201, Шишмана сматрао за „главу“ Брсјака, „најмоћнијег племена међу македонским Словенима“. И после објављивања натписа из села Герман и додатка Михаила Деволског веровало се да су они Бутари (в. *Златарски*, *История I/2*, 639), а понекад се инсистирало, без икакве подршке у изворима, на њиховом протобугарском пореклу (*Благоев*, *Происход*, 521–529; *Мутафчиев*, *История*, 280). У новије време је Б. Благоева покушала да докаже да су четири брата припадала Симеоновој династији (*Благоева*, *За произхода*, 79–95) и да им је далеко порекло било протобугарско. Међутим, ниједан од њених аргумената није убедљив (уп. напомене дате на одговарајућим местима, стр. 76 н. 8, 136 н. 12).

Прокић (Постанак, 224–237) је заступао теорију о словенском пореклу комитопула. Сматрао је, иако сам говорећи да за то нема докумената, да је Никола заправо био комес Брсјака, словенског племена које је живело на просторима северозападне Македоније, и од средине IX века па до 969. било под бугарском влашћу, када је, по његовом мишљењу, устанком против власти у Преславу створило нову државу. Овакво схватање прихваћено је у *Историја I*, 276 (*Перовић — Таишковски*).

Сасвим усамљен у својим претпоставкама да је порекло четворице браће персијско, од такозваних Турака Вардариота који су у IX веку насељени на Балкану, био је *V. Petković, Une Hypothèse sur le Car Samuel*, Paris 1919, 1 sq. (уп. коментар *J. Ферлуге у ВИИИИИ III*, 69).

За теорије о јерменском пореклу, в. нап. 116.

¹¹³ То је заступао још *Гилбердинг*, *История*, 195.

¹¹⁴ *V. Иречек-Радонић*, *Историја*, 117, на кога се касније у приказу чланка *В. Петковића* позвао *Д. Анастасијевић* (*Прилози за КИФ 2* (1922)).

је Самаел (sc. Самуило). „Они су били од јерменскога народа и пореклом из провинције Дерџан, а њих је цар Василије, са саларк трупама,¹¹⁵ пребацио у Македонију да се боре против Бугара“. Оданде су се у погодном тренутку од њега одвојили и прешли на страну владара Бугара, који је био евнух. Због своје храбрости „порасли су у његовим очима“. „Комсадјак“ су заправо владали земљом и временом почели озбиљну борбу против „цара Грка“...¹¹⁶

Јован Скилица и Стефан из Тарона су једини извори који су одређени по питању порекла комитопула. Међутим, они се готово потпуно искључују. Тешко је у целости прихватити исказ Стефана Таронског. По њему, изгледало би да су Самуило и његов брат (он 986. зна само за два комитопула) били војници византијских трупа које је Василије II својевремено пребацио из теме Дерџан у Јерменији да се боре против Бугара (дакле, свакако после царевог доласка на власт у јануару 976), да су као пребези из царске војске пришли бугарском владару-евнуху и потом се уздигли до највише власти. Иако за средњи век уопште, а посебно у нередовним приликама какве су тада владале у Бугарској, таква врста покретљивости, прво хоризонтална (Дерџан у Јерменији — Македонија — Бугарска) а потом и вертикална (синови комеса — владари) није сасвим незамислива, мало је вероватно да се могла догодити баш на овакав начин. Пре свега због тога што, бар према Скиличином приказу устанка Бугара (976), излази да су прво четири брата задобила власт над њима, а да су потом, и по свој прилици тек 978, из Цариграда побегли бивши цар Борис и његов брат, евнух Роман. Бавећи се даљом судбином четворице браће, и објашњавајући како се догодило да Самуило сам

¹¹⁵ О тзв. саларк трупама, њиховој улози у византијској војсци и разлици у односу на јерменску пешадију, в. *Seibt, Untersuchungen*, 85–89.

¹¹⁶ *Stephanos von Taron*, 185.22–186. 19. На основу овог одломка, *Иванов*, *Происход*, 57, веровао је у јерменско порекло комитопула. Томе је посвећена и студија Н. Адонца (*Samuel*, 1–63) који је ове вести прихватио у целости. Међутим, да би их како-тако усагласио са подацима осталих извора створио је прилично невероватне теорије о породици комитопула — Арон и Мојсије били су синови једне Јерменке и Јована, брата бугарског цара Петра, који је био заточен у манастиру (в. *op. cit.* 41 sq).

За јерменско порекло положио се и *Ташковски*, *Самуиловото царство*, 67–68, следећи рад Ј. Иванова. Г. *Острогорски* о целом проблему лапидарно износи да се о ранијем животу комитопула не зна ништа поуздано (*Историја*, 278 н. 2). Слично, Ј. Ферлуга сматра да тај проблем није до данас решен у историографији, већ да је, напротив, компликован изношењем разних хипотеза које нису увек имале научну аргументацију (*ВИИНЈ* III, 69). У својој монографији о Самуиловој држави С. Антољак је посебно замерао Ферлуги због занемаривања података Стефана из Тарона, али је на крају и сам остао неодређен рекавши да преостаје само да се јерменском писцу верује, или да се одбаци у целости и прихвати вести византијских писаца, који о пореклу комитопула „уопште не говоре“ (што у случају Јована Скилице не одговара истини); в. *Антољак*, *Самуиловата држава*, 315–326. Међутим, у даљем тексту стоји да су комитопули били истог порекла као и Цимискије, то јест јерменског (*ibidem*, 334).

завлада Бугарском, Скилица каже да је Давид умро „одмах“ (εὐθύς). Када су непотврђене другим извором, овакве временске одреднице византијских писаца не значе ништа одређено и прецизно, већ само да неки догађај следи претходноме. Међутим, Михаило Деволски додаје „по одметању“ и тако потврђује временску блискост ова два догађаја.¹¹⁷ Брзина којом су се, ако се поверује у цео исказ јерменског писца, синови једног византијског комеса успели на власт у Бугарској, тешко је замислива.

Не би требало заборавити да Скилица за оца комитопула (Николу) каже да је био један од најмоћнијих међу комесима у Бугарској, што је за разумевање и објашњење макар једног од разлога успона Самуила, а и комитопула уопште, далеко прихватљивије и вероватније. Подаци Стефана из Тарона су сасвим су неуклопиви и у вест Скилице о покушају одметања 969. и у податак Јована Геометра о „појави“ Самуила у време смрти цара Нићнфора Фоке.¹¹⁸

Ипак, податке Стефана Таронског, који је када се другде и сасвим успутно бави приликама на Балкану увек веома прецизан, не би требало безусловно одбацити. Транспорти трупа и пресељења народа из Јерменије у европске делове царства догађали су се у више наврата, па је самим тим било и прилика за мешање становништва. Брак неког бугарског великаша и Јерменке (а то је мати комитопула извесно била) не би био незамислив. Прича о јерменском (или полујерменском) пореклу бугарских владара у време цара Василија, могла је у не сасвим

¹¹⁷ Scyl. 329.77, var. lec. (*Prokić, Zusätze*, no. 6, 28).

¹¹⁸ У свом веома темељном истраживању о „пред“ и „раној“ историји „бугарских комитопула“, W. Seibt је посветио велику пажњу и поверење овом одломку (в. *Untersuchungen*, 65–98). Он га је у целини прихватио, али је пропустио да укаже на све аспекте проблема несагласности тог извора са Јованом Скилицом. Његову вест о устанку комитопула 969. сматра неспретним покушајем овога да догађаје сажето изнесе, који му, као историчару, „не служи на част“. Свакако има истине у томе да се Скилица, са становништа модерних историчара, не изражава најсрећније, али у случају фамозне вести о „првој“ појави комитопула, постоји још и податак песника Јована Геометра (в. стр. 47) који цело питање усложњава, али и нуди решење које је сасвим некомпатибилно са извештајем Таронског. У осврту на ову студију, Малингудис се трудио да покаже да се титула комеса не може везивати за војну службу у византијској војсци. Није, наиме, схватљиво како би Скилица за неког комеса, а то је у хијерархији тематских официра најнижи чин, могао написати да је „један од најмоћнијих међу Бугарима“ (в. *Малингудис*, По въпроса, 70–71).

Необичну критику вести Асолика објавио је својевремено П. Петров (История на България 2, 457 н. 44). Сматрао је да податке Стефана Таронског треба ставити под сумњу због тога што је он помешао личности — Самуила и Комитопула са синовима цара Петра, Борисом и Романом, такође и цара-евнуха Романа са Самуилом. Иако сам више пута с пажњом прегледао текст немачког превода Стефана Таронског, нисам пронашао грешке које је видео Петров. Он је, узимајући у обзир положај комеса Николе и његових синова, сматрао најприхватљивијим схватање о њиховом бугарском пореклу. Међутим, на једном другом месту (*ibidem*, 402), Петров се ослања на вести истог јерменског писца (в. стр. 84).

прецизном виду стићи и до Стефана из Тарона.¹¹⁹ Наравно, овакве претпоставке само то и остају. Треба додати и да су у размишљању о пореклу Самуила и браће веома упадљиве још две околности. Пре свега, имена — мајчино је несумњиво јерменско, имена њених синова су старозаветна и честа у Јерменији, а унуци (барем они који су познати) носе два имена, једно новозаветно или старозаветно, а друго словенско (Јован Владислав, Гаврило Радомир). Међу њиховим потомцима налазе се и један са именом Арон, и један Самуило Алусијан. Посебно је питање и да ли је далеко јерменско порекло можда имало неког утицаја на каријере потомака комитопула у другом и трећем колону. Аронов унук Алусијан послат је за стратега у Тарону, други унук, истога имена као деда, био је катепан Васпуракана а праунук Теодор такође стратег у Тарону.¹²⁰

После свега, требало би се ипак држати два основна податка — онога о високом положају комеса Николе у Бугарској, и онога о (јерменском) имену мајке. Уз све то, сваку расправу о етничком пореклу комитопула треба одвојити од расправа о етничком саставу саме државе. Исто тако, мора се узети у обзир да њихови потомци, рођени без сумње у Бугарској, делују сасвим у оквиру бугарских државних и царских традиција и себе сматрају Бугарима, због чега ће Јован Владислав, много касније, 1015/16, дати да се на једном споменику уреже да је он **вѣлгарѣнъ родомъ**.¹²¹

На основу свега изреченог, излази да су комитопули припадали оном слоју бугарских великаша, којима би, с обзиром на географски положај њихове области, сасвим одговарао назив „снаге периферије“.¹²² Њих су релативно самосталнима учиниле две врсте околности, које су деловале из различитих временских димензија. Краткотрајне, политичке, које су се догодиле у малом временском размаку — руски поход 968, смрт цара Петра и нестабилне прилике у Бугарској уопште. С друге стране, оне су створене као резултат дубљих и дуготрајнијих процеса, које бисмо условно могли назвати социјалним и економским, а које се огледају у стварању релативно великог поседа као основе за

¹¹⁹ Стефану Таронском није баш јасан ни однос међу браћом, јер је за њега Самуило старији, а Скилица, набрајајући браћу, овога наводи, свакако не случајно, на последњем месту. Посредно се може видети да су и Јахја из Антиохије и Михаило Псел, као и Поп Дукљанин, знали да је Арон био старији од Самуила.

¹²⁰ За Алусијана cf. Scyl. 359.33 (*Prokić, Zusätze* no. 33, 46); Scyl. 360.51 (*Prokić, Zusätze*, no. 34, 49); Scyl. 413.89. За Арона cf. Scyl. 359.33 (*Prokić, Zusätze* no. 33, 46); Scyl. 448.51–52 var. lec. (*Prokić, Zusätze* no. 36, 65); Scyl. 628.1–43. За Теодора цит. према Н. Скабаланивич, *Византийское государство и церкви в XI в.*, С.-Петербург 1884, 198 н. 7.

¹²¹ Битолски надпис, 33.

¹²² *Острогорски*, *Историја*, 288.

касније политичко деловање. Ово ће бити посредно потврђено и оним што се зна о структури Самулове државе.

Ипак, када је у питању њихова делатност у 969. години, она, бар уколико се држимо основног значења Скиличиних речи, није имала нарочито велике последице. Покрет четири брата, уперен против централне власти у Бугарској, није далеко одмакао у реализацији. Комитопули намеравају да се одметну, због тога комешају Бугарску, престолонаследници долазе из Цариграда да их „спрече у даљем напредовању“, и — према Скилици — ништа више од тога.

Извор ћути како о разлозима овог отпадништва, тако и о циљевима. О њима се може само нагађати, али је сигурно да су тешке прилике у којима се Бугарска после руског упада и смрти цара нашла, изазвале незадовољство против власти у Преславу, а, с друге стране, и олакшавале покрет против ње. О даљим делима четворице браће нема помена све до 976. године. Све комбинације о наводном отцепљењу западних области од двора у Преславу, колико год биле духовите и не противречиле изворима, ипак немају и неопходну потврду у њима. По свему изгледа да су Борис и Роман, када су се вратили у земљу, успели да среде тамошње прилике. Руску опасност су, привремено, можда још за време њиховог боравка у Цариграду, уклонили Печенези. Борис је примио царску круну, док је улога Романа у „преузимању очеве власти“ нејасна. Сигурно је само да крунисање није долазило у обзир већ из разлога што је још 963, по свом доласку у талаштво на византијски двор, био ушкопљен.¹²³

Други руски напад, када су Борис и Роман заробљени, а источни део Бугарске, са престоницом, заузет, свакако је променио околности. Тешко је на основу малобројних вести доносити неке прецизније судове о приликама у Бугарској за време двогодишње власти Руса. Зна се да је у Филипопољу, да ли због близине границе са Византијом, постојао отпор Свјатославу, који је овај немилосрдно скршио. С друге стране, у бици код Аркадиопоља, у пролеће 970, Руси су се борили заједно са одредом „поробљених Бугара“. Није ни у ком случају тако извесно да у одредима који су, у исто време, недалеко од Филипопоља поразили византијске трупе патрикија Петра, треба тражити и комитопуле.¹²⁴

Изгледа, међутим, да је Свјатослав, чији је циљ у другом походу преко Дунава првенствено био Цариград, имао због тога посебан однос према бугарском цару. Вероватно у намери да се ослободи даљег от-

¹²³ Када се догодило Романово ушкопљење показали су, у исто време и независно један од другог, *Златарски*, *История* 1/2, 569, 590, и *Анастјасијевић*, *Хронологија*, 135–136. Сакаћење такве врсте било је према средњовековним схватањима непрелазна препрека пуноправном вршењу владарске власти. В. стр. 144 sq.

¹²⁴ Овакву констатацију без икаквих ограда доноси *История на Бъгария* 2, 397 (*Петров*), а исто тако и *Бакалов*, *Промулгация*, 39.

пора у већ покороној земљи, и да, ако је могуће, стекне и потчињеног савезника, он је настојао да овога придобије. О природи тог односа не знамо детаље, али да је Борис имао некн нарочит статус јасно је већ из околности да, када је 971. заробљен, носи знаке царског достојанства. Упадљиво је да је Свјатослав, који је своју дружину издржавао пљачком, изгледа, поштедео преславску ризницу. Оно што је у њој било највредније, круне и тијаре бугарских царева, припашиће касније Цимискију и увеличати његов тријумф. Осим тога, Борис је, у току борби за Преслав, ухваћен у самом граду, ван тврђаве и своје палате, што све говори да је имао приличну слободу кретања, незамисливу за једно заробљеника.¹²⁵

Колико год да су прилике у Борисовој држави, поред свега наведеног, нејасне, две чињенице су сасвим извесне. Бугарско царство је 971. године уништено, али то није значило да је цела његова територија војнички запоседнута. Читава западна Бугарска остала је ван домашаја прво руских, а потом и ромејских трупа. Ћутање извора, како о судбини четири брата после 969. и 971. године, тако и о пространим областима западне Бугарске, отворило је могућности за различита домишљања. Шта се догађало у наредним годинама, док смрт Јована Цимискија јануара 976. године није отворила нову кризу византијске власти на Балкану? Да ли је нетакнути остатак царства које је на церемонијалан начин угасио цар Јован 971. године наставио да делује као бугарска држава? Одговор на ово питање остаће у домену претпоставки. Каснији развој догађаја показаше да су на простору западних области Бугарског царства постојале снаге које су могле деловати државотворно. Консолидовање власти захтевало је извесно време, и вероватно је да су године до избијања онога што се у литератури назива устанком комитопула, протицале и у таквим делатностима.

Податак о бугарским посланицима, које је заједно са посланицима разних других народа примио цар Отон I на свом двору у Кведлинбургу 23. марта 973, често је коришћен као доказ о постојању државе, западно-бугарске или македонске. У аналима је кратко забележено да су на двору били „legatos (primates — Ann. Altah.)... Bulgarorum duo“, што је недовољно одређено.¹²⁷ Видели смо већ да некаквој западно-

¹²⁵ О целом проблему детаљно расправља П. Мутафчиев, Русско-Болгарские отношения при Свјатослава, *Seminarium Kondakovianum* 4 (1931) 71-94 (= Избр. произв. 2, Софија 1973, 233-256).

¹²⁶ В. литературу наведену у ВИИНЈ III, 64 (*Ферлуза*), као и ону коју доноси Йончев, Някои въпроси, 35.

¹²⁷ Cf. *Annales Hildesheimenses*, MGH III, ed. G. Pertz, 62.29-36, *Lamberti Annales*, MGH SS III, ed. G. Pertz, 63.24-30, *Annales Altahensis maiores*, MGH XX ed. W. de Giesebrecht et E.L.V. ab. Oefele, 787.32-34, *Thietmari Chronicon*, MGH III ed. G. Pertz, 753.29-33. Ови посланици су у свим изворима наведени као „legati“, једино Ann. Altahensis знају за „primates“. Иречек, *История*, 220, видео је у њима посланике „цара Давида“.

бугарској држави која се 969. одвојила од владе у Преславу не може бити говора, па ни овај податак није у том смислу никакав доказ. И поред његове оскудности и неодређености, ваљало би оставити могућност да је он сведочанство о покушају локалних структура из неосвојених области Бугарске да посланством у Кведлинбург осигурају одређени положај у међународним односима, а посебно према царству Отона. Ипак, *legati Bulgarorum* могли су доћи и из области северно од доњег Дунава, која је такође била њима насељена. Било је мишљења и да је посланике упутио још цар Борис II, и да су они у Кведлинбургу чекали на Отонов повратак из Италије, у којој се бавио претходних шест година.¹²⁸ Овако усамљена, ова вест ипак не представља недвосмислен доказ о политичким акцијама предузетим из западнобугарских области.¹²⁹ Закључак да се 969. године створила такозвана Западна бугарска држава једноставно нема никакве изворне потврде, а ни сама вест Јована Скилице не саопштава такав развој догађаја.¹³⁰

Прокић, *Постанак*, 250–253, сматрао је да су их могла послати „само четири македонска кнеза“. *Златарски*, *История* I/2, 641, је у њима видео посланике из западне Бугарске; *Петров*, *Востание Петра и Бояна*, 126, је такође мислио да су их упутили комитопули. *Анђиољак*, *Самуиловата држава*, 334–342, на основу податка из *Ann. Altahensis*, да би они „једино могли бити комитопули и нико други“.

¹²⁸ В. *Йончев*, *Някои въпроси*, 34–39. Бугарски научник је пошао од погрешне хронологије Цимискијевог рата против Руса, за који је сматрао да се окончао лета 973. године, па би, према томе, и бугарско посланство у Немачкој било неко које је упутио Борис II.

¹²⁹ *Анастџасијевић*, *Хипотеза*, 10, као и Ферлуга у ВИИИЈ III, 63–64 н. 11, сматрали су ове податке потпуно неупотребљивима.

¹³⁰ Теоријом о Западној Бугарској први се посебно бавио *Анастџасијевић*, *Хипотеза*, 1 sq. У најкраћем, његова реконструкција догађаја је следећа: четири брата комитопула покушала су да после смрти бугарског цара (969), док су његови синови још били у Цариграду, „утрабе“ бугарски престо. Они су се „одметнули од средишње бугарске владе“ у Преславу, изазивајући у Бугарској метеж. Повратком Бориса, њихова претендентска намера је осујећена. Устанком који је избио 976. године, настала је једна словенска Бугарска држава, са центром у Охриду. У весту Скилице о том устанку стоји да су комитопули „избрани да владају Бугарима“, што говори да пре тога није постојала никаква бугарска држава. Осим тога извори не знају за постојање две Бугарске, ни у време Свјатослава, ни у време Цимискија (*Анастџасијевић*, *Хипотеза*, 6). Бугари су се 969–971. налазили под Русима, а затим до 976. под Византијом. Анастџасијевић се позвао и на *Летопис попа Дукљанина* и његов податак да је Цимискије заузео читаву Бугарску, а његове војводе и Србију.

Да је простор западне Бугарске уопште функционисао као држава сумњао је, на супрот традиционалним становиштима у бугарској историографији, *Йончев*, *Някои въпроси*, 29–41. Исти аутор изнео је једноставну али веома важну примедбу да ниједан извор не зна за постојање такозване Западне бугарске државе. Бугарско посланство из 973. упутио је по њему још Борис, па подаци анала не могу бити узимани као доказ да је постојала некаква Западнобугарска држава.

Осџорогски, *Историја*, 287 н. 1 sq.; сматрао је да Анастџасијевићева теорија, за разлику од оне коју заступају бугарски научници, има више ослоња у изворима, али да оба схватања полазе од погрешне претпоставке, јер замишљају покорене државе као систематску окупацију целе њене територије. Пре свега, вест Скилице о устанку 969.

Умесно је упитати се и да ли је можда постојао било какав облик византијске врховне власти над овим просторима. Ако га је и било, он је морао бити сасвим номиналан.¹³¹ Питање је, најзад, и да ли је за успостављање таквих односа са византијске стране уопште било времена и амбиције. Све околности у којима су се одвијали сукоби царева Фоке и Цимискија са Бугарима показују да је рат на њиховој земљи био изнуђен, а са становишта трајних интереса ових царева-магната, у односу на војевање са Арабљанима, секундаран, и да је успех, како су и савременици приметили, био брз и неочекиван. За његово потпуније искоришћавање као да није било ни жеље ни времена. Јован Цимискије се већ првог пролећа после покорвања Бугарске упутио у подручја где је већ четврт века трајао непрекинути рат са Арабљанима. Велики походи које је следећих година водио у предњој Азији, окончани су победама и новим освајањима. После уласка у Палестину, 975. године, ни свети град Јерусалим није био далеко. Али, његова кратка владавина се убрзо завршила. Из овог рата он се вратио у Цариград смртно болестан, и у њему умро, 10. јануара 976. године.¹³²

године јесте антиципација оног из 976, а, осим тога, из извора се јасно види да су се и Цимискије и Свјатослав бавили само у источном делу Бугарске, али су, заузимањем престонице један за другим постајали господари целог Бугарског царства. „Разуме се, међутим, да се власт, заснована на заузимању самог центра, при промењеној ситуацији, могла лако оборити снагама периферије, и ово се и догодило кад су византијске позиције ослабиле услед унутрашњих борби после Цимискијеве смрти“ (ibidem, 288).

¹³¹ Попут оног које је Царство у блиској прошлости имало над облашћу Захумљана, и одвијало се пре свега преко штићеника, какав је био и архонт споменутих Захумљана Михаило, који је носио византијске титуле протоспатара и патрикија. Cf. DA1, 33. 16. *Анастасијевић*, Хипотеза, 11, помислио је да су „графови“ можда и сами признали византијску власт, када су видели како је „силни освајач“ Цимискије скрхао Свјатослава и обезглавио Бугарско царство заробивши Бориса. *Јончев*, Някои въпроси, 45–48, је и разлоге каснијег устанка видео у „формалној потчињености“ западних бугарских области Византији. *Антојак*, Самуиловата држава, 334, је веровао да су комитопули признали врховну власт византијског цара. Њихов положај је био олакшан околношћу што су били истог (sc. јерменског) порекла као Цимискије, због чега он за све време владе није нарушавао самостојност њихове територије, већ их је и „фаворизовао“. Није јасно ни шта би требало да значи ова последња тврдња, а ни на чему се оснива. *Rek*, Powstanie, 245, мисли да су Бугари после 971. плаћали Царству трибут.

¹³² *Осирогорски*, Историја, 283.

САМУИЛОВА ДРЖАВА (976–1018)

Устанак и стварање државе (976–986)

Почетак бугарског устанка против византијске власти изложен је у једном одељку „Историје“ Јована Скилице. Пасаж је занимљив не само по садржају, већ и по композицији, а посебно по месту на коме се у спису налази. После смрти цара Јована Цимискија, 10. јануара 976, Скилица веома опширно приповеда о грађанском рату који је потом избио. Престо су најзад наследили представници Македонске династије, синови Романа II (959–963) Василије и Константин. Иако они у то доба више нису били малолетни — Василије је имао осамнаест а Константин шеснаест година, вођење државне управе је у почетку било у рукама њиховог даљег рођака, очевог ујака, паракимомена Василија, уз чију помоћ су и дошли на престо. Међутим, лета исте 976. године, за цара се, подржан својим трупима, прогласио шурак умрлог Јована Цимискија, Варда Склир, потомак једне угледне магнатске породице. Када је после две године крвавог ратовања по Малој Азији ситуација постала критична, влада у Цариграду сетила се једног ранијег узурпатора, Варде Фоке, кога је баш Склир својевремено спречио да се попне на царски трон, и обратила му се за помоћ. Варда Фока је новог узурпатора и, како га Јован Скилица назива, „одметника“ (ἀποστάτης) маја 979. године у Панкалејској равници код Амориона прво победио у двобоју, а затим је поразио и његову војску. Склир је побегао на двор багдадског калифа. Тако се завршио први покушај узурпације Василијевог престола.¹

После веома детаљног описа Склировог „одметништва“ Јован Скилица пише о променама на патријаршијском престолу у Цариграду, да би затим прешао на „одметништво“ Бугара, које се према, његовим речима, десило у време када је умро Цимискије (јануар 976).² Цео исказ

¹ Scyl. 314.49–328.52. Уп. *Осјорогорски*, Историја, 283–285.

² Scyl. 328.57–330.9.

о приликама у Бугарској је заправо увод у причу о бици код Трајанових врата (14. август 986), што је била прва самостална акција Василија II, предузета пошто се претходне године ослободио надзора свог моћног старатеља.³ Пораз који је царева војска претрпела у борби са Бугарима имао је велике последице. Поново је дошло до грађанских ратова (987–989) и Василије је после много мука успео да сачува престо.⁴ Непосредан повод за избијање овог рата Скилица је видео у поразу код Сердике, али да би се схватило како је дошло до њега сматрао је неопходним да ретроспективно (976–985) изложи оне моменте бугарског устанка који су њему изгледали најважнији.

Из овог прегледа вести Скилице за период од 976. до 989. видљиви су његови приоритети у посматрању историјских збивања. Како је већ напомињано, у центру његовог приповедања налази се личност цара, и излагање свих осталих догађаја подређено је тој основној идеји.⁵ Зато је и исказ о устанку Бугара дат као опширније објашњење како се и зашто догодило да цар Василије поведе војску на њих. Скилица се не држи доследно хронологије збивања, па се прича о устанку не налази тамо где би се то према времену његовог избијања (976) очекивало, већ, с обзиром на то да је изложена у функцији и испред приче о царевом походу, између исказа о два грађанска рата (979. и 987).

Овај Скиличин манир ваља имати на уму јер је њиме непосредно одређена и композиција вести унутар једног већег исказа, какав је онај о устанку Бугара. Ретроспективан начин излагања пружа основни хронолошки оквир за цео исказ, али обавезује на велику пажњу приликом покушаја датирања појединачних догађаја.

Према Јовану Скилици, Бугари су се одметнули „у исто време када је умро цар Јован“. У продужетку стоји ἄρχειν αὐτῶν προχειρίζονται τέσσαρες ἀδελφοί... Смисао реченице јасан је једним делом. На челу Бугара нашла су се четири брата комитопула, Давид, Мојсије, Арон и Самуило. Могућа значења глагола προχειρίζονται нуде различите одговоре на питање како се тај успон одвијао. Он се може превести као изабрати, одабрати, узети у руке, и још у неколико других више или мање сродних значења. Не да се закључити да ли је глагол употребљен медијално или пасивно, па према томе није јасан његов смисао — да ли су браћа власт *себи задобила* (*сама узела у руке*) или им је она *предаша*. У ком значењу га је употребио писац? У другој прилици, приповедајући о устанку Петра Дељана 1040. године, он пише о томе како је дошло до побуне у војсци драчког стратега, послатој да угуши нови устанак, и како су се војници одметнули и једног

³ Scyl. 330.10–331.51.

⁴ Scyl. 332.59–339.63.

⁵ В. корисне напомене о начину Скиличиног излагања које је уз превод његових вести дао Ј. Ферлуга (ВИИНЈ III, 73).

међу њима, неког Тихомира, „изабрали за цара Бугарске“ (βασιλέα προχειρίζονται Βουλγαρίας).⁶ И из контекста целе приче нема сумње да је Тихомир „изабран“. Није упутно превише се ослањати на овакве аналогije, али се ипак чини вероватним да Скилица у оба случаја употребљава глагол προχειρίζομαι у истоветном смислу. Ако ова реконструкција има смисла, она омогућава да се да претпоставка о односима међу оним снагама које су подигле устанак. На основу ње изгледа да су комитопули завладали Бугарима на основу споразума, или прецизније, избрани су да њима владају.

Из онога што се зна о друштвеној структури државе која је из овог устанка настала, видљиво је да уз Самуила и његове наследнике делује одређени слој људи који би се могли назвати „властелом“ или „великашима“. Уосталом, оно што се да разабрати о пореклу самих комитопула говори да су и они сами, као „синови једног од најмоћнијих комеса међу Бугарима“, припадали истој друштвеној групи, и то, с обзиром на поменути податак Скилице, њеном врху.

Да ли је у припремама овог устанка поред великаша учествовала и црква, није сасвим извесно. Бугарског патријарха Дамјана, који је резидирао у Доростолу, свргао је 971. Јован Цимискије. После тога је започела дуга и мучна селидба црквене столице из места у место, која се може само приближно реконструисати и датирати. Са извесном вероватноћом може се рећи да је бугарски архијереј био са устаницима негде око 978. године, када се, како изгледа, налазио у Водену. Нема директног доказа да је тамо приспео пре почетка устанка.⁷

Устанак Бугара избио је на вест о смрти Цимискија. Скиличина формулација да је до одметништва дошло „у исто време када је умро цар Јован“ (ἄμα τῆ τελευτῆ τοῦ βασιλέως Ἰωάννου) не би требало да буде схваћена дословно, али јој је, извесно, смисао да нагласи временску блискост два догађаја, а тиме и њихову релативну узрокованост. Изгледа сасвим прихватљиво да је вест о смрти цара који је победио Русе и уништио Бугарско царство отворила знатне изгледе на успех неког већег подухвата. Да је на избијање устанка утицала и вест о узурпацији Варде Склира у лето 976. и грађанском рату који је после тога почео није могуће тврдити, мада се таква претпоставка чини веома вероватном.

Да би објаснио како се могло догодити да власт над Бугарима задобију четири комитопула, Скилица укратко сумира судбину бугарске владарске породице. Од оних који су припадали роду цара Петра неки су умрли, а његови синови Борис и Роман одведени су у Цариград

⁶ Scyl. 410.20–23.

⁷ О проблемима везаним за бугарску цркву после 971. године детаљније ће се говорити у поглављу о карактеру Самуилове државе.

и у њему боравили.⁸ Дакле, у одсуству представника царске династије, власт над одметнутим Бугарима припала је синовима комеса Николе. На вест о устанку, Борис и Роман су убрзо, по свој прилици 978. године,⁹ побегли из Цариграда и пожурили да стигну у Бугарску.¹⁰ Прозлазећи кроз једну шуму, Борис је погинуо од стреле неког Бугарина, који је због његовог одела мислио да наилази Ромеј, а будући глувоном, није чуо ко је он. Ушкопљени Роман успео је да се спасе и ускоро затим стигне у Воден. То место је једно од оних у којима се током селидбе налазила столица бугарских првосвештеника. Може се претпоставити да је Романов избор Водена као свог крајњег одредишта после бекства из Цариграда био условљен тиме што је у њему резидирао црквени поглавар.¹¹

⁸ Из овога се нипошто не да са сигурношћу разабрати да су комитопули добили власт као једини живи рођаци умрлог цара Петра, као што верује Б. Благоева (За проихода, 93) — „после смрти ... Јована Цимискија Бугари су се одметнули и њима почели да управљају четири брата ... зато што *дружи* (курзив Б. Благоева) од тих, који су били блиски по роду Петру, беху умрли“. Из Скиличине реченице не види се да он убраја комитопуле у „оне који су припадали Петровом роду“. Напротив, њоме објашњава откуд на челу Бугара четири брата, поред још живих Петрових синова.

⁹ Наведену хронологију бекства Бориса и Романа предложио је Ј. Ферлуга. Он је пошао од једне допуне деволског епископа Михаила, сматравши да она може временски одредити Скиличин исказ о бекству браће: „И када се деси да цар Јован умре [и Скир одметне и њихов рођак Василије крене у трачке тврђаве] они одатле побегну и пожуре да стигну у Бугарску.“ Када је Варда Фока 978. године пристао да крене на Скира, пуштен је из заточеништва на Хиосу и одатле приспео у Тракију, где је прикупљао војску за поход у Малу Азију. Вероватно да је тада дошло до сусрета цара Василија и Варде Фоке, и да се допуна Михаила Деволског односи баш на ту прилику. Уп. ВИИИИ III, 71–75 н. 19, где је изложена и претходна литература.

Бекство Бориса и Романа помињу још два извора — Јахја и знатно познији Ал-Макин. Јахја је бекство уклопио у догађаје који претходе бици код Трајанових врата (986), а Ал-Макин, који се готово увек ослањао на њега, због тога је датирао поход у исту годину (Јахја, 20.34–21.12; Ал-Макин према *Васильевский*, К истории 976–986. 62). Међутим, код њега се налази и податак кога код Јахје нема — да су браћа побегла у осмој години заточеништва. Занимљиво је да се ово уклапа у хронологију коју је предложио Ферлуга. Осма година њиховог „заточеништва“ почињала је у јесен 978. године.

¹⁰ Ниједан извор не разјашњава под којим се околностима догодило ово бекство. Постоје разна тумачења — омогућили су га противници Василија II, да би цару отежали ситуацију (*Schlumberger*, *Épées* I, 647–648); цариградска влада је пребегла провереном методом, па је, да би продубила раздор између комитопула послала законите наследнике бугарског престола (*Златарски*, *История* I/2, 657). Иако логичне, ове претпоставке немају изворну потврду, а сасвим је могуће да су браћа, како Скилица и каже, једноставно сама побегла када им се за то указала повољна прилика. Ово тим пре што, бар према византијским изворима, нису имала статус затвореника, мада је извесно да се на њих због збивања у Бугарској морала обраћати већа пажња. За Бориса је посведочено да је имао дворско достојанство, а ни за Романа тако нешто није искључено. У својој причи о бекству синова бугарског цара, Јахја из Антиохије је у основи сагласан са Скилицом, мада је у детаљима његов опис богатији. Царевих синова су били „закључани у дворцу“, одакле су побегли на неким „кљусинама које су имали спремне покрај себе“ (Јахја, 20.34–21.3).

¹¹ У допуни Михаила Деволског дословно стоји да је Роман, после несреће коју је на бугарској граници доживео његов брат, отишао εις Βιδίνην — у Видин (*Scyl.* 329.75;

Где је избио устанак? Скилица је то прећутао. Занимљиво је да он о устанку Бугара говори као о „одметништву“ (τὸν δὲ Βουλγάρων ... ἀποστατήρων), што је термин којим назива и узурпације царског наслова, које су, сваки у по два наврата, покушавали Варда Фока и Варда Скир. Тај израз готово да би се могао сматрати за технички термин из вокабулара византијске политичке идеологије, и представља сасвим одређену карактеризацију ових покрета. Са становишта законите царске власти сви они су „одметништво“ (ἀποστασία). О разлозима због којих узурпације двојице Варди и покрет комитопула бивају карактерисани идентичним термином биће још речи. У овом моменту довољно је нагласити како околност што је покрет Бугара назван одметништвом није никакав доказ да су се дигли они Бугари који су се налазили под директном влашћу Византије. За Скилицу (или за његов извор), који размишља и пише у стандардима оновремене политичке идеологије, из чињенице да је Бугарско царство 971. године престало да постоји излази да су и његови становници, попут свог цара, макар теоријски постали поданици византијског василевса. Зато је сваки њихов покрет за успостављање бугарске власти „одметништво“, без обзира на то да ли је власт Цариграда над „одметницима“ конкретна (територије под управом тематских стратега), можда само номинална (територије југозападне Бугарске, ван власти стратега) или теоријска (укидањем царства полагало се право на целу територију Бугарске). Због оваквог Скиличиног идеолошког и помало теоретског посматрања на ствари, овај податак не подразумева ни да су Ромеји после 971. имали потпуну власт над целом Бугарском, ни да су се 976. одметнули они Бугари који су били под директном влашћу Цариграда.¹²

Prokić, Zusätze, no. 5, 28). Ваља имати на уму да је у епископским листама XII и XIII века словенско Воден транскрибовано на грчки и у облицима Βιδύνη и Βιδίνη. То би био јак аргумент да се εἰς Βιδίην Михаила Деволског, који пише у XII веку, разуме као „у Воден“ а не као „у Видин“ на Дунаву. Најзад, није јасно шта би брат погинулог цара тражио на северу Бугарске, док је разумљиво његово присуство у Водену, близу средишњих области државе која се стварала (уп. објашњење које доноси *Seibt*, Untersuchungen, 77–78).

¹² *Анастасијевић*, Хипотеза, 7–8, је сматрао да је Цимискије заузео целу Бугарску, и да нова држава настаје 976. устанком Бугара у Македонији и Мезији, подразумевајући да се у извору не би говорило о „устанку“, када би тобожња „западна Бугарска“ заиста била независна. Према Прокићу (Постанак, 213 sq.) средиште устанка из 976. године, као и он из 969. године, била је Македонија.

Присталице теорије о западној Бугарској веровале су да се она односи на устанак у областима Македоније (*Дринов*, Южне Славјане, 365 sq.; *idem*, Началото, 317 sq.; *Благоев*, Роман, 31). Сасвим супротно било је становиште Златарског, по коме је до устанка најпре дошло у прекобалканској Бугарској, а касније су на чело покрета, по споразуму, стали комитопули. Златарски је ово схватање и додатно образложио. Обратио је посебну пажњу на значење помињаног глагола *προετίθει* и тумачио га као *узимаи у руке, заузимаи се за нешто, припремам*. Према томе је вест Скилице превео као да су се комитопули „заузимаи да владају над њима“ (sc. Бугарима). С обзиром да код Зонаре стоји да су Бугари „предали власт четворици браће“, излази следеће: прво су

У којим је областима избио устанак може се посредно закључивати на основу више показатеља. Упадљива је кроз цео ток устанка везаност Самуила, и његовог рода уопште, за једно географски невелико подручје. Самуилова престоница, као и двор, једно време се налазила у Преспи, гроб оца, мајке и брата Давида недалеко одатле, у селу Герман, у Битољу су се налазили дворци његовог сина Гаврила Радомира а Охрид је, према Скилици, био „метропола“ Бугарске и у њему су се налазили дворци царева. Самуило је имао дворце и у месту Сетена, недалеко од Водена.¹³ Околност да се центар државе, као и место где су сахрањени родитељи Самуила, налазио у области југозападне Македоније наводи на помисао да би тамо требало тражити територију у којој се породица комеса Николе претходно учврстила, и која је била средиште устанка 976. године.

Из једне допуне Михаила Деволског сазнаје се да је Самуило био ожењен Агатом, ћерком драчког протевона Јована Хрисилија.¹⁴ На жалост, о години када је овај брак склопљен може се само нагађати. Приближан *terminus ante quem* је 976–978. година. Ако је брак склопљен пре почетка устанка, онда је занимљив показатељ о везама које су се успостављале између припадника приближно истих друштвених слојева у две суседне земље. Радило би се о браку између ћерке једног локалног великаша у византијском граду, и сина једног провинцијског управника Бугарског царства, које у то време можда више није ни по-

---

ушали они Бугари у северним и североисточним областима, и то пошто су комитопули претходно агитовали међу њима да се присаједине слободној западној половини царства (*Златарски*, *История* I/2, 643–644). Слично њему, и Мутафчиев верује да се после смрти Цимискија подигла источна Бугарска (*История*, 281). Међутим, новија истраживања потврђују да је Византија изгубила области североисточне Бугарске тек после битке код Трајанових врата, 986. године (в. *Jordanov, Les sceaux*, 183–189; *Стоименов*, *Военна администрация*, 42 sq.). Хроника Зонаре за ова збивања нема изворну вредност, јер се потпуно ослања на Скилицу, и на поменутом месту се ради само о његовом схватању догађаја. Најзад, и глагол *προχειρίζομαι* у својим значењима не подразумева такво богатство детаља о припреми устанка.

Недавно се на овај проблем осврнуо пољски научник С. Рек и изнео закључак да је средиште устанка била Тријадица (данашња Софија). У одсуству непосредног изворног податка о месту устанка, он је пошао од околности да је Тријадица наведена као једно од места у којима је резидирао бугарски првосвештеник после свргавања 971. године. Међутим, итнерар бугарске црквене столице, о коме ће касније бити детаљнијег говора, сам по себи није од користи за овакве проблеме, јер је хронолошки потпуно неодређен (изузев податка о Водену као седишту бугарске цркве, који се са извесном сигурношћу може датовати, в. стр. 154 sq.). Сасвим је могуће да је бугарски првосвештеник напустио Тријадицу и пре 976. године. Други аргумент Река је податак Лава Ђакона о Василијевој жељи да походом на Тријадицу 986. године „у једном маху уклони“ бугарску опасност. То би требало да значи да је Тријадица била кључна област устанка из које су и почеле акције против цариградских власти (*Rek, Powstanie*, 245). Овим недовољно уверљивим аргументима противречи низ околности које су изложене у даљем тексту.

¹³ Scyl. 330.8; 351.3–4; 358.14–35.15; 356.37.

¹⁴ Scyl. 349.50–51 (*Prokić, Zusätze* no. 22, 31).

стојало.¹⁵ У случају да је брак склопљен после 976. године, била би приметна политичка флексибилност драчког грађанства зарад локалног интереса, који је орођавањем са „одметником“ претпостављен доследној лојалности византијском цару. Несумњиве су трговачке последице које је споразум о овом браку доносио. Поузданија хронологија би објаснила и неке друге, и потврдила поменуте претпоставке. Али, без обзира на њих, податак о овом браку, насталом из интереса локалних властела, показује да се центар Самуилове области налазио и тада у области Преспе. Уколико би га тражили источније, овај политички брак би био утолико теже објашњив.

Када је испричао каква је судбина задесила Бориса и Романа, Скилица у једној реченици сумира шта се догодило са комитопулима. Од ове четворице браће Давид је умро одмах, убијен од неких Влаха скитница између Касторије (и) Преспе и такозваних Лепих Хрстова; Мојсије погибе опседајући Сер, убијен, пошто му је коњ посрнуо, од неког потчињеног дуки Мелисину; Арона, било стога што је, како се прича, био уз Ромеје, било зато што је желео да себи приграби власт, убио је са целим родом брат Самуило 14. дана месеца јуна у околини Раметанице, само је његовог сина Јована Владислава спасао Радомир Роман, Самуилов син. „И Самуило постаде једини владар (μόναρχος) целе Бугарске.“¹⁶

Михаило Деволски је у својим допунама прецизирао да је Давид страдао одмах „по одметању“, дакле 976. године, и да се то догодило код такозваних Лепих Хрстова, између Касторије и Преспе. Према Скилици убијен је од стране неких „Влаха путника“ (Βλαχῶν ὁδῖτων). Није сасвим јасно шта се крије под термином ὁδῖτης.¹⁷ Могућно је да

¹⁵ О хронологији брака в. нап. бр. 29. *Ducellier*, *Façade maritime*, 65, сматра да је породица Хрисилија била бугарског порекла, да се учврстила у Драчу у другој половини X века, када се и хеленизовала. Међутим, када је Драч у питању, остаје отворено питање шта у то време значи појам хеленизације, и није ли исправније помишљати на романизацију, шта год тај појам подразумевао? Бугарско порекло Хрисилија није тако извесно, иако Јован Скилица у вези са догађајима из 1033. године спомиње „патрикија Николу Бугарина, Хрисилија по надимку“ (*Scyl.* 288.38–44). Ради се, вероватно, о сину Јована Хрисилија (в. коментар Ферлуге у ВИИНЈ, 94 н. 64) али његово „презиме“ је у време после пропасти државе његовог зета 1018. године пре само последица nekadašnjeg положаја у граду под влашћу Бугара, из кога је потом пребегаво у Византију, него што је прецизан податак о пореклу.

¹⁶ Cf. *Scyl.* 329.77–330.92; var. lec. 329.86, 90, 90–91, 91; (*Prokić*, *Zusätze* no. 6–10, 28–29). Уп. превод Ј. Ферлуге у ВИИНЈ III, 71–79.

¹⁷ *Schlumberger*, *Ερρῶς I*, 606, сматрао је да су ти Власи били „дивљи пастири“ — номади, док је *Runciman*, *Bulgarian Empire*, 218, мислио да су у питању „влашки разбојници“.

Понекад се у овом изразу видео и скривени технички термин, па се „ὁδῖτης“ изједначавало са „кијелатор“ или „хелатор“. Притом се мислило на Влахе „кијелаторе“ који су постојали у средњовековној Србији и бавили се чувањем стоке. Ово се оснивало на једној веома слободној етимологији — хелатор долази од латинског *celator*, што значи

се радило о групи разбојника који су пресретали по друмовима, али је мало вероватно да је догађај имао било какву политичку позадину.¹⁸

Мојсије је погинуо приликом опсаде Сера. Вредан пажње је податак да је Сер бранио војсковођа у рангу дукса. На Балкану су у то време постојале две теме којима је управљао дукс — једна у Солуну, друга у Једрену. Због близине, разложно је претпоставити да је опседнутом граду притекао у помоћ дукс Солуна. Његово име није забележено, па није сасвим сигурно да ли би у њему требало препознати Лава Мелисина, познатог војсковођу из Василијевог времена, или његовог брата Теогноста.¹⁹

Питање је у коју годину датирати опсаду Сера. Док је време Давидове погибије трудом Михаила Деволског разјашњено, није тако сигурно да у исту годину пада и Мојсијева смрт.²⁰ Остаје посебна загонетка смрт Арона, јер су извори који га помињу крајње несагласни. Напоменуто је да цела прича о устанку Бугара представља неку врсту увода у догађаје чији је протагониста сам цар. Та ретроспекција има свој хронолошки оквир, чије су границе почетак устанка (976. година) и битка код Трајанових врата (17. август 986). Свакако да се догађаји који су њиме омеђени, без посебног образложења, не би смели датирати у било коју од поменутих граничних година. Међутим, да ли неки од Скиличиних исказа прекорачује временски оквир који је он сам својим начином писања оцртао? Из његовог осврта на појединачну судбину комитопула изгледало би да је Арон убијен пре 986. године. Међутим, једна белешка Михаила Деволског показује да су се уз Самуила код Трајанових врата борили и Арон и Роман.²¹ Постоји претпоставка да се под овим именима заправо крију Јован Владислав и Гаврило Радомир.²²

гонич стоке, и одговара не само модерном румунском *sălător veș* и средњовековном грчком *ὄδιτης*. Ипак, не улазећи у тачно значење термина *ћелатор*, нема довољно доказа да са њим изједначе „Власи путници“ Јована Скилице (уп. примедбе Ј. Ферлуге у ВИИИИ III, 75 н. 20 sq., где је наведена и старија литература).

¹⁸ *Прокић*, *Постанак*, 262 sq.; је мислио да су ови Власи убили Давида као верни поданици Византије и противници словенског „револуционарног покрета“, па је Давид пао као прва жртва за „ослобођење Македоније од туђинске власти“. Слично, само из друге перспективе, писао је Златарски, који је у убиству Давида видео дело византијске агитације против комитопула (*История* I/2, 647).

¹⁹ Ферлуга је у свом коментару Скилице ово питање оставио отвореним (в. ВИИИИ III, 76–77). У новијој литератури се вест о опсади Сера без посебног образложења уноси у *curriculum vitae* Лава Мелисина. Cf. *Seibt*, *Untersuchungen*, 91; *Јорданов*, *Печатите*, 90.

²⁰ Углавном је прихваћено да се то догодило 976. године (уп. коментар Ферлуге, ВИИИИ III, 76–77).

²¹ *Scyl.* 331.39 var. *lec.* (*Prokić*, *Zusätze*, no. 13, 29).

²² *Петров*, *Образуване*, 172–175.

У овом раду биће наведено много примера несналажења у компликованој генеалогiji бројног рода комитопуловића, али је за обавештеног Михаила Деволског, чије примедбе ниједном нису демантоване веродостојним извором, веома мало вероватно да је заменио личности које су му биле добро познате. Истина, упадљиво је да се у каснијим изворима Аронем често назива његов син Јован Владислав. Тако су забележили, просторно и временски од догађаја знатно удаљени, Јахја из Антиохије и Адемар из Шабана, али и Михаило Псел, чија је грешка утолико теже објашњива јер му је извор информација био Алусијан, син Јована Владислава. Исту грешку прави на једном месту и Скилица.²³ С друге стране, Псел је на једном ранијем месту показао да му је познато да је Арон био Самуилов брат, па је мало вероватно да је употреба очевог имена у причи о његовом сину случајна.²⁴ Најзад, у целој овој расправи о Арону из битке код Трајанових врата, релевантне су пре свега допуне Михаила Деволског. Готово је искључено да је деволски епископ у случају Арона погрешно, а није вероватно ни да је намерно назвао Јована Владислава очевим именом, што уосталом није учинио ни у каквој другој прилици.

Идентификација Романа који се борио у бици код Трајанових врата са Самуиловим сином и наследником наоко је прихватљивија. У помињаном приказу Скилица Самуиловог сина назива Радомир Роман. Михаило Деволски је Роман исправио са Гаврило. Скилица га је још десет пута споменуо, у различитим варијантама — Роман, Гаврило Роман, Гаврило, Роман Гаврило (М. Деволски исправља Роман у Радомир), Гаврило, Гаврило, Гаврило, Радомир, Радомир и Роман (М. Деволски исправља у Радомир).²⁵ Поставља се питање колико је имена имао Самуилов син? У литератури је обично називан Гаврило Радомир. Да је носио сва три имена истовремено не чини се вероватним. Традиција их је све сачувала, али не и податак када је које од њих добио. Може бити да је прво било оно словенско — Радомир, по коме је упамћен у једном спису Јована Ставракија из XIII века, а такође и у

²³ Уп. Јахја, 58.29; Ademar 131.6–15; Cronografia, 168.3; Scripta minora, 160.14. Scyl. 413.89

²⁴ Cronografia, с. 40. р. 164.14–15. На крају, ваља приметити занимљиву околност да чак четири писца знају за Јована Владислава под очевим именом, што би се бар за неког од њих пре могло објаснити схватањима времена него луком погрешком. Овој групи се придружује и Јован Зонара, који се никако није сналазио у генеалогiji Комитопула, па је за њега и Петар Дељан син Арона, Самуиловог брата, као и Алусијан, који је у стварности био његов унук (што је све преузео читајући Псела; уп. Zon. IV. 145.5–9, 146.31–32). Да се временом, пре свега због релативно дуге и значајне улоге Аронових потомака, његово име у византијским изворима касније јавља као својеврсно „презиме“ чанова рода скренуо је пажњу И. Ђурић, Теофилакт Охридски под шатором Арона, ЗРВИ 27/28 (1989) 78.

²⁵ Scyl. 342.44, 249.46, 351.4, 352.23 (Prokić, Zusätze no. 27, 31), 352.33, 353.43, 354.67, 359.23/25, 409.93 (Prokić, Zusätze no. 61, 36).

„Летопису“ Попа Дукљанина.²⁶ Уз њега је при крштењу могло бити још једно — и његов брат од стрица Јован Владислав је имао два имена, што је нашао за сходно да прокоментарише и Јован Зонара („и он такође беше са два имена“).²⁷ Два имена Самуиловог сина су, с обзиром на то да је брак у извесном смислу био мешовит, утолико објашњива. На питање које је било друго, дато вероватно у исто време када и прво, неког сигурног одговора нема. Ипак, занимљива су упоређења са једним донекле сличним а, можда, са овим проблемом и веома повезаним случајем. У неко време после срећног приспећа у Бугарску, Роман, брат погинулог Бориса, вероватно да би поправио своје позиције међу актерима већ поодмаклог устанка, променио је име у Симеон, подсетивши на своје порекло од законите царске династије.²⁸ Уколико је допуштена аналогја, од два преостала имена која се приписују Самуиловом сину — Гаврило и Роман, ово последње је свакако више „политичко“ и не баш уобичајено у Бугарској. Овом одгонетању знатно би помогла нека поузданија хронологија брака Самуила и Агате. Напоменути приближни *terminus ante quem*, године 976–978,²⁹ у сагласно-

²⁶ Чуда 47; Летопис, 336, 337.

²⁷ Zon. IV, 122.10.

²⁸ Scyl. 346.66–68.

²⁹ Време када је склопљен овај брак, односно када је рођен Самуилов наследник Гаврило Радомир, није могуће са сигурношћу утврдити. Прва вест у којој се помиње Гаврило а која се макар приближно може датовати, је она о његовом учешћу у бици на Сперхеју, 996. године (Scyl. 342.44). Она није од велике користи за хронологију његовог рођења, јер он у то време није морао имати више од шеснаест година, па се као *terminus ante quem* појављује сса. 980. година. С друге стране, Скилица каже да је Гаврило спасао Јована Владислава од погибје приликом покоља Аронове породице. Ако се тај догађај збио 14. јула 987. године, а сва је прилика да су деца тада морала имати најмање (око) десет година, из тога следи онај *terminus ante quem* који је горе наведен (976–978), и који се према оваквом стању извора чини најприхватљивијим.

У случајевима када се полазило од претпоставке да се обрачун код Раметанице десно 976. године, добијали су се други, знатно ранији датуми. Тако је Ферлуга, сматрајући за сасвим поуздано да је Арон убијен 976. године, на то надовезао и допуњу Михаила Деволског по којој се Гаврило други пут оженио Ирином из Ларисе, што се морало догодити ускоро после заузећа града, 985. или 986. године. „Тада је морао имати 20–25 година“, дакле могао је бити рођен око 960–965. године (уп. коментар Ферлуге у ВИИНЈ, III, 108). Међутим, хронологија Гаврилових бракова је посебан, веома компликован и такође нерешив проблем. Није могуће утврдити ни када је склопљен први његов брак, са кћерком угарског „краља“, а ни други (уп. сина. бр. ?). Речју, то се није морало десити ускоро после заузећа Ларисе, већ и много година касније. Ирина из Ларисе могла је бити једна од оних које су пресељене у „унутрашњост Бугарске“, тако да њен сусрет са Гаврилом Радомиром не треба без оградe везивати за хронологију пада Ларисе. Исто тако, није сигурно ни учешће Самуиловог сина у бици код Трајанових врата 986. године које би хронологији Ферлуге давало за право. *Ducellier*, *Façade maritime*, 65–68, није се посебно бавио хронолошким питањима у вези са овим браком, кратко напоменувши да је до њега дошло око 970. године.

Овај се проблем не може решити ни другачијим приступом. Није могуће утврдити ни када је рођен Гаврилов брат од стрица Јован Владислав, који је вероватно био при-

сти је са приближним датирањем боравка првосвештеника бугарске цркве Германа Гаврила, прво у Водену а затим у Преспи. Претпоставка да је Герман Гаврило венчао Самуила и Агату веома је наметљива, као и закључак који одатле излази, да дете рођено из тог брака њему дугује једно од својих имена. С друге стране, име Роман упућује на следовање традицијама царске породице и могао би бити својеврстан израз лојалности према њој. Наравно да у обзир долазе и многе друге претпоставке. Било би занимљиво видети коју је верзију свога имена сам потомак Самуила сматрао као званичну. Ово због тога што нада у налажење таквог извора, попут битољског натписа Јована Владислава, није саввим нереална. На крају, ова разматрања корисна су утолико што показују да је посезање за одређеним именима по правилу било мотивисано политичким интересом.

За конкретну дилему око Романа из допуне Михаила Деволског важно је приметити да је епископ три пута поправљао Роман у Радомир (два пута је то пропустио (?) да учини), и да се исто име више не помиње ни у једној његовој примедби.³⁰ С друге стране, Самуиловог сина назива у другим приликама редовно и искључиво Радомир.³¹ Не улазећи у то да ли је он можда исправљао неку заблуду Скилице у погледу имена Самуиловог сина, све наведено говори у прилог томе да се у „једином“ Роману Михаила Деволског препозна брат бившег цара Бориса II. Његов положај у држави која се од 976. стварала предмет је дискусија. Уколико се за сада остави проблем његове титуле коју је наводно добио после приспећа у Бугарску, остаје несумњиво да је имао значајне војне дужности — Самуило га је поставио да управља Скопљем.³²

Све ово проблем хронологије Ароновог убиства не разрешава, већ компликује. Занимљиво је са свим претходним упоредити податке Стефана из Тарона. И за њега је битка код Сердике 986. године догађај који је повод новом грађанском рату у Византији, од 987. до 989. године. Њој непосредно претходе неуспели мировни преговори цара Василија II са Бугарима. Према Асолику, они су тражили сестру цара

ближних година као он. Није од помоћи ни Скиличин податак да је у моменту погибије под Драчем, 1018. године, он имао дванаесторо деце (Scyl. 359.21–22; 26–28). Иако су три сина те исте године већ били у узрасту када су могли носити оружје (одметнули су се у планине не желећи да се предају), дакле најмање између 16 и 20 година, следи да је брак Владислава и Марије склопљен најкасније око 998. године, што опет дозвољава да је и Владислав (најкасније) рођен приближно када и Гаврило, односно после 976–978. године.

³⁰ Прокић је због тога напоменуо да у Бечком рукопису „стоји скоро увек уместо Роман национално име Радомир“ (Zusätze, no. 27, 44).

³¹ Поред наведених исправки, ту су и допуне no. 24, 31 и no. 25, 31; cf. Scyl. 350.56, 351.80.

³² Scyl. 346.65.

Василија за невесту, а цар им је под именом сестре послао жену једног од својих слугу. На челу овог брачног посланства био је митрополит Севастеје. Када је оно пристигло у Бугарску лажна принцеза је откривена, а митрополит због тога проглашен „браконарушитељем и преварантом“. Оградивши га сламом и другим запаљивим материјалом, „владари Бугара“ су га спалили. „Ти наине беху двојица браће, које су називали *комсадјак*; име старијег беше *Samayel*“.³³ Затим долази већ коментарисана прича о пореклу комитопула и опис царевог похода у Бугарску.

У којој мери је прича о брачним преговорима веродостојна? Митрополита из Севастеје Асолик помиње у једној ранијој прилици, као виновника невоља Гаврила, јерменског презвитера у истом граду.³⁴ Хронолошки, ови догађаји су веома блиски: „оне године када је Гаврило умро, а исто тако уз божју помоћ и његов мучитељ митрополит у Бугарској, и када је војска Василија побеђена у земљи Бугара — те године је цар Варда (sc. Склир) пошао из Багдада и стигао у Мелитину.“ Све ово се догодило 435. године јерменске ере (од 14. марта 986. до 13. марта 987. године).³⁵ Ова хронологија је у најважнијем (битка код Сердике и повратак Варде Склира у Византију) потврђена другим изворима.³⁶ То говори у прилог веродостојности целог исказа. Томе одговара и чињеница да Ана, сестра царева Василија и Константина, у то време још није била дата за руског кнеза Владимира, па је у плановима Бугара могла доћи у обзир. Сумњу би могао изазвати поменути митрополит из Севастеје, чија личност обједињује за тренутак два паралелна тока Асоликовог приповедања — локални, који се тиче сукоба јерменских и византијских свештеника, и општији, који излаже позadinу грађанског рата у Византији. Прича има елемената наивног али њена историјска матрица није невероватна, и не може са сигурношћу бити проглашена легендарном.³⁷

Ипак, пожељно је задржати извесне резерве. Самуило је назван старијим (*der ältere*), што у односу на Арона сигурно није био. Није јасно ни ко би требало да буде Анин младожења. Арон је, као и Самуило, већ био ожењен. Да ли би то био његов други брак, или се размишљало о његовом сину као потенцијалном царевом зету? Ако је у овој брачној дипломатији заинтересована страна био или Арон или

³³ Stephanos von Taron, 185.26–186.6.

³⁴ *ibidem*, 149.1–11.

³⁵ *ibidem*, 187.7–15.

³⁶ Jaxja, 21.18–34.

³⁷ *Runciman, Bulgarian Empire*, 223 n. 4 је за целу причу кратко напоменуо „мора бити да је потпуна легенда“. И данас се сумња у аутентичност неких делова Асоликове историје в. литературу коју је навео *Seibt, Untersuchungen*, 81 n. 43. Иначе неповерљив према вестима јерменског писца, Петров је прихватио причу о брачном посланству, он ју је без разлога датирао у 976. годину (*История на България* 2, 402).

његов син, то би се допуњавало са оним што Скилица наводи као разлог Ароновог трагичног краја. Причало се да је нагињао Ромејима и (или) желео себи да приграби власт. У случају склапања мира са Византијом и орођавања са Василијем II обе могућности дошле би у обзир. Превара је откривена, митрополит жив спаљен, а разгневлени цар је пошао на Бугаре и био поражен. У бици код Сердике 17. августа 986. године, према Михаилу Деволском, учествовао је и Арон. Његова исправка да је убијен 14. јуна (а не јула, како стоји код Скилице) односила би се према томе на 987. годину, и то би био датум Аронове смрти.³⁸ У тој прилици страдао је читав његов род, осим сина Јована Владислава кога је спасао Гаврило Радомир. Тада су ови потомци комитопула морали имати најмање око десет година.

Покољ Ароноваца догодио се у околини Раметанице. Тај локалитет се обично идентификује са речицом Разметаницом, око шездесет километара удаљеном од Софије, што одговара области у којој су комитопули у време после августа 986. могли боравити. Уз све ово, занимљиво је и народно предање које каже да су се у близини налазили летњи двори Арона.³⁹

Мане ове реконструкције видљиве су из самог текста. Најуочљивија примедба је њена противречност исказу самога Скилице, у коме прво стоји да је Самуило постао „једини владар целе Бугарске“, а тек потом следи опис битке код Сердике. Међутим, она не мора бити и најозбиљнија. Скилица устанак Бугара на одређени начин персонификује Самуилом, па се односима између комитопула бави сасвим успутно и крајње сумарно — у једном одељку, чији је циљ да покаже како је потоњи дугогодишњи непријатељ царства завладао Бугарском. Мислим да је Скилица на овом месту, као и на неким другим, стриктно хронологију жртвовао целини исказа.⁴⁰ Ово је објашњиво не само његовим стилем, већ и чињеницом да пише из обрнуте перспективе, када је Самуило већ одавно стекао своју репутацију спрам Византије, па су детаљи о његовој браћи самим тим мање занимљиви. Код савременог Стефана из Тарона, који не гледа на Бугаре из ромејског угла, пише другачијим маниром и у доба када рат још увек траје, нема тенденције да се догађаји који се односе на Бугаре на тај начин поједноставе. Речју, крајњу границу хронолошког оквира који сам Скилица даје не би требало узимати превише строго, поготову када на то наводе и подаци других извора. На жалост, збрка са именима је толика, да она нису непобитан доказ за предложену хронологију погибије Ароноваца.

³⁸ Први се за тај датум zaloжио *Златарски*, *История* 1/2, 678. *Adontz*, *Samuel*, 12–13, и у новије време *Seibt*, *Untersuchungen*, 93, допуштају да се то могло догодити и годину дана касније. *Мутафчиев*, *История*, 284–285, је кратко напоменуо да се то догодило после битке код Трајанових врата.

³⁹ Уп. *Златарски*, *История* 1/2, 678, такође и *Seibt*, *Untersuchungen*, 93–96.

Постоји и другачије датовање Аронове смрти, које се такође оснива на Михаилу Деволском. С обзиром да се он руководио тиме да разјасни и исправи Скилицу, и пошто је навео да је Давид погинуо на самом почетку устанка, његова примедба да је Арон убијен (14) јуна а не јула не садржи индикт јер то с обзиром на контекст није ни потребно — види се да су три брата погинула до 14. јуна 976. године.⁴¹ Објашњењу се не може одрећи логика, али остаје питање ко је Арон који је учествовао у бици код Сердике, и ко је Самуилов брат из Асоликове приче о пропалом мировном споразуму.⁴²

Из вести Скилице види се да су браћа делила власт и да је могући узрок Ароновог убиства то што ју је он желео целу за себе. Проблем хронологије његове смрти се може и другачије поставити — питањем колико је времена провео на власти. У том смислу занимљив је један податак Михаила Псела. У време новог устанка на Балкану, 1040. године, Петар Дељан се позивао на сродство са Самуилом и његовим братом Ароном, дакле са онима који су недавно „владали и царевали“ (ἄρξαντάς τε καὶ βασιλεύσαντας) целим народом.⁴³ Пада у очи извесна градација владарског положаја у Бугарској, што показује да је Пселу било познато да су владари једно време владали а од одређеног момента царевали. Када је већ поменут овај податак, требало би нагласити да се на основу њега нипошто не да закључити да је Арон био тај који је „царевао“ а Самуило онај који је „владао“.⁴⁴ Не изгледа да

⁴⁰ Веома леп пример за такав манир писца је раније помињана вест о византијско-бугарским односима од смрти царице Ирине (пре марта 963.) и смрти цара Петра (30. јануар 969).

⁴¹ Уп. коментар Ј. Ферлуге у ВИИНЈ III, 77–79 н. 24. Истоветно је датирање за које се залаже П. Петров (История на България 2, 402). На основу тога је и Асоликову причу о брачним преговорима са Василијем другим датирао у време до јуна 976. године, упркос јасној хронологији коју доноси сам јерменски писац. Постоје и сасвим слободна решења, као оно које је дао *Runciman, Bulgarian Empire*, 218 (после битке на Сперхеју, 996). *Благоев*, Царувал ли е Арон, 25 (1005. и касније), или у новије време, *Венедиков*, Устројство, 122 (991).

⁴² Од хронологије Аронове смрти зависи и приближно датирање рођења Гаврила Радомира (в. нап. 29). Он је, према Скилици, спасао Ароновог сина Јована Владислава да не страда са својом породицом. Из ове вести могу изаћи само претпоставке. Деца су тада морала имати бар десетак година, па ако је Арон убијен 987. онда би Самуилов син био рођен приближно око 978. године, али ако смрт Арона пада у 976. годину, онда се и други датум помера, и показује да би брак Агате и Самуила могао бити склопљен још крајем владе цара Петра. Наравно, сва предложена датовања су крајње приближна, и основана на полазној претпоставци о животном добу деце у моменту истраге Аронове породице. Узет је у обзир претпостављени најранији узраст у коме се могло догодити да Гаврило Радомир узме пред оцем у заштиту Јована Владислава.

⁴³ *Сronografia*, 164.18.

⁴⁴ О титули Самуила и његових наследника биће детаљног коментара у поглављу о карактеру државе. Ипак, за разјашњење Ароновог положаја треба нагласити да овај Пселов податак не показује да је он, заједно са Самуилом, имао царску титулу, као што је сматрао *Благоев*, Царувал ли е Арон, 22 sq.

је Псел имао намеру да редоследом којим је помињао комитопуле прецизно нагласи и разлику између њих двојице. Напротив, синтагма је за такву врсту питања исувише уопштена, а са друге стране, сасвим конкретна у два битна момента — показује одређену доступност у обновљању традиција срушеног Бугарског царства и, што је од значаја за проблем, наводи и Арона као једног од људи који су владали Бугарима. Разлози за Дељаново позивање на Самуила су, с обзиром на његов положај у држави коју је овај желео да обнови, разумљиви. Позивање на Арона, без обзира на то чиме било мотивисано, овако како га је Псел представио, морало је имати упориште у постојању традиције о његовом владању. Природно је претпоставити да је за стварање такве традиције било потребно да Арон неко дуже време буде на власти. У том случају, далеко је прихватљивије веровати да је Арон са Самуилом владао десетак година, него непуних пола године.

У расправама о судбини комитопула често је као аргумент узиман натпис из села Герман, који потиче из 992/3. године. С обзиром на то да је посвећен мајци, оцу и брату Давиду, *ex silentio* је следило да су у то време Мојсије и Арон још увек били међу живима. Разлози што њихово име није поменуто на натпису много су једноставнији. Они су погинули далеко од Преспе и због тога нису сахрањени са родитељима и братом.⁴⁵

Влада комитопула је у почетку била заједничка, све до тренутка када је Самуило постао једини владар.⁴⁶ Извори не дозвољавају да се детаљније закључује о природи те власти. Није сигурно да је свакоме припадала одређена област, а још мање се на основу места погибије може одредити где је који брат владао.⁴⁷

После описа појединачних судбина Самуилове браће следи исто тако сумаран приказ ратних похода. „И он као ратоборан човек, не знајући да мирује и искористивши прилику што су ромејске војске биле забављене борбама против Склира, опустошио је цео запад, не само Тракију и Македонију и области око Солуна, већ и Тесалију, Хелладу и Пелопонез. Заузео је и многе тврђаве од којих главна беше Лариса...“⁴⁸

⁴⁵ В. и *Seibt*, Untersuchungen, 97–98. Насупрот овоме, *Благоева*, За произхода, 85–86. је одсуство њихових имена са надгробне плоче узимала као један од аргумената у веома напетом образлагању тврдње да су браћа била жива и после 993. године. Истоветно је поступио и *Благоев*, Царувал ли е Арон, 15–26.

⁴⁶ *Прокић*, Постанак, 270–279, је ову колективну власт духовито назвао тетрархијом, мада је свакако претеривао када је у њој, у складу са својом теоријом о Самуиловој држави, видео облик „задругарске владе“ наследних словенских кнежевина.

⁴⁷ П. Петров је веома прецизно изложио како се распростирало ово „четворовлашће“. Давид је управљао најјужнијим областима, према Солуну и Тесалији, са центром у Костуру и Преспи. Мојсије се налазио у Струмици, Арон у Сердики, а Самуило „вероватно“ у Видину. Из положаја четворице браће излазили су и њихови стратешки задаци (История на България 2, 398).

⁴⁸ Scyl. 330.92–3.

Поменута склоност Јована Скилице, разумљива а, с обзиром на његов манир донекле и очекивана, да бугарске подухвате у извесном смислу персонификује Самуилом, отвара и на овом месту питање стварног вођства њихових похода, као и евентуалне Аронове улоге у њима. Како год било, макар да је Скилица Самуилову самовладу протегнуо уназад и до времена када још увек није успостављена, ови подаци, с друге стране, показују опште правце бугарских напада.

Они се не могу реконструисати у појединостима. Лав Ђакон кратко напомиње да се Василије II, пошто је разбојничка дружина Склира уништена, спремао за поход против Бугара који су „немилосрдно пуштошили Македонију, истребљујући сво стасало мушко становништво“.⁴⁹ Оба византијска писца под Македонијом сматрају област истиме не античке државе, више или мање дефинисаних граница, а не тему Македонију са седиштем у Адријанопољу, која је обухватала области западне Тракије. Из приказа Скилице, а посредно и из вести Лава Ђакона, види се да су бугарски походи, ако не већ у самој намери оно бар у последицама били двоструке природе. Наведене области су пуштошене, а у некима од њих Самуило је заузео и византијске градове. Тракија је била једна од оних које су трпеле пљачкашке походе Бугара, али су остајале ван њихове власти.

У тим првим годинама устанка, можда већ 976, комитопули су нападали Сер и области око Солуна. Ипак, пад Ларисе, који се, како изгледа, догодио 985. или 986. године, био је у очима Скилице Самуилов највећи успех, коме је уследио поход цара Василија II.⁵⁰ Град је предат после вишегодишњих напада Бугара. Вероватно је да су се у исто време одвијале и провале њихове војске на Пелопонез. У спису Кекавмена остало је занимљиво сведочанство о надмудривању команданта града, пишчевог деде истога имена, са Самуилом. Будући да се помоћи цариградске владе због грађанског рата није могао надати, он је признао власт Самуила, знајући да град не би издржао дужу опсаду због оскудице у храни. Тако су Ларишани „с Богом сејали и жњели“ и накупили жита довољно за дуже време. Када је Кекавмен-деда после три године опозван, нови стратег није имао дара и лукавости као прет-

⁴⁹ Диас. 171.5–6.

⁵⁰ Чињени су покушаји да се на основу Кекавменовог приказа пада Ларисе да нека поузданија хронологија, али то није било могуће. Датовања су се кретала у распону од 982. до 986. године. Уп. коментаре на вести Кекавмена Ј. Ферлуге (ВИИНЈ III, 194–195) и Г. Литаврина (Кекавмен, 510–512), као и напомену бр. 52. Данас је углавном прихваћено да је Лариса пала 985. или 986. године. Уп. *Остџрогорски*, Историја, 288 („крајем 985. или почетком 986. године“). Уп. *А. Аврамеа*, *Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204*, *Ἀθῆναι* 1974, 131, као и *А. Савидис*, *Family of Kekaumenos, Δίπτυχα Δ'*, *Ἀθῆναι* 1986–1987, 12–27, без образложења наводе 986. годину. В. и Ф. *Филипу*, *Το πρῶτο Βουλγαρικὸ κράτος καὶ ἡ κατάκτηση τῆς Λάρισας ἀπὸ το Σαμουήλ, τοῦ Συνεδρίου Λαρισαϊκῶν Σπουδῶν, Λάρισα 9–10 Μαρτίου, Λάρισα 1992*, 73–83, који се залажно за 982. годину.

ходник. Самуило је дозвољавао становницима да сеју, али им је лети спречавао излазак из града. Притиснути оскудицом они су јели псе, магарце „и друга нечиста меса“, а када је и тога понестало, сакупљали су коже које су лежале на буњиштима, кували их и јели не би ли утолили страшну глад. Кекавмен помиње и један случај људождерства. Град је издржао три године, а затим се без крви предао Самуилу.⁵¹

Драматична Кекавменова прича показује да су походи према Лариси уследили веома брзо по избијању устанка — 979. године сасвим сигурно, а може бити већ и 976.⁵² И у Житију св. Фотија Тесалијског,

⁵¹ Кекавмен, 250.14–252.16. Уп. превод Ј. Ферлуге (ВИИНЈ III, 194–198).

⁵² У неколико прилика се покушало на основу Кекавменове приче одредити колико година су трајали бугарски напади на град. Нема потребе на овом месту наново улазити у цео проблем, тим пре што одлучујући аргумент није могуће донети. Датирање зависи од тумачења текста. Кекавмен каже да је његов деда служећи се у неколико наврата истом ратном варком „прикупио жита довољног Ларिशанима за четири године“ (συνέβαλα τοὺς καρποὺς ἀρκούντας τοῖς Λαρισαίοις ἐπὶ χρόνοις τέσσαρσι — Кекавмен, 250.27–28). Поједини научници су овај одељак разумевали као да је Кекавмен-деда у току четири године скупљао жито користећи исто лукавство против Самуила. У том случају се хронологија опсаде продужује за четири године уназад, после којих долазе још три када је Кекавмен-деда био стратег града, и још три, када је стратег био његов неспособни наследник, под којим је Лариса коначно пала. Дилема се своди на питање да ли је опсада трајала десет или шест година.

Све ово до нерешивости компликује сам Кекавмен који каже да је цар Василије у четвртој години своје владе (јануар 979 — јануар 980) дао његовом деди Николици, који је тада био дукс Хеладе, власт и над Власима Хеладе (ibidem, 280.11–282.5). Мало пре тога Кекавмен је поменуо свог деду по мајци Димитрија Полемарха, који је као Самуилов војсковођа опседао Срвију (ibidem, 174.20–22). Дакле, поред проблема хронологије намесништва двојице Кекавменових деда постоји и генеалогски проблем, јер у свом спису аутор назива дедом три различите личности.

Уколико се прихвати да је једна тема могла у ово време имати и дуку и стратега (в. коментар Ферлуге у ВИИНЈ III, 194–195; такође и Литаврина, Кекавмен, 511), онда се из списка не да извести да је Кекавмен-деда после 979. године сменио Николицу, а такође ни да је Кекавмен смењен 982. а град пао у руке Бугара 985. године. Изгледа да би каријере Николице и Кекавмена-деде у Хелади требало посматрати одвојено. У том случају могуће је Кекавменов приказ протумачити и на следећи начин: Кекавмен-деда је за време грађанског рата 976–979, користећи поменуто лукавство, а исто тако и признавши у једном тренутку Самуилову власт, током четири године сакупио довољно жита за становништво Ларисе. Цар је одобрио његове поступке, али га је затим сменио. Под његовим намесником је Лариса 982. године пала (уп. *Ф. Филип*, *op. cit.*, 73–83).

Међутим, на основу Кекавменовог текста изгледа да је његов деда смењен три године пошто је цар Василије послао писмо којим одобрава његово раније држање, а да је затим дошао нови стратег под којим је град издржао још три године. Уколико је Кекавменов предак претходно четири године одолевао Самуилу (како је сматрао Ферлуга у ВИИНЈ III, 194–195) излази да се опсада окончала 985. или 986. године. Ипак, према садашњем стању извора није могуће дати сасвим поуздан одговор на ово питање.

Када се ради о просопографским проблемима пишчевих предака, комбинације према којима је Димитрије Полемарх био отац Кекавменове маћехе па тако и његов трети деда, чине се исувише машковитим. Није много уверљива ни Литавринова претпоставка да је Николица у ствари отац Димитрија Полемарха и његов прадеда (Кекавмен, 580–581). *А. Савидис*, *op. cit.*, 12 sq.; се није осврнуо на овај проблем са прецима. Недавно

писаном у XI веку, сачувало се сећање на оновремене тешке прилике. Народ Миза се „подигао против ромејске власти“ и нападима опустошио целу земљу „Тесалаца и Долопа“. „... нити је било могућно да се оданде доносе приходи на двор, нити је ма коме од тамошњих становника било безопасно да се покрене на тај пут, пошто би свако одједном постао заробљеник и или био немилосрдно посечен мачем или одведен у ропство по закону плена...“.⁵³ Упорност којом су напади на Ларису вршени разумљива је, с обзиром на близину области из којих су устаници деловали. Она је лежала на једном од основних праваца куда су се бугарски походи пружали и била најважније утврђење које су на грчком копну заузели.

После заузећа града Самуило је становништво преселио у „унутрашњост Бугарске“, „унео их у војне спискове својих војника“ и „користио као савезнике против Ромеја“.⁵⁴ Пресељавања становништва помиње и Михаило Деволски, који пише да је Василије II пред сам крај рата ослободио оне бугарске заробљенике, Ромеје и Јермене, које је Самуило населио у Пелагонији, Преспи и Охриду.⁵⁵ Оваквом политиком Самуило је ојачавао такозване „унутрашње“ области Бугарске, које су обухватале ширу околину његове престонице Преспе.⁵⁶

Тежиште бугарских акција током првих десет година од избијања устанка било је на области Тесалије и широј околини Солуна. Области Пелопонеза и Тракије биле су изложене пустошењу и пљачки, али успостављања трајне власти није било. Налази византијских печата у Преславу показују да је у овом времену североисточна Бугарска остала ван домања „бунтовника“.⁵⁷ Због тога би требало напустити како те-

---

је *G. Cankova-Petkova*, *De nouveau sur Kékauménos*, BHR I-3 (1973) 60-65, изнела мишљење да је Николица заправо деда ауторове жене. Међутим, према Кекавменовом приказу његов деда је био „рођак“ (συμπέθερος) Николице. То би требало да значи да је (други) син Кекавмена-деде био ожењен ћерком Николице, или да је син Николице био ожењен ћерком Кекавмена-деде, а релативно широко значење појма συμπέθερος не омогућава да се напусти терен претпоставки.

⁵³ Похвално слово, 315. Уп. превод и коментар Б. Ферјанчића (ВИИНЈ III, 32-33).

⁵⁴ Scyl. 330.2-5. Према Кекавмену Самуило је све становнике Ларисе поробио (καταδουλωσάμενος). Само је породицу Николице, свог наводног деде, преселио неоштећене и слободне са њиховом имовином (Кекавмен, 252.9-13). Мислим да је исправно схватање Ферлуге, који сматра да се Кекавмен и Скилица међусобно допуњују. Становници Ларисе су поробљени, а изузета је само породица Николице — и она је пресељена, али под посебним условима. Уп. ВИИНЈ III, 198. О специфичној терминологији коју Скилица употребљава у причи о пресељењу стновништва в. стр. 177.

⁵⁵ Scyl. 363.54-56 (*Prokić*, *Zusätze*, no. 51, 34).

⁵⁶ О појму „унутрашњости“ у Бугарској и његовом територијалном садржају в. стр. 172.

⁵⁷ Током ископавања у Преславу пронађена су два печата која су припадала Лаву Мелисину — [+ K(ύρι)ε βο] — [ἦθει τῷ σὺ δ(ούλω) Λέ]οντ[ι] [ἀνθ]υπ[ά] — [τω] [πατρι] — [κ(ίω)] (καί) δ[ομ]ε[στ]ικ(ω) [τῶν σ] — χολ(ῶν) τῆς Δύσ(εως) τὸ Με[λι]σι — ν[ω]: Κυριε βοῦθει τῷ σὺ δούλ[ω] [Λ]έοντ[ι] μαγίσ — [τρω] (καί) δομ[εστ]ικ(ω) [τῶν σχολ(ῶν)

орију да је „устанак Бугара“ 976. године прво почео у тим областима⁵⁸, тако и схватање да су оне убрзо постале део државе комитопула.⁵⁹

Смрт Јована Цимискија, а вероватно и вести о покрету комитопула, имале су одјека и у унутрашњости Балканског полуострва. Чини се да после налаза печата византијских команданата Раса и Мораве и неке вести Попа Дукљанина добијају на уверљивости. Пошто су војсковође „грчког цара“ заузеле „читаву покрајину Рашку“, тамошњи жупан је побегао неком „краљу“ Прелимиру, који је владао областима Травуније и такозване Црвене Хрватске. Када се „не дуго после тога“ догодило да је умро исти „грчки цар“, Прелимир и рашки жупан, који је у међувремену постао и његов таст, послали су поруку Рашанима да без икаквог страха побију Грке који су њима владали. Пошто су једнога дана сви Грци били побијени, краљ је свога таста вратио на престо великог жупана.

τ(ης) [Δύ]σ(εως) τῷ Με-[λ]ιστ[ν]ῶ. Ради се о личности која је добро позната из наративних извора. Cursus honorum Лава Мелисина задаје извесне тешкоће, и није могуће коначно се одредити о времену када је он био на дужности доместика схола Запада — да ли непосредно пре битке код Сердике (дакле 986) или одмах потом (987/8). Друга могућност се чини вероватнијом, али сасвим прецизан одговор на ово питање није од превелике важности за хронологију Самуиловог освајања области северно од планине Балкан (cf. *Jordanov, Les sceaux*, 183–187; *Йорданов, Печатите*, 88 sq.). Налази из Преслава потврђују постојање царске администрације у тим земљама најмање до августа 986, а можда и коју годину касније. Уп. *Стоименов, Военна администрация*, 42, где су наведена и ранија мишљења о томе када је Византија изгубила ове територије.

⁵⁸ *Златарски, История* I/2, 642.

П. Петров је прилично слободном интерпретацијом једне вести Длугоша, пољског писца из XV века, дошао до теорије о некаквом устанку двојнице бугарских војвода у прекобалканској Бугарској 976. године (Ioannis Dlugosii seu Longini ... *Historiae Polonicae libri XII*, ed. A. Przedziecki, t. 1, lib. II, Cracoviae 1873, 148). Код Длугоша стоји да су 995. године, за време понтификата папе Донуса II двојица бугарских војвода Петар и Бојан, почели рат с Грцима и постигавши неколико победа до те мере намучили константинополску државу, да је њена моћ била смањена и скоро уништена (уп. *Востание Петра и Бояна*, 137 н. 71). Није неопходно излагати како је на основу овог одељка Петров успео да дође до своје теорије. Треба ипак дати неколико основних напомена о самој вести. Никад није постојао папа по имену Донус, а догађаји о којима се говори нису наведени под 976. годином. Длугош не говори о неком устанку, нити помиње свесрочно Бугарску а нема говора ни о „одбацивању византијског ига“, како је писао Петров. Да се не говори о томе што Длугош иначе слови за не много поузданог аутора, што је од догађаја удаљен пет векова, и што су поменута имена (Петар и Бајан) идентична са неким ликовима из бугарске историје који су познати из других извора (тако су се звали синови кнеза Симеона). Петрова је веома оштро и документовано критиковао *М. Воинов, ИП XIX/2* (1963) 122–131. Међутим, он од своје теорије није одустао. Уп. *История на България* 2, 401 (*Петров*).

На његов рад се ослонио *Таишовски, Самуиловата држава*, 75–99, и вештом комбинацијом објаснио како се вест Скилице о устанку Бугара заправо односи на овај покрет Петра и Бојана, а да су комитопули касније „позвани“ из Македоније да њима пруже помоћ и завладају Бугарима.

⁵⁹ *Мутафчиев, История*, 224; *Литаврин, Болгария и Византия*, 263.

И ова, као и многе друге Дукљанинове приче оптерећена је општим местима, као што су орођавања владарских кућа и потпуно невероватне генеалогije.⁶⁰ Упадљиво је колико њен основни историјски оквир одговара данашњим знањима — долазак „Грка“ у Рас повезан је са крајем Бугарског царства (971) а истребљење „грчке“ посаде у граду са смрћу истог цара који је покорио Бугаре (976). Дукљанинова казивања о локалној историји се у овом случају сасвим уклапају у опште токове, а делом су потврђена и налазима печата. Све ово дозвољава да се, пре свега, закључци о домету византијских освајања 971. прошире и на унутрашњост Балкана, а и да се утврди како ни криза тек успостављене власти, која је почела „устанком Бугара“ 976, није мимоишла те области.

Уколико је уопште пожељно ослањати се на Дукљанина за детаљније закључке, изгледа да је на крај византијске власти у Расу, који би се приближно могао датирати у 976. годину, устанак комитопула утицао по свој прилици тек посредно. Рекло би се да су управо пристигле вести о устанку Бугара и грађанском рату у Византији створиле прилике у којима се на грчки гарнизон могло ударити „без икаквог страха“.

Област Раса била је ван интереса и домашаја бугарских „устаника“, бар у првим годинама после 976, и самим тим је посведочена макар једна област у унутрашњости Балкана, недалеко територији комитопула, на коју се устанак није директно проширио. На жалост, она остаје и једина. Северне и северозападне границе државе коју је створио Самуило проблематичне су не само за просторно већ и за хронолошко лоцирање. Сва ова питања су много израженија када се посматрају године које непосредно следе устанку. Потпуно ћутање извора о бугарским походима који нису били уперени на земље насељене ромејским становништвом оставља просторе за разна нагађања. То, наравно, не мора значити да таквих похода није ни било, али је, с обзиром на положај државе која се стварала, логично претпоставити да су се одвијали на природним правцима њеног ширења, у које области знатно западније од линије Скопље — Видин бар у ово доба не би требало убрајати. Ваља имати у виду да у оваквим нередовним околностима нису морали бити нужни војни походи да би се у бившим бугарским областима успоставила „домаћа“ власт. Ипак, за познавање прилика у северозападној Бугарској потребна су претходна детаљнија обавештења о дометима византијске власти после 971. године. Она су за сада недовољна.⁶¹

⁶⁰ После овог одељка следи један фантастичан родослов Прелимировог потомства. Мало затим, стоји да се у време када се „у бугарском народу уздигао неки Самуил и захтевао да га се ословљава царем“ (приближно пре 1000. године), већ био родио Прелимиров праунук.

⁶¹ Седиште теме Мораве налазило се на ушћу истоимене реке у Дунав (в. стр. 55 н. 84). Дакле, византијска власт је после 971. успостављена на две прилично удаљене

Од битке код Трајанових врата
до битке на Сперхеју (986–996)

Бугарским успесима, од којих је највећи био заузеће Ларисе, следио је поход цара Василија II. Према Асолику, томе су претходили мировни и брачни преговори двојице комитопула и византијског цара. Да је баш њихов трагичан завршетак изазвао такву цареву реакцију може се сумњати, тек видљива је жестина са којом је Василије кренуо у рат. Скилица каже да је он желео да се Самуилу „освети“, а према Лаву Ђакону цар је „страсније него што је требало и вођен више осећањем него разборитошћу кренуо да то у једном маху уклони“.⁶² У том моменту, Самуило се налазио у области Сердикe и био надомак области североисточне Бугарске.

Цар је из Филипопоља пошао уз Марицу и пробивши се тесним и стрмим стазама кроз Ихтимански кланац пао са војском под зидине Сердикe.⁶³ Опсада је трајала двадесет дана и донела је царској војсци велике губитке. Бугари су из заседе напали комору и, побивши људе, одвукли стоку и коње. Браниоци су са зидина успели да спале опсадне справе и цар је, пошто су залихе биле на измаку, одлучио да подигне војску и крене назад према Цариграду. Изгледа да су на ту одлуку утицале и интриге супарничких команданата византијске војске. Тадашњи доместик схова Запада Стефан Кондостефан наговарао је цара да се што пре дочепа престонице, јер се магистар Лав Мелисин, кога је Василије оставио у Филипопољу наводно полакомио на царство.⁶⁴ Када се војска окренула у повлачење, Самуило, Арон и Роман су је у Ихтиманском теснацу, 17. августа 986, напали. Побијено је мноштво људи и заробљена цела комора, чак и царев шатор са инсигнијама.⁶⁵ „Стопала

тачке (Рас и Морава), у близини којих би се, источније, морали налазити још неки гарнизони. То, наравно, не значи да је цела Дунавска обала морала бити у власти Ромеја. Можда (а тако из тока догађаја и излази) за неку систематску окупацију није било времена, јер су, као што је већ наглашено, политички и војни приоритети Цимискија били на Истоку.

⁶² Scyl. 330.10; Diac. 171.6–8.

⁶³ Cf. Diac. 171.1–173.11; Scyl. 330.10–331.44 (*Prokić, Zusätze* no. 13, 29). Уп. и Jaxja, 21.15–22; Stephanos von Taron, 186.19–187.3.

О бици код Сердикe, или бици код Трајанових врата, како се обично у литератури назива, уп. детаљну студију коју је написао *П. Мутафчиев*, Стяриат друм през Трајанова врата, СпБАН 55 (1937) 19–148. Уп. *ibidem* и за разлике у приказу битке између Лава Ђакона и Јована Скилице. Углавном се предност даје првом, пре свега због тога што је очевидац.

⁶⁴ Scyl. 331.27–44. У приказу Лава Ђакона нема детаља о сукобу команданта али се уопштено помиње њихово „злодејаније“ (*κακοπραγία*). Cf. Diac. 171.13.

моја умало се не истопише“ — старозаветним псалмом је описао сопствени страх Лав Ђакон, који је као војни свештеник пратио цара на овом походу и једва се спасао.⁶⁶ Преостала војска се с муком пробила кроз непроходне планине и доспела до ромејских области.

Цар је у Филипопољу затекао Лава Мелисина како га верно чека. Стао је да грди Кондостефана као лажљивца и као онога који је био узрок онолике пропасти, а оптужени се бранио да је цара правилно саветовао. На то се Василије још више разјарио, скочио с престола, ухватио га за косу и браду и бацио на земљу.⁶⁷ Вероватно да је баш у овој прилици магистар Лав Мелисин постављен за доместика схола Запада. Печати са његовим именом, пронађени у Преславу, сведоче да је византијска власт северно од планине Балкан преживела макар још неко краће време битку код Сердике.

Јован Геометар, који није пропуштао да се у својим епиграмима осврне на невоље које су тих година сналазиле Царство, посветио је један „поразу Ромеја у бугарском кланцу“. „Не бих помислио да ће се икада догодити, чак ни када би се Сунце померило, да ће стреле Миза бити јаче од копаља Авсона...“ — написао је запрепашћен неочекиваним исходом царевог похода.⁶⁸

С друге стране, Самуило је дошао у прилику да искористи последице царевог пораза. На вест о катастрофи у Бугарској, Варда Склир је фебруара 987. године из Багдада приспео у Мелитину, једно од својих старих упоришта, и поново се прогласио за цара.⁶⁹ Василије II је био принуђен да још једном затражи услуге Варде Фоке, кога је у међувремену, још пре битке код Сердике, због његових веза са бившим паракимоменом Василијем био сменио са положаја доместика схола Истока и поставио на нову функцију, са необичном титулом „дукса Истока и управника Антиохије и свих области Истока“. И поред звучности овог наслова, несумњива је извесна деградација моћног војсковође. То, као и царско држање према њему и „осталим великашима“ приликом похода у Бугарску, када их је сасвим запоставио ни не обавестивши их о својим намерама, је свакако утицало на њихов став према новој узурпацији. Видевши да поступци сада не више тако младог и

⁶⁵ За датум в. Јахја, 21.16–21. Ова битка је различито датована (в. коментар Ферлуге у ВИНЈ III, 15), при чему се није запажало да и Асолик ставља поход Василија у 986. годину (cf. Stephanos von Taron, 187.7–15) чиме је датум који доноси Јахја, а од њега преписује Ал-Макин, потврђен. Данас је општеприхваћено да се догодила 17. августа 986. године.

⁶⁶ Diac. 173.2–3.

⁶⁷ Scyl. 331.44–52.

⁶⁸ Migne, PG 106, col. 934. Cf. превод и коментар Б. Ферјанчића (ВИНЈ III, 26–27).

⁶⁹ О новом грађанском рату у Византији уп. *Остругорски*, Историја, 288–289, и детаљнији и веома жив приказ који је дао *И. Ђурић*, Породица Фока, ЗРВИ 17 (1976) 280 sq.

несамосталног цара угрожавају њихов положај, читава група великаша, окупљена око Варде Фоке, подржала га је, и он се, највероватније у Кападокији, 14. септембра такође прогласио за цара.

Сукоб царске власти са провинцијском властелом, који је постепеним јачањем ових последњих дуго припреман, поново је избио. Следеће три године ће цар Василије бити у потпуности забављен грађанским ратом против двојице Варди. На крају је, али тек уз помоћ Руса које му је послао кнез Владимир, престо остао у његовим рукама. Варда Фока је погинуо 13. априла 989. у одлучној бици код Абидоса. Са Вардом Склиром, који се по трећи пут прогласио за цара, Василије се нагодио и чак му, октобра исте године, дао титулу куропалата али не и било какву војну власт. Стари узурпатор је затим покушао још једну неуспелу побуну, коју му је цар поново опростио, али га је овога пута преселио у Димотику, далеко од области у којима је имао утицај. Тамо је марта 991. и умро. Великаши су за дуже време били умирени, а они најмоћнији међу њима, припадници фамилије Фока, послати су у прогонство. Василије је коначно могао да се окрене приликама на Балкану.

Самуило и његове војводе су, како каже Јован Скилица, искористили затишје док је цар био заузет устанцима и „не мало зла“ нанели „областима Ромеја“. О склоности овог историчара да о војним походима Бугара пише углавном или сасвим уопштено, већ је било речи. И ово је, у том смислу, један од својеврсних топоса у његовој Историји, јер је поменуто вест само увод у причу о новом Василијевом ангажовању против Самуила, до кога је после дужих припрема дошло почетком 991. године. Због оваквог пишчевог гледишта, који за окосницу излагања узима цара, одгонетање бугарских подухвата најчешће је могуће учинити само посредно. Њихови резултати бивају нам познати тек пошто их поништи неки успех византијске војске.

После победе код Сердике, Самуило је проширио своју власт на просторе источне Бугарске, зауевши старе бугарске престонице Велики Преслав и Плиску, као и Мали Преслав у делти Дунава.⁷⁰ Није сасвим извесно да је том приликом у његове руке пао и Доростол. Њега су зидине и положај могле сачувати од бугарских напада. Њихова пажња се затим окренула Солуну и ширем залеђу града, која је током грађанских ратова неколико пута пустошена.⁷¹ Током тих напада пала је, почетком лета 989. године, у руке Бугара Верија. Важност овога града је у очима Лава Ђакона била довољна да њено заузимање „објасни“ претходном појавом „звезде и ватрених стубова на северном делу

⁷⁰ Скилица о заузимању ових градова, наравно, ћути. Поменуће то индиректно, када буде писао о походу византијске војске у те области 999. године. То је *terminus ante quem* за њихово освајање и другог сасвим поузданог и нема, али је из општих прилика после битке код Сердике јасно да их је Византија управо тада изгубила.

⁷¹ Јахја, 27.21-25.

неба“ који су, поред Верије, предсказали и губитак Херсона на Криму, који је заузео руски кнез.⁷² Вероватно да је у току ових продора заузета и Сервија.⁷³ Траг о бугарским нападима сачуван је и у једној повељи манастира Лавре из 989. године. Манастирић Гомата у околини Јерисоса трпео је тих година од налета Бугара насељених у близини (μάλιστα ταῖς τῶν ἐκ γειτόνων οἰκοῦντων Βουλγάρων ἐκδρομαῖς κεκακωμένον).⁷⁴

Сви ови догађаји оставили су дубок утисак у престоници. Патетично се жалећи на опште „отпадништво“ од власти цара Ромеја, Јован Геометар ће у истоименом епиграму, после описа страдања на Истоку, завапити над судбином европског дела Царства: „Где је реч која ће описати шта се на Западу збило? Војска Скита по њему кружи као по својој отаџбини... мач одељује нејаки пород, те једно дете код мајке остаје а друго непријатељ одводи силом оружја...“. У исто време се песник тужио и на „комита“ који је „огњем пустошио Запад“, и призивао покојног цара Нићифора Фоку, сећајући се да је његовим „заласком“ „комит“ запаљен.⁷⁵

Године грађанског рата у Византији доба су када је нова држава достигла свој највећи територијални обим. Пре него што буде учињен покушај да се он, у мери у којој је то могуће, утврди, неопходно је дати неколико основних напомена. Мора се нагласити да је током једног веома дугог периода, у који спада и онај о коме се овде расправља, појам државне границе био умногоме другачијег, пре свега ширег садржаја него у модерно време.⁷⁶ Док се данас државе разграничавају повлачењем линије, такви случајеви су у средњем веку сразмерно рет-

⁷² Diac. 175.10–11. За хронологију в. *Васильевский*, К истории 976–986, 57–101. Уп. нова решења која је недавно изложила *Н. М. Богданова*, О времени взятия Херсона князем Владимиром, ВВ 47 (1986) 39–46.

⁷³ Сервију је заузео бугарски војсковођа Димитрије Полемарх. Захваљујући томе што је био деда по мајци Кекамена, а и због тога што се приликом опсаде послужио једним ратним лукавством, његов унук је у свом спису изнео детаље око заузећа овог града. Уп. Кекамен, 174.18–176.12. Уп. такође превод и коментар Ј. Ферлуге у ВИИНЈ III, 199–202.

Кекаменова прича не пружа никакве могућности да се освајање Сервије ближе датује. Tertinius ante quiet је 1001. година, када је град предат Василију II. Само на основу вести о паду Верије 989. и нападима у области Солуна овај догађај се може везати за исту годину. Уп. *Златарски*, История I/2, 681.

⁷⁴ Actes de Lavra I, no. 8, 117.11. Уп. коментар који је овој вести дао *И. Дуичев*, Проучавания върху българското средновековие, София 1945, 20–24, повезавши је са каснијим доласком Василија II у Солун.

⁷⁵ PG 106, col. 908, 920. Уп. ВИИНЈ III, 24–29 (*Ферјанчић*).

⁷⁶ Иако сумарне, веома су вредне напомене које је о природи српске и посебно византијско-српске границе између XI и XIII века дао *Н. Радојчић*. Природа византинско-српске границе од XI до XIII века, Зборник радова III Конгреса словенских географа и етнографа у Југославији 1930, Београд 1932, 358–363. Оне су довољно опште да би биле користан путоказ и при одређивању граница Самуилове државе.

ки. Преовлађује појава такозваних граничних области или појасева, који опет могу бити сасвим различите величине или природе. Од Самуиловог доба нешто удаљени, али за предмет о коме се говори ипак адекватни византијски извори XII века, показују да је, на пример, ромејско-српску границу у то време чинила не линија већ простор, који је најчешће био веома широк, па су у њега спадали делови планинских ланаца, или чак и утврђени градови.⁷⁷ Изглед граничног појаса је зависио од више околности. Географске су утицале на сам садржај области (планина, кланци, долина, плодно или неплодно тле, насељено или ненасељено). Политичке су исто тако биле од одређеног значаја, јер се понекад практиковало да према непријатељским суседима лежи пушта и слабо насељана земља.⁷⁸

Када је у питању граница Самуилове државе, све изречене напомене важе и за њу. У време Симеона, 904. године, извршено је разграничење Византије и Бугарске, о чему сведочи један гранични камен пронађен 22 километра северно од Солуна.⁷⁹ Природа ове границе је из више разлога дозвољавала да она има форму граничне линије. Радило се о релативно густо насељеној територији, чије разграничење су споразумно санкционисале обе стране. Овај, истина усамљени, пример користан је за неке аналогije. Нема сумње да је, када су природни услови у питању, исто било могуће и у Самуилово време. Међутим, две државе су биле у сталном рату, и то је искључивало могућност да се такво разграничење изврши и тамо где су друге околности то дозвољавале или налагале. Због тога се чини да је цела граница према Византији заправо била у форми граничног простора. Тамо где су ромејске и бугарске тврђаве биле једне другима веома близу стваран је из стратешких разлога гранични појас тако што су нека освојена утврђења напуштана, јер се веровало да се не могу одржати.⁸⁰

⁷⁷ Ана Комина гранични појас назива веома сликовитим термином *μεσάχιτιον* који означава *празнину, простиор између две војске или државе* (Alexiade IX, 167.11–13). Он је био толико широк да се у њему налазио и град Звечан. О српској граници према византијским изворима, в. детаљније у *Радојчић*, *op. cit.*, 359 sq. В. такође и *Љ. Максимовић*, *Зигос на српско-византијској граници*, *Зборник ФФ 15/1*, Београд 1985, 73–90.

⁷⁸ Дobar пример је чувена „бугарска шума“ (*silva Bulgariae*), која је лежала на Царском друму, у области између Браничева и Равна. Виљем Тирски, у опису крсташких невоља на Балкану током првог похода, каже да су Грци због своје слабости забрањивали становништву да крчи шуме и обрађује земљу, јер су се у непроходност пута и непрегледно растине више поуздавали него у своје снаге (Willemus Tyrensis, *ЛИБИ III* (1965) 190–191). К. Јиречек, који је тим крајем прошао пре стотинак година, забележио је да „у монотоним храстовим шумама Шумадија има још и данас много сатима дугих места где се човек може мислима вратити у *ingentia et spatiosissima nemora*‘ далеког Средњег века“ (*К. Јиречек*, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, *Зборник Константина Јиречека I*, Београд 1959, 132).

⁷⁹ *Бешевлиев*, *Първобългарски надписи, 182–185*; *Златарски*, *История I/2*, 340.

⁸⁰ Карактеристичан је у овом смислу пример Верије, као и многих других наименованих тврђава које је Василије II освојио а затим напустио (в. стр. 100).

Према државама и областима са којима Самуило није био у рату границе су такође биле у виду граничних области, али из сасвим других, претежно природних разлога. Сва је прилика да су неке од тих области, због слабе или никакве насељености, могле бити и веома простране. Смисао свих ових примедби је да покажу како се о територијалном обиму једне државе као што је била Самуилова могу, с обзиром на природу границе, доносити само приближни судови. При томе је основна политичко-географска јединица „погранични“ град и околна, њему припадајућа, „погранична“ област.

Поред Јована Скилице, чији су подаци о Самуиловим освајањима заправо индиректни и као такви најчешће непогодни за ближе датирање, о распрострањању нове бугарске државе сведоче и сигилиони цара Василија II, којима је поред осталог установљена територија под јурисдикцијом нове бугарске цркве. Први сигилион, који се датира у 1019. годину, непосредни је резултат споразума цара Василија и бугарског архијереја Јована, којим је после слома државе устројена црква освојене „Бугарске“. Други (издат 1020) и трећи (1020–1025. године) сигилион тичу се оних епископија које по праву припадају архиепископу Бугарске, али су их „од бугарске области“ приграбили суседни митрополити. Тим документима се уграбљене епископије враћају у крило матичне цркве јер је намера Царства била да бугарски архиепископ управља „свим епископијама и градовима који су били под влашћу цара Петра и Самуила“. У њима набројане епископије су се налазиле у оним „бугарским областима“ које је Василије II освојио неко време пре коначног покоренја целе државе. Колики је тај временски период био није могуће тачно утврдити, али је у сваком случају био довољан да се успостави јурисдикција суседних митрополита, коју је после 1019. оспоравао бугарски архиепископ. Наравно, нису све епископије које је Василије заузео у ранијим офанзивама биле „проблематичне“ и узурпирание. Неке од њих су још приликом установљења архиепископије у Охриду ушле у њен састав и тако поменуте у списку припадајућих епископија. Дакле, за хронологију територијалних промена сигилиони Василија II су од мале користи. Међутим, фактичка истоветност територије бивше бугарске државе са облашћу под јурисдикцијом бивше али и новоустановљене бугарске цркве, која је у сигилионима јасно наглашена, омогућава представу о простору који се, у не увек једнаком обиму, налазио под директном или номиналном влашћу Самуила.

У првом сигилиону су редом поменута следећа епископска седишта: Охрид (као област самог архиепископа), Касторија, Главиница, Моглен, Битољ, Струмица, Моровизд, Велбужд, Тријадица, Ниш, Браничево, Београд, Трамос (sc. Сирмијум), Скопље, Призрен, Липљан и Сервија.⁸¹ Други сигилион овима придодаје она која су узурпирана:

⁸¹ Cf. *Gelzer*, *Ungedruckte*, 42–44. Није познато где се тачно налазила епископија Главиница. Преовлађују претпоставке да је лежала покрај Валонског залива. Моровизд

Доростол, Воден, Рас, Ореа, Черник, Химара, Адријанопол (у Албанији), затим једну епископију чије је име изостављено, Бутринто, Јањина, Козељ, Петра и Риги, док трећи прикључује епископије Стаг и Верију.⁸²

Од користи су и они натписи епископских столица који се дају прочитати у рушевинама цркве Св. Ахилија на Преспии. Црква је саграђена вероватно непосредно после 985. године, а натписи, за које се верује да су из истог времена, показују да су се у саставу државе као седишта епископа тада налазили Видин, Главиница, Верија, Девол, Скопље, Сердика и, вероватно, Воден, као и неке епископије чије називе више није могуће прочитати.⁸³

Према сигилиону из 1019. најсевернија област бугарске државе био би Срем. То би уједно био и једини показатељ да је ово подручје у њу било укључено. Није могуће рећи ни када, ни у каквим приликама се то догодило. С обзиром на то да је било периферно, није вероватно да је у знатнијој мери било укључено у збивања византијско-бугарског рата. На крају ће закратко преживети и његов исход.⁸⁴ Северна граница је од Срема према истоку ишла Дунавом, преко Београда и Браничева и Видина све до ушћа, укључујући све области које је 971. освојио Цимискије, осим, можда, Доростола. Јужну границу је чинила планина Балкан, до Ихтиманског кланца, одакле се пружала на југ према средњем току Месте, обухватајући и околину Мелника. Одатле је према западу ишла обронцима Родопа, остављајући византијском Царству Сер и Солун, као и Егејско приморје. Југозападно од Солуна у власти Бугара била је Верија, а од тог града се граница пружала према југу до области Ларисе, одакле је опет окретала на запад, обухватајући северну Тесалију, велики део Епира са Јањином избијајући недалеко одатле на Јонско море.

Западне границе државе најтеже је одредити. Наиме, области Драча, кнежевине Дукље и „провинције“ Рашке представљале су у овом периоду, у последњој четвртини X века, свака на свој начин и свака у одређеном обиму, релативно самосталан политички ентитет. О природи Самуилове власти над овим просторима, као и о релативној

се налазио у околини данашњег града Кочани. Уп. коментар В. Тапкове у ГИБИ VI (1968), 41–44.

⁸² *Gelzer, Ungedruckte*, 44–46. За епископију Ореа постоје претпоставке да се налазила у северној Албанији, између Призрена и Љеша, или негде у области западно од Јањине. Черник се налазио на северу од Елбасана, а Химара на јужном делу албанске обале. Адријанопол је лежао јужно од Химаре, на реци Дриму, а Козељ можда у јужном Епиру или на месту данашњег градића Кожани. Петра је по свој прилици била северно од Олимпа и југозападно од данашњег Катерини. Риги је недалеко од Јањине. Уп. коментар В. Тапкове у ГИБИ VI (1968) 44–45.

⁸³ *Μυζοψυλος, Βασιλικῆ*, 157. О цркви Св. Ахилија, као и датирању натписа в. детаљније на стр. 155.

хронологији њеног успостављања биће још коментара. Поменуте области у овом погледу на границе Самуилове државе око 990. године бивају изостављене, јер нема поузданих доказа да су се унутар ње у то време налазиле.

Пошто се ослободио грађанских ратова цар Василије је фебруара 991. године поново кренуо у Бугарску. Обишавши утврђења Тракије и Македоније спустио се у Солун, где је одао захвалност великомученику Димитрију. За намесника је, у рангу дукса, поставио магистра Григорија Таронита.⁸⁵ Затим је уследило исцрпљујуће четворогодишње ратовање у коме је иницијатива била на страни царске војске, али до значајнијих промена није дошло. Јахја наводи да је приликом једне битке заробљен бугарски „цар“ (Роман) и враћен „у тамницу из које је побегао“, а „Комитопул“ (Самуило), који је водио његову војску, успео је да се спасе. Од тог тренутка он „управља бугарском државом“.⁸⁶ Василије је почињао са походима још у зиму, и опседао бугарска утврђења. Она међу освојенима за које је процењивао да их може одбранити од нових напада опрезни цар је задржавао, док је остала рушио и напуштао.⁸⁷ Једно од важнијих утврђења које је 991/2. године разрушено и остављено Бугарима била је Верија, што је занимљив показатељ помало дефанзивног карактера рата у тој фази. Град се налазио недалеко од Солуна али, с друге стране и веома близу централним Самуиловим областима. При тадашњем односу снага његова судбина је била неизвесна, и Василије II је избегао да га остави на удару нових похода.⁸⁸

⁸⁴ Уп. стр. 131.

⁸⁵ Scyl. 339.64–72. У овом делу своје Историје Скилица се показао као непоуздан побркавши редослед неких догађаја, а неке сасвим изоставивши. По њему, цар се из Солуна 991. године запутио у Ивирију. Међутим, прво долази поход у Ивирију (990. године) али не самог цара већ његовог војсковође Јована из Халдеје (Јахја, 27), а затим четворогодишње ратовање у Бугарској, које је Скилица изоставио. Боравак цара у Бугарској између 991. и 995. године потврђен је другим изворима (Stephanos von Taron, 198.7–29; Actes de Lavra I, no. 12, 16–19).

⁸⁶ Овај важан и веома занимљив податак Јахјиног Летописа биће подробније коментарисан касније (в. стр. 117 sq., 144 sq.).

⁸⁷ Јахја, 27.25–28–15.

⁸⁸ Међу разрушеним градовима Јахја је поименице навео само један, који је Розен транскрибовао као Бәриā. Био је мишљења да се ради о Сердики, која се у арапским изворима о бици код Трајанових врата назива Абәриā (в. Јахја, 189). У новом преводу Асолика (*Gelzer-Burckhardt*) који он није имао у рукама, стоји да је цар 440. године јерменске ере (9. март 991. — 8. март 992. године) заузео град „Weriay“. Требало би, дакле, напустити и иначе несигурну идентификацију Бәриā = Абәриā = Тријадица (Сердика) и најпре помислити на Верију у Македонији. На жалост, није ми доступно раније, руско издање Асолика (Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по призванию, пер. Н. О. Элина, Москва 1864) које је користио Розен, као ни новије француско (*Asolik de Taron, Histoire universelle, 2e partie, traduite de l'arménien et annotée par F. Macler, Paris 1917*). Требало би и у њима погледати како је транскрибовано име „Weriay“.

У то време показало се да је конфликт Византије и нове бугарске државе ушао у стадијум када су се у њега мешале и суседне земље у унутрашњости Балканског полуострва. Почетком деведесетих година (вероватно 991. године) Василију II је упућено једно српско посланство, које је, павши у заробљеништво арабљанских гусара, после много мука успело да око 992. пристигне у царев војни логор.⁸⁹ Није познато ни одакле је ово посланство кренуло ни какве су му биле намере. Могуће је извести неколико претпоставки. Византијски извори Србима називају становнике како Дукље тако и Рашке. Да је ово посланство упутио владар Дукље говорила би околност да се у спису Јована Скилице само Дукља помиње као политички чинилац у борби Бугара и Ромеја.⁹⁰ О Рашкој нема ни помена, а уколико се иза легендарних наноса у спису Попа Дукљанина крије макар траг реалних односа изгледало би да је у то време велики жупан „провинције Рашке“ био политички зависан од дукљанског „краља“.⁹¹ На крају, и Јован Скилица за Владимира каже да је владао „Трибалијом и оближњим областима Србије“, што Дукљанину даје за право.⁹²

Приближан датум када се ово посланство запутило цару (991) коинцидира са почетком Василијеве акције против Самуила. Да ли је дукљански кнез био обавештен да се спрема царев поход, и да ли је његово окретање Византији било резултат претходног бугарског притиска, или можда овладавања Драчем, питања су исувише захтевна према постојећим изворима. Изгледно је само да Самуилова власт над Дукљом није успостављена пре поменуте године, а сва је прилика да ни године претежно пограничног рвања са византијском војском, које је трајало до 995, то нису дозвољавале.

Крајем зиме 995. године цар се из Бугарске запутио на исток и с пролећа приспео у Антиохију.⁹³ Ослобођен притиска Самуило се поново устремио ка Солуну. Поставивши војске у залеђу града један мањи одред послао је да упадне до самих зидина. Лукавошћу је заро-

⁸⁹ Тако стоји у једном акту манастира Лавре (*Actes de Lavra I*, no. 12, 15–19), што је први запазио Ф. Делгер, а детаљније коментарисао И. Дујчев (Проучвания върху българското средновековие, Съюз против цар Самуила, София 1945, 27–29). Г. Острогорски је независно од њега на основу истих података дошао до исправнијих закључака о овом посланству (*Une ambassade serbe auprès de l'empereur Basile II, Byz XIX (1949) 187–194*; Г. *Острогорский*, *Сербское посольство к императору Василию II, Глас САН 193 (1949) 15–29*; = Српско посланство цару Василију II, Сабрана дела IV, 147–158).

⁹⁰ Г. Острогорски је сматрао да се међу тим областима у борби против Самуила највише истицала Дукља (op. cit., 153). *Д. Sp. Radojčić*, *Srpsko Zagorje, das spätere Raszien, Südost-Forschungen 17 (1957) 276 sq.*, није уверљив у мишљењу да је посланство стигло из Рашке (в. *Острогорский*, *Историја*, 293 н. 1).

⁹¹ Летопис, 325–326.

⁹² Scyl. 353.64–66.

⁹³ Јахја, 32.4–9.

био Ашота, сина солунског дуче Григорија Таронита, који је затим кренуо да ослободи сина али је, негде у лето исте године, у бици са Бугарима погинуо. Цар Василије је за новог намесника града поставио Јована из Халдеје који је, 996. године, слично претходницима, упао у бугарску заседу и био заробљен.⁹⁴ Тада је Василије у Солун послао познатог војсковођу магистра Нићифора Урана и именовао га за доместика схола Запада.⁹⁵

И прилике у опкољеном граду су у то време биле веома нестабилне. Услед дуготрајног Самуиловог притиска у њему се међу утицајним људима створила својеврсна „пробугарска странка“, оптужена да му је наклоњена. Магистар Павле Вов, за кога Скилица каже да је био један од најугледнијих људи у Солуну, због тога је пресељен из града у Тракесијску равницу, пошто му је претходно, негде пре јесени 996. године, конфисковано сва имовина. Скилица помиње и неког протоспатара Малакина, „истакнутог по мудрости и беседништву“, који је пресељен у Цариград. Вероватно да се ради о истом оном Малакину, по имену Јован, за кога је у Житију св. Никона Метаноита речено да је био славан по „световној мудрости“ не само у граду Спарти, већ и у целој Хелади и на Пелопонезу. Он је код цара Василија II опадан као онај који ради на „одметништву“ (ἀποστασία) и „устанку“ (ἀνταρσία), а поред свега овога још и „због (делања против) светиња“ (καθ' ὁσιώσεως αἰτίαι). Оптужени је одведен у Цариград, где је пред сенатом успео да се одбрани, па су му враћене почести и имања „још већа него што је раније имао“.⁹⁶ На жалост, прича о Малакину недостају детаљи око намераваног одметништва, а очигледно је и да су на оптужбу утицале и неке локалне размирице. Ипак, довољно је разлога да се у Јовану из житија препозна Малакин Јована Скилице.⁹⁷ Уколико је у оптужбама за одметништво и устанак био макар део истине, показује се да је појава једног „пробугарског“ расположења била присутна на једном прилично великом простору. Јер, слично се збивало и у удаљеном Једрену, где су неки од истакнутих царевих команданата, не сачекавши истрагу, утекли Бугарима — неки Ватац побегао је са целом породицом, а Василије Глава сам.⁹⁸

⁹⁴ Јован из Халдеје је као дуча Солуна издао један акт септембра 995. године (Actes d'Iviron, no. 8, 152). Из једне допуне Михаила Деволског види се да је заробљен (Scyl. 341.81–82; Prokić, Zusätze, no. 19, 30), а из вести Скилице да је, када је 1018. ослобођен, у заробљеништву био 22 године (Scyl. 357.73–75). За хронологију намесништва Јована из Халдеје уп. ВИИНЈ III, 89, 103 (Ферлуга). Петров (История на България 2, 415) погрешно датира заробљавање Јована из Халдеје у 1004. годину.

⁹⁵ Scyl. 341.13–25; Jaxja, 34.9–10.

⁹⁶ Saint Nikon, 148.3–152.58, с. 43. Cf. Cheynet, Pouvoir, 34.

⁹⁷ Као што је одавно примећено (cf. Schlumberger, Épopée I, 551; Златарски, Историја I/2, 714).

⁹⁸ „Бугарску странку“ у Солуну и Једрену помиње Скилица (343.68–76). Један податак у актима манастира Ивирона бележи заплелу добара неког Павла из Солуна, пре новембра 996. године (Actes d'Iviron I, no. 10, 169). Овај податак је запазио Cheynet,

У међувремену је Самуило, узохливши се убиством дуге Гаронита, прошао долину Темпе, прешао реку Пенеј и стигао у Тесалију, Беотију и Атику, одакле се преко Коринтске превлаке упутио на Пелопонез, свуда пљачкајући и пустошећи. Магистар Нићифор је по његовом трагу кренуо из Солуна, и дошао до Ларисе, где се утаборио. Затим се, узевши са собом лако наоружану војску, преко Фарсалске равнице спустио до реке Сперхеја, где је поставио логор. На супротној страни биваковао је Самуило, верујући да је због високог водостаја реке безбедан и да до битке не може доћи. Међутим, Уран је успео да пронађе газ и да ноћу преведе војнике, да би пред зору изненада напао. „Огромна војска је била побијена, јер се нико није усудио да се брани, а дубоким ранама беху рањени сам Самуило као и његов син Роман“. И они би пали у руке победника да се нису измешали са мртвима и, искористивши ноћ, побегли у Етолска брда, а одатле преко гребена Пинда утекли у Бугарску. Уран је ослободио заробљене Ромеје, скинуо оружје са погинулих Бугара и, опљачкавши њихов логор, вратио се са силним пленом у Солун.⁹⁹

Битка на Сперхеју, која се вероватно догодила у јесен 996. године, била је први већи пораз Бугара и представљала је обрт у дугогодишњем ратовању на Балкану.¹⁰⁰ Од овог времена нема више говора о бугарским походима кроз Тесалију и до Пелопонеза. Могуће је да је територијалну промену у Тесалији донело већ претходно четворогодишње ратовање цара Василија. Директних података да се ратовало у тим областима нема, али у опису похода Нићифора Урана стоји да је он

Rocquoir, 34 п. 3–4, и, чини се с разлогом, сматрао да би била невероватна коинциденција да у истој години у истом граду, буду осуђена два великодостојника са истим — веома ретким именом Павле. После ове примедбе требало би заборавити на све раније покушаје датирања ових збивања, која су се везивала за године после 996. (в. ВИИИЈ III, 95).

Треба рећи и да није могуће утврдити који се намесник Солуна обрачунао са овим „бугарофилима“. У обзир долазе и Јован из Халдеје и Нићифор Уран. Уколико се вест Скилице схвати дословно, излази да су осумњичене аристократе из Једрена побегле Бугарима на вест о догађајима у Солуну, па је то и једини познати *terminus post quem* за тамошње догађаје — новембар 996. године.

⁹⁹ Cf. Scyl. 341.25–342.52; Jaxja, 34.9–15, који пише да је Уран послао у Цариград хиљаду бугарских глава и 12 хиљада заробљеника. Уп. *Златарски*, *История* 1/2, 695–699, и коментаре Ферлуге у ВИИИЈ III, 88–90.

¹⁰⁰ Хронологију битке на Сперхеју могуће је само посредно и приближно утврдити. Јован из Халдеје, претходник Нићифора Урана, пао је у Самуилово заробљеништво 996. године. Бугари су после тога кренули да „пустоше и пљачкају“. Из тога следи да је поход почео најкасније пред лето, јер се пре жетве није имало шта пленити. Самуило зиму 996/997. вероватно није имао намеру да проведе на походу, и у повратку га је у јесен исте године на набујалом Сперхеју сачекао Нићифор Уран.

Релативна хронологија коју је предложио *Златарски*, *История* 1/2, 701 н. 1 (996. година) оснива се на томе што Скилица пише о бици после једне вести о промени на патријаршијском престолу у Цариграду (Scyl. 340.4–341.12). Објашњење није убедљиво (в. коментар Ферлуге у ВИИИЈ III, 90–91, где су наведена и остала датирања, која се углавном држе 996. рђе 997. године).

гонећи Самуила 996. године стигао у Ларису, за коју није претходно наведено да су је Бугари изгубили. Могућно да је пресељавање становништва из Ларисе, после бугарског освајања, било праћено пустошењем, а затим и напуштањем града. На крају, треба оставити могућност и да је Ларису Царству повратио Нићифор Уран.

Траг о бугарском продору на југ, и великом страху који је изазвао, остао је и у поменутом Житију св. Никона Метаноита. Блаженом Никону, који је живео у Спарти, обратио се за помоћ очајни, „као Еринијом измучени“ претор Коринта, Василије Апокавк, који је „бугарског напада ради чувао тамошњу превлаку“. Наиме, пронео се био глас да су Бугари прошли цело копно и „напали саму Хеладу и Пелопонез“. Помало је нејасно, што писцу једног оваквог списа можда и не треба замерити, како је то овај Апокавк требало да чува превлаку од бугарског напада, а они су, како стоји у самом спису, већ напали полуострво? Ова не баш спретно испричана епизода, забележена у XII веку, ипак има у главном истиниту историјску основу. У њој се, иако је недатирана, с разлогом препознаје Самуилов залет на југ Грчке 996. године. Занимљив је помен великог страха који је на глас о бугарском нападу завладао. Блажени Никон Метаноит пешице је дошао из Спарте у Коринт и Апокавк ослободио „страха од Бугара“, пошто му је предсказао њихову пропаст.¹⁰¹

Јахјина прича о Урановом походу је сиромашнија у детаљима од Скиличине, али су до њега дошле вести о наводном покушају Самуила да се цару Василију покори. Цар је имао намеру да ову понуду прихвати, али је тада до Самуила дошао глас да је у Цариграду умро заточени „бугарски цар“. Сада се он прогласио за цара, а Нићифор Уран је поново послат на Бугаре. О вредности ових Јахјиних података, њиховој јединствености и несагласности са другим изворима, биће детаљног коментара када се буде говорило о карактеру државе којом је владао Самуило. Наводни други Уранов поход на Бугаре није имао већих последица. Царев војсковођа је три месеца пустошио и палио по Бугарској, а да му се нико није супротставио. Затим се повукао у Византију.¹⁰²

Од битке на Сперхеју до битке на Беласици (996–1014)

Побегавши са Сперхеја, Самуило је успео да се домогне своје престонице у Преспи. Скилица каже да је тада удао своју ћерку Мирославу за заробљеног Таронитовог сина Ашота и послао овога за намесника Драча и околне области. Град је, према томе, 996. године већ био у Саму-

¹⁰¹ Saint Nikon, 140.1–142.38, с. 40. За функцију претора, коју је Апокавк у Коринту вршио, као и за датирање овог догађаја у старијој литератури в. коментар и превод Б. Ферјанчића у ВИНИЈ, III, 36–38.

¹⁰² Јахја, 34.16–26.

иловим рукама, и поставља се питање када га је и како задобио. Никакав поуздани *terminus post quem* није могуће утврдити. С обзиром на његове рођачке везе са градском властелом то се није морало догодити силом.

У „Летопису Попа Дукљанина“ Самуилов интерес за Јадранско приморје посведочен је низом војних похода. Они су изнети у склопу приче о судбини дукљанског „краља“ Јована Владимира. Самуило је кренуо са војском на дукљанског владара, који се повукао на планину Облик. У исто време је део војске послао на Улцињ, који се налазио у драчкој теми. Предање даље каже да се Владимир предао да би спасао свој народ од погибли, и да је као заробљеник одведен у Преспу. Самуило је потом дуго нападао Улцињ али није могао да га заузме, па је кренуо ка северозападу, пустошећи и пљачкајући Далмацију. Запалио је градове Котор и Дубровник, а села и читаву област опустошио толико да је изгледало као да је земља остала без становника. Прошавши тако приморјем и брдским областима све до Задра, окренуо се на исток, и преко Босне и Рашке стигао кући.¹⁰³

Следи романтична прича како се Самуилова ћерка Косара заљубила у Владимира, како је цар то благословио и после свадбе вратио Владимира на престо, давши му на управу његову земљу и „сву драчку област“.¹⁰⁴

Постоје многобројни проблеми у вези са овом јадранском кампањом Самуила. На првом месту поставља се питање веродостојности Дукљанинових прича. Реч је о извору из знатно каснијег времена, и писцу иначе склоном да поклони пажњу легендама или много шта измисли. Сличност двеју прича, Скиличине и Дукљанинове, о браковима Самуилових ћерки више је него упадљива. Обе су се заљубиле и претиле да ће се убити ако им отац не одобри брак. Оба зета су цареви заробљеници; први је после свадбе послат у Драч да „будно чува област“, а другом је дата „сва драчка област“. Најзад, и у тексту Скилице стоји да је Владимир био „по кћери зет Самуила“, а у све то додатну сумњу уноси помало нејасна допуна Михаила Деволског.¹⁰⁵

Од ове две романсе под сумњом је наравно она коју доноси Дукљанин. Давно изреченим аргументима у прилог њеног прихватања

¹⁰³ Летопис, 331–333.

¹⁰⁴ *ibidem*, 334–335.

¹⁰⁵ Скилица каже да је Владимир био „по кћери Самуилов зет“ (ὁ ἐπὶ θυγατρὶ τοῦ Σαμουήλ κτῆστίς — Scyl. 353. 66), а Михаило Деволски је уместо θυγατρὶ τοῦ Σαμουήλ ставио θυγατρὶ Θεοδώριτου τοῦ Σαμουήλ (var. lec. Scyl. 353.66; *Prokić, Zusätze*, no. 31, 32). Прокић је Θεοδώριτου исправио у Θεοδώρα сматрајући да се ради о црквеном имену Самуилове кћери Косаре — Теодора. Ово мишљење је углавном прихваћено (уп. *Зишарски, Историја* 1/2, 714).

или одбацивања једва да би се имало шта додати.¹⁰⁶ Ипак, изгледа да би требало избећи било које од искључивих решења. Иако се с разлогом верује да је барски свештеник причу о Самуиловом зету Ашоту позајмио из суседства, треба оставити могућност да је њоме он само романсирао причу о другом Самуиловом зету, Јовану Владимиру. Комбиновање брачне и војне политике у залеђу сопствене државе делатност је која сасвим одговара оновременим приликама а и Самуиловим тренутним интересима.¹⁰⁷

Остаје поред тога и питање хронологије ових бракова, као и Самуиловог залета у Далмацију. Онај Ашотов следи непосредно бекству после битке на Сперхеју, па га треба датирати у крај 996. или почетак 997. године. Дукљанинова прича о Самуиловом походу на јадранске градове сама за себе не садржи елементе који би помогли да се временски ближе одреди.¹⁰⁸ Када се проблем осмотри у светлу других збивања, потврђених поузданијим изворима, до тога је могло доћи или у време грађанског рата 987–989/90, или у годинама после битке на Сперхеју. Самуилово бављење источном Бугарском и солунским залеђем у време отпадништва двојице Варди није остављало могућност за акције на Јадрану и упућује на каснији датум.

¹⁰⁶ Насупрот Прокићу, *Adontz, Samuel*, 51 sq., је нагласио сличност две љубавне приче и био мишљења да је романса Ашота послужила за основу приче о локалном хероју Владимиру. Полазећи од допуне Михаила Деволског сматрао је да се ради о кћери Теодорита а не Самуила, а он би заправо био син Јована Хрисилија, исти онај Теодор који је према хроници Лупа Протоспатара и предао град византијској флоти 1005. године. Теодор је, како син Хрисилија, по сестри опет могао бити „зет“ (κτῆροστῆς — рођак по женској линији) Самуила. Забележено име Косара била би само искривљена народна верзија имена Хрисилије (у Летопису — *Cursilius-Chriselios*).

Адонц је претерао у закључку да је Дукљанин осим података о трагичној смрти све преузео из приче о Ашоту и Мирослави. Свакако да прича о сукобу Самуила и Владимира није измишљена само да би се направио увод о ропству дукљанског владара (уп. коментар Ферлуге у ВИИНЈ III, 91–92 н. 60).

¹⁰⁷ Cf. *E. Dulaj*, *Zhvillime politike të Durrësit krahinës së tij në fillim të shekullit XI*, (résumé en français), *Studime historike XLIV (XXVII) 2* (1990), 147.

Да се дукљанска владарска кућа, ипак, ородила са Самуиловом, можда показују неки догађаји из знатно каснијег времена. Такозвани Скиличин Настављач бележи да су „истакнути људи Бугарске“, спремајући 1072. године нов устанак против власти Ромеја, тражили од дукљанског кнеза Михаила Зетског да се са њима удружи и помогне им, и свога сина Константина Бодина пошаље да га прогласе царем Бугарске (*Georgius Cedrenus II*, ed. *I. Bekkerus*, *Bonnae* 1839, 715.11–15). Ако је Константин заиста био потомак Самуила, то је, поред других политичких мотива, могло утицати на доношење такве одлуке. Уп. *Златарски*, *История II*, 343.

¹⁰⁸ Прича о ратовању Самуила и Владимира почиње Дукљаниновим речима да се „у то време у бугарском народу уздигао неки Самуил, који је захтевао да га ослобавља царем“. Наравно, природа самог извора не дозвољава да се овом податку поклони превише поверења у покушајима да се одреди хронологија Самуилових похода, али је занимљиво приметити да се он уклапа у претпоставке о времену његовог проглашења за цара, као и похода на Јадран, до којих се дошло на основу других извора (в. даљи текст).

Начелно проблематична веродостојност Дукљанинове вести потврђена је податком из једне „Легенде о св. Трифуну“, извора који је до нас доспео у италијанском рукопису из 1466. године, мада се сматра да је састављен знатно раније, почетком XI века. У њој стоји да је „извесни Самуило“ (certo Scemuel) „био дуго времена у побуни (in ribellione) против римског цара Василија. У тој тиранској побуни (ribellione tirannicamente) сатро је и опустошио крајеве Бугарске и Македоније, и неке градове Далмације, и довео своју војску под Котор“.¹⁰⁹ Даље се приповеда о судбини моштију св. Трифуна, које су у тој прилици отете.

Цела Дукљанинова прича се, мада на један не до краја јасан начин, уклапа у остала обавештења о Далмацији тога времена, у којима исто тако постоји доста неразјашњеног. Власт Ромеја над овом облашћу јачањем градске властеле је постепено мењала карактер,¹¹⁰ а притисак хрватских краљева, као и Неретљана, доводио је у питање и сам опстанак те власти. У време после смрти хрватског краља Стјепана Држислава (претпоставља се да је умро око 995/997), долази до борбе за престо између Светислава с једне и Крешимира и Гојислава с друге стране. Несумњиво је, мада није у детаљима познато на који начин, да су у ту борбу били умешани и градови провинције Далмације.¹¹¹

Царство, заузето важнијим пословима, и без могућности да на други начин осигура своје позиције, ставило је ову провинцију под старатељство млетачког дужда Петра II Орсеола (остајући, наравно, њен номинални господар), што је, између осталог, имало за последицу проширење његове титуле *dux Veneticorum*, којој је додато *et Dalmatianorum*. Као нови господар Далмације дужд је забранио градовима да дају уобичајени данак словенским племенима у залеђу, односно Хрватима и Неретљанима. Уследили су учестали напади на далматинске градове. Поход млетачке флоте који је уследио 998. или 1000. године¹¹², чија је последица било појединачно признање дуждеве власти од

¹⁰⁹ Estratto dalla „Legenda de miser San Tryphon martire confalon et protector della Cittade de Catharo“ објавио је, на основу издања из 1561, *G. Gelchich*, Storia documentata della Marinerezza Bocchese, Ragusa 1889, 81–86. Датирање најраније верзије легенде у време око 1000. године могло би се померити у двадесете године XI века, јер се у „легенди“ спомиње победа цара над „окрутним тиранином“ (sc. Самуилом).

¹¹⁰ Далмацијом је 986. године управљао Мадије, приор Задра, дакле највиши представник локалних градских власти. Уп. *Ферлуга*, Далмација, 87.

¹¹¹ О збивањима у Хрватској и Далмацији у ово доба в. *Klaić*, Povijest Hrvata, 325 sq.; *Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek, 332–336, 339–343; *Ферлуга*, Далмација, 86–93; с посебно детаљним освртом на старију литературу писала је *Клаић*, Проблем, 141–168. Детаљан преглед западне, највећим делом италијанске литературе о Венецији тога времена в. у *Storia di Venezia II, Politica, economia, religione (R. Cessi)*, Venezia 1958, 468–476.

¹¹² Јован Ђакон каже да је до похода Петра Орсеола дошло „седме године његовог дуждовања“, што би одговарало 998. години (*Giovanni Diacono*, 156.1–5). Међутим, сам Јован Ђакон мало потом пише да је, као дуждов посланик, изашао пред цара Отона III

стране црвених и световних поглавара далматинских градова, успоставио је пун суверенитет Царства у провинцији.¹¹³ Млетачки хроничар Јован Ђакон, савременик овог похода, оставио је о њему један доста опширан приказ, према коме је до интервенције дужда дошло на позив

у Павији да би га обавестио о намери свог господара да учини крај „окружности Словена“, не знајући да је овај већ тријумфовао (ibidem, 160.21–27). Боравак Отона III у Павији се из других извора датира у крај јуна 1000. године, а будући да из приказа похода флоте излази да је он завршен у току оне године када је почео, да се закључити да је до млетачке интервенције у Далмацији заправо дошло исте 1000. године. Ова примедба (*G. Monticolo: Stornache veneziane antichissime I, Roma 1890, 156 n. 1*) углавном је прихваћена (в. *Л. Маргетић*, Веродостојност вијести Андрије Дандола о Далмацији у XI ст., ЗРВИ XIX (1980) 118 н. 9) мада неки аутори задржавају резерву, као *Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, 341*, који пише да је до похода дошло 998. или 1000. године.

¹¹³ Giovanni Diacono, 165.13, наводи титулу „dux Veneticorum ac Dalmatianorum“ уз име дужда Петра 1004. године. Овакав владарски наслов признавали су цар Хенрик II (1002) и папа Силвестар II (1000/1003), в. литературу у *A. Pertusi, Venezia e Bisanzio nel secolo XI, Venezia del mille, Firenze 1965, 117–161, 134 n. 58*.

Из исказа Јована Ђакона по коме „у оно време у крајевима Далмација само су Задрани признавали власт дужда...“ (Giovanni Diacono, 155.16–17) као логичан закључак намеће се да је порекло власти Млечана над главним градом провинције из самог Цариграда, чију су врховну власт признавали, и са којим су у ово доба имали непомућено добре односе. Остали градови провинције Далмације признали су власт дужда тек пошто се појавио са флотом, на њихов позив. Разлог за овакву претходну поделу међу градовима вероватно је био различит став који су имали према борби хрватских претендента, као и нападима Хрвата и Неретљана, које Јован Ђакон наводи као повод рата. Тек је појава флоте донела одлучујући преокрет. Чини се да теза о византијском препуштању Далмације Млечима има сасвим довољно подршке у подацима самог Јована Ђакона, и да може опстати независно од исказа знатно познијег Андрије Дандола, који пише у XIV веку, и изричито наводи да су Млечани интервенисали у Далмацији са дозволом цариградских царева (*Andreae Danduli Chronica, Rerum Italicarum Scriptores t. XII, ed. R. A. Muratori, Mediolani 1728, 227–230*). Н. Клаић (Проблем, 152 sq., *eadem*, *Povijest Hrvata, 327–328*) сматра да је Дандоло тенденциозно прерадио податке Јована Ђакона, у складу са својом основном тезом о наводном византијском благослову за млетачки поход, па према томе и легалитету читаве акције. *Маргетић*, *op. cit.*, 118–120, не сумња да је Дандоло измислио вест о византијској сагласности, али допушта да се можда ради о његовој „успелој комбинацији“. *Ферлуга, Далмација, 90 н. 23*, у потпуности верује Дандолу. *Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, 342*, оставља питање веродостојности Дандола, па и наводног византијског допуштења за млетачки поход, отвореним. С друге стране, *A. Pertusi (op. cit., 130)* као и многи други италијански историчари, без оградe прихвата вести Дандола.

Када се ради о узроку рата, ђакон Јован наводи да је дужд забранио „својима да плаћају уобичајени данак“ (Giovanni Diacono, 149.13–15.). *Н. Клаић*, Проблем, 151–156, сматрала је, насупротив старијим ауторима, да је реч о давању које су градови Далмације плаћали владарима у залеђу од времена Василија I (DAI, 30.132–142) и да је дужд као господар Задра забранио становницима, као својим поданицима, да плаћају „уобичајени данак“. Овај закључак се чини ваљаним, с тим што би га, макар у начелу, требало проширити на читаву територију провинције, која је, како изгледа била, поверена дужду. Како су се градови појединачно односили према њој и према словенским владарима у залеђу у ово време, остаје непознато. Мишљење које је изнео *Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, 341*, по коме се ради о данку из времена Василија I („јер дужд у принципу нема право укинути царску уредбу“) не стоји уколико верујемо да је Млечима власт над Задром и Далмацијом била поверена од стране Цариграда.

локалног становништва, које је тражило од њега да их ослободи „о-крутности Словена“. Може се претпоставити да је до експедиције дошло са претходним знањем цариградских власти.¹¹⁴ Дужд је напао и освојио хрватски Биоград, Корчулу која је била под влашћу Неретљана, и гусарско упориште на Ластову. Борба хрватских претендата је у тренутку доласка Млечана већ била завршена. Светислав, звани Суриња, брат хрватског краља, који је „братском преваром био лишен дијадеме“, дочекао је дужда и заклео му се на верност у Трогиру.¹¹⁵

Наводна Самуилова паљевина Далмације је свакако могла утицати на борбе претендата. Да ли је до ње дошло услед претходно склопљеног споразума са неком од сукобљених страна, може се само нагађати. Већ је у случају Дукљанина наглашено, а то важи и за изворе за хрватску историју тога времена, да је хронологија догађаја веома несигурна. На основу ње се не да поуздано сазнати коме је бугарски поход директно или индиректно користио. Поставља се питање какви би били Самуилови мотиви да напада редом Улцињ, Котор, Дубровник и мања места по Далмацији све до Задра.¹¹⁶

¹¹⁴ Тешко је отети се утиску да приликом боравка у Цариграду 997. године, дуждов син Јован није добио упутства за држање Млетака у новонасталој ситуацији. *D. Nicol, Byzantium and Venice, Cambridge 1988, 43*, дозвољава такву могућност, мада сумња да је била део неког ширег ратног плана Василија II. Да је веома упалјива симултаност млетачке појаве у Далмацији и византијске офанзиве у Бугарској, упозорава *Л. Маргетшух, op. cit., 121*. О различитим гледиштима на млетачки поход у Далмацију уп. *Ферлуга, Далмација, 89 sq.*, и *Klacić, Povijest Hrvata, 326 sq.*

¹¹⁵ Giovanni Diacono, 158.20–21. Уп. *Klacić, Povijest Hrvata, 328*. Управо ова вест Јована Ђакона, која кратко саопштава исход борбе за власт у Хрватској, може да помогне разумевању много дискутованог податка Томе Архиђакона, према коме су „од истог Држислава његови наследници називани краљевима Далмације и Хрватске“ (*Historia sa-lonitana maior, ed. H. Klauh, Београд 1967, 107*). Околност да се Суриња налазио у Трогиру у време доласка Млечана, да се дужду заклео на верност и свога сина Стјепана оженио најстаријом дуждовом ћерком, као и подаци о нападима Хрвата и Неретљана на далматинске градове, показују да је криза византијске власти у Далмацији, пре него што је решена уз помоћ Млечана, имала за последицу ако не конкретне споразуме и прелазак појединих градова под власт хрватских владара, онда свакако њихову јасну претензију која би оправдавала привремену промену у садржају титуле Држислављевих наследника. Исти извор наводи Крешимира 1015. године „само“ као краља Хрватске (*op. cit., 108*). Детаљније елаборирање проблема веродостојности Томиних вести однело би много простора и извело далеко ван теме. Стога неће бити дискутовани ни његови подаци о додељивању византијских дворских достојанстава хрватским владарима (о томе. в. *Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, 333 sq.*). О поменутој вести Томе Архиђакона в. детаљније *Ферлуга, Далмација, 88–89*, и *Klacić, Povijest Hrvata, 323–324*, где је наведена и старија литература.

¹¹⁶ *Klacić, Povijest Hrvata, 326*, сматра да је промена на хрватском престолу изазвала походе Самуила с једне, и Млетака с друге стране. Самуила су вероватно нагнала два разлога: он је помогао браћи свргнутог Светислава, тј. Крешимиру и Гојиславу да се учврсте на престолу, и покушао да освоји млетачки Задар. Слично, *Маргетшух, op. cit., 121*, сматра да је војни поход Млетака имао задатак да онемогући евентуалну хрватску помоћ Самуилу и тако веже снаге хрватских „просамуиловских“ владара Крешимира и Гојислава.

Природа његове власти у Драчу, сама по себи веома значајна за закључке о карактеру његове државе, могла би да пружи неке корисне поретпоставке. Веома је вероватно да овај византијски град није дошао у његове руке на исти начин као неки други, попут Ларисе или Верије, који су силом узети. Он се у граду, захваљујући својим везама, могао ослањати на најугицајнији слој људи. Његов таст је био Јован Хрисилије, кога Скилица назива карактеристичним термином „великаш“ (δυνάστης) а Михаило Деволски је још одређенији када каже да је он био *πρωτεύων*.¹¹⁷ Из византијске историје тога времена уопште, а и из каснијих догађаја у Драчу, види се да је такав слој, моћан пре свега због богатства стеченог поморском трговином, био склон а некада и принуђен да у односу на надређену власт, ромејску или бугарску, води прилично самосталну политику. Да ли је брак Самуила и Хрисилијевог ћерке Агате био изнуђен претходним војним притиском Бугара или је, напротив, био одраз својеврсног савеза локалних елита, не може се тврдити, тек он је и једнима и другима отварао различите повољне, пре свега економске, перспективе. Због тога се треба запитати да ли вишегодишњи и упорни Самуилови напади на Солун (ска. 989–991, 995–996.) нису били део једног шире замишљеног плана. Наравно, заузеће Солуна је за Самуила било и питање опстанка, али, с друге стране, овладавање трансверзалом Драч — Солун знатно би променило положај његове државе, као и градских слојева у њима. Треба најзад приметити и да су, с обзиром на положај њених централних области, ове две кључне тачке на западном делу пута *Via Egnatia* лежале на природном правцу ширења. У том смислу је и генеза нове државе далеки одјек претходног бугарског учвршћивања на једном делу тог важног трговачког друма. И појава „бугарске странке“ у Солуну у годинама Самуилових налета могла је бити резултат окретања дела највишег градског слоја суседу на кога се гледало у светлу нових политичких прилика и, макар и изнуђеног, заједничког интереса.

У новије време се Дукљаниновим подацима бавио *Lesny, Zachodni sasiedzi*, 98 sq. Оправдано је нагласио да се у старој литератури грешило када се Самуилов поход на Јадран тумачио као покушај освајања, јер је такве намере Самуило имао само у односу према „Дукљи, Травунији и Захумљу, које су се налазиле у власти једне исте династије“. С друге стране, није убедљив када доказује да је поход до Задра и повлачење преко Босне и Рашке само његова измишљотина, које је овај писац, сто година после расцпа црква, смислио у намери да обзнани шизматичка недела према локалном католичком становништву. *Goldstein* (Hrvatski rani srednji vijek, 335–336) такође одриче да је Самуилов поход, који је датирао у 997/8. годину, био покушај освајања Хрватске. По њему је циљ напада била тема Далмација. Географском нужношћу прешао је преко хрватске земље, чији је краљ, хтео то или не, био у том тренутку византијски савезник.

¹¹⁷ Протевон је био највиши представник локалне власти у граду. Институција је резултат занимљивог развоја односа старих градских самоуправа и царске власти. Уп. напомене Ферлуге о протевонима и архонтима, и аналогјама са приорима у Далмацији (Далмација 55–58). Уп. и *Cheyne, Pouvoir*, 251.

На другој страни је и влада у Цариграду била принуђена да обрати више пажње приликама на Јадрану. Хрисовуљним сигилионом из 992. године, издатим у име царева Василија и Константина, таксе за млетачке бродове су снижене са 30 на 17 солида.¹¹⁹ Млечани су се, између осталог обавезали да се у случају потребе појаве са флотом у теми Лангобардији (то се приликом напада Арабљана 1004. године и догодило). Тешко је отети се утиску да је овим олакшицама Царство куповало верност Млечана, принуђено да им, као својим повереницима и номиналним поданицима, пружи прилику да повећају свој утицај на Јадрану. Ово ослањање на Млетке приближно хронолошки коинцидира са преласком Драча под власт или макар појачан утицај Бугара, па се уз дужну опрезност може помислити да је било и тиме изазвано.¹²⁰ Уколико је и оно српско посланство из 991/992. године било узроковано бугарским ширењем на Јадран и претњама које су из тога следиле, објашњиво је зашто је Царство желело да осигура лојалност Венеције.

¹¹⁸ Изгледа да је Дулај у праву када каже да се прелазак Драча у руке Самуила могао догодити на основу неког споразума са „градским великашима“, што је, ако се имају у виду везе са Хрисилијем, вероватно (*Dulaj*, op. cit., 146).

¹¹⁹ Најпотпуније издање сигилиона дао је *A. Pertusi*, op. cit., 156–160. Cf. *F. Dölger*, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches I*, München — Berlin, 1924, no. 781, 100. Повеља је очувана само у лошем латинском преводу. Занимљиве напомене у вези са њом дао је *Marquardt*, op. cit., 121. Млечани су 1004. извршили своје обавезе према Цариграду и послали флоту у тему Лангобардију. Мада савременик догађаја, Јован Ђакон ни речи не каже о томе да је интервенција уследила без сумње на византијски позив, а у складу са преузетим обавезама. Помиње само „племениту улогу“ морнарице и дужда. Није ли вероватно да је Јован Ђакон исто тако прећутао идентичну улогу Млечана у Далмацији 1000. године?

О конкретної економској тежини сигилиона расправља *O. Tuma*, *Some notes on the Significance of the Imperial Chrysobull to the Venetians of 992*, *Byz LIV/1* (1984) 358–366, који верује да се повластица односи само на таксу за пролаз кроз мореуз, а не на царину, како се углавном сматра. У укупном износу, то не би био велики приход за царску благајну. Међутим, уколико је ипак у питању царина на млетачке лађе, онда би оне биле у драстично повољнијем положају него њихови конкуренти, и значај овог сигилиона за пораст трговачке моћи Венеције био би веома велики.

¹²⁰ Већ је наглашено да се не зна тачно када је Драч прешао под власт Бугара. Предлагани су разни датуми, без ваљаног образложења. *Златарски*, *История* 1/2, 680, и *Runciman*, *Bulgarian Empire*, узимају да се то догодило око 989. године. Ферлуга је сматрао да је град заузет после битке на Сперхеју, и то је индиректно засновао на Дукљановом приказу рата Самуила са Владимиром. У њему су „борбе Самуила за Дукљу и Драч повезане у једну акцију“, то јест Самуило је нападајући Владимира истовремено опседао Улицу, који се налазио у драчкој теми. Према томе, „сасвим је сигурно да су под власт Самуила дошли у исто време и Дукља и Драчка област, иако ова последња не цела“ (ВИИИ, III, 92; *idem*, *Драч и Драчка област*, 120). Не би требало унапред узимати да је покушај да се овлада градовима драчке области био једновремен, ни да се то у сваком појединачном случају одвијало на исти начин, путем војног притиска. Ферлугина решења у погледу Самуиловог похода на Далмацију су приближно тачна, али би о датуму преласка Драча под власт Бугара требало имати резерве. У новије време је *Dulaj*, op. cit., у основи следио Ферлугу и губитак Драча стављао у 998. годину, али је нагласио да се то догодило мирним путем.

У покушају да ојача своје позиције на Јадрану, Самуило је без успеха нападао Улцињ. Тај град је у време византијске власти у Драчу био подређен тамошњем стратегу, али у новим околностима очигледно није следио комбинације драчких великаша и пружао је упоран отпор Бугарима. Самуилов поход у Далмацију не би требало без резерви повезивати са намерама хрватских владара у погледу византијских градова на обали. За њега је у склопу „јадранске политике“ сасвим довољан мотив могао бити да византијске луке макар у извесној мери неутралише у корист Драча. Таквим жељама би одговарала природа самог подухвата, каквом ју је представио Дукљанин. Видљиво је да Самуилове намере нису биле да било шта трајно освоји, већ да, пре свега, пали и уништава. Додуше, Дукљанин каже да се он после паљевине Котора и Дубровника залетео чак до Задра. Нема помена да га је нападао, што оставља простор за претпоставку да ако је његов поход био мотивисан, поред свега осталог, и претходним споразумом са неком од страна које су се бориле за хрватски престо и власт над Далмацијом, онда га је исход те борбе, очигледно обесхрабрио. За поход млетачког дужда, 998. или 1000. године, појава Бугара у Далмацији је, ако га већ није непосредно изазвала, могла бити само један разлог више.

Дошавши до Задра Самуило се преко Босне и Рашке вратио у Преспу. Нема основа да се тврди како је овим походом Самуилова власт проширена на Босну, али када је реч о Рашкој, за тако нешто има извесних наговештаја.¹²¹ Уколико се верује Дукљанину, „провинција Рашка“ је крајем X века била у одређеној политичкој зависности од „краља“ Дукље. Исто се може наслутити и из вести Скилице. То је могао бити начин на који је, после Самуиловог похода на Дукљу, укључена у области које су признавале његову власт. Када се има у виду целокупан положај и значај Раса сви су изгледи да је та власт била веома лабава. Није много вероватно да би Самуило, с обзиром на своје интересе, желео много више од тога.

Не би требало заборавити на околност да је епископија у Расу била међу онима које су сигилионом из 1019. године „враћене“ бугарској архиепископији, у намери да се успостави стање какво је било за време „цара Петра и Самуила“. На жалост, нема других података о статусу рашке епископије пре 1019, па се не може са сигурношћу одговорити на питање када се налазила под јурисдикцијом бугарске цркве — да ли се у повељи мислило на време Петра или Самуила, или обојице, као ни да ли је и она међу епископијама које је у једном тренутку зурпирао митрополит Драча.¹²² Речју, сигилион из 1019. године није

¹²¹ *Ташковски*, Самуиловата држава, 145, је сматрао да се Самуилова власт протезала „од Срема до Егеја ... и од Задра до Црног Мора“.

¹²² *Granić*, *Glossen*, 399, је сматрао да је драчки митрополит настојао да поврати оне своје области које су му Самуиловим освајањима биле одузете. Међутим, није си-

непоречив аргумент да је Рас био под влашћу Самуила. Томе у прилог много убедљивије сведоче знатно познији Дукљанин и Скилица.

Јадрански поход Самуила уследио би после битке на Сперхеју, која се приближно може датирати у јесен 996. године. Према Летопису Јахје из Антиохије, Самуиловом поразу прво је следио покушај споразума са царем Василијем, а затим је, пошто је у Бугарску стигла вест о смрти Романа, дошло до Самуиловог проглашења за „цара“. На то је Нићифор Уран поново кренуо у Бугарску, прошао кроз „средину земље“, пустошио и палио три месеца а да му се нико није супротставио.¹²³ Наравно да би за Самуилово одсуство са бојног поља могло да буде много разлога, али оно наметљиво коинцидира са претпостављеним датумом похода на Дукљу. Уранов поход се, с обзиром на карактер, сигурно одвијао у лето, може бити оно које следи бици на Сперхеју (дакле 997) или, што је, ако се имају у виду догађаји који су томе претходили, вероватније, још једно лето после тога, дакле 998. године. То би, аналогно, било и време похода на Дукљу и Далмацију. И за њих је вероватно да су се догодили у једној години, и да, према томе, Самуило није зимовао ван Бугарске.¹²⁴ Условност ове релативне хронологије није потребно посебно наглашавати. Ипак, видљиво је да постоји неколико посредних показатеља према којима су се Самуилеве акције према северозападном суседству догађале крајем миленијума.¹²⁵

гурно да је ствар тако једноставна, и да он није поред својих посеглао и за областима које му ни пре Самуила нису припадале. О проблемима који се тичу обима драчке метрополије у X и XI веку в. исцрпне напомене Ј. Калић (Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године, Сава Немањић — Свети Сава, САНУ, Београд 1976, 27–53, 30–32).

¹²³ Јахја, 34.16–26.

¹²⁴ И хронологија битке на Сперхеју је релативна (јесен 996) и њен каснији датум би уколико померио и датирање ратовања на Јадрану.

¹²⁵ У литератури се ови походи углавном и датују у сам крај X века. В. Феруца, Далмација, 87–90, који и сам без посебног образложења предлаже 998. годину.

Аншо. њак, Самуиловата држава, 302, сматрао је да се то морало догодити пре 992. године. Позивао се на повељу Млечима из исте године, која их је обавезивала на војну помоћ. Како нема доказа да су Млечи икада касније ту обавезу извршавали, ex silentio следи да је ратовање на Јадрану томе претходило. Међутим, у овој чудној конструкцији се заборавља да су Млечани 1004. реагвали у Лангобардији, а 998. или 1000. у Далмацији, оба пута у интересу Византије и по свој прилици не без претходног договора. Свакако да повеља из 992. сама за себе не може бити доказ о претходном налету у Далмацију.

Занимљиво је приметити да је слично датовање Самуилових похода још давно донео дон Мавро Орбин у свом знаменитом делу „Краљевство Словена“ које је написао 1601. године. „Самуило Бугарин опустошио је око 999. године читаву Далмацију ... спалио је (како каже Диоклећанин) Котор ... те га потпуно разорио заједно с Рисном ...“. Податак о Самуилу Орбин је преузео из Дукљанина, а причу о Рисну је вероватно додао. Међутим, „изненађује датум Самуиловог рата у Далмацији, који није могао наћи код Дукљанина, неособично прецизан и близак датовању у данашњој науци“ (коментар С. Пирковића, у Мавро Орбин, Краљевство Словена, Београд 1968, 324). Требало би напоменути да је, уколико се ослони на годину 998, односно 1000.

У романсама Ашота и Владимира заједничко је и то што су обојица после свадбе била упућена у област Драча. У граду је, после уза- стопних успеха византијске војске почев од 999. године, расположење према Бугарима почело да се мења. Према једној вести Скилице може се разабрати да су на то могли утицати сасвим конкретни разлози, због којих је драчки патрицијат био расположен да напусти Самуила. Наводи се да су ромејске тријере стражариле крај драчке обале, а то је, свакако, отежавало уобичајену трговину.¹²⁶ Ашот је успео да убеди Мирославу да заједно побегну на једну византијску лађу. Пребези су носили и писмо њеног деде, Самуиловог таста Јована Хрисилија, који је обећавао цару да ће предати град ако му буде гарантован положај. Тражио је да он и његова два сина добију титулу патрикија.¹²⁷ Василије је понуду прихватио и Теодор, син Јована Хрисилија, је 1005. године предао Драч царевом војсковођи Евстатију Дафномилу, док је сам Хрисилије у међувремену умро.¹²⁸

Владимирово намесништво у драчкој области би могло бити једна од позајмица за локалну легенду о њему. Истина, у Летопису стоји да му је Самуило дао на управу „сву драчку област“ (*totamque terram Duracensem*) а не и сам град. Дукљанин у другим приликама прецизно разликује појам самог Драча од „драчке области“ и у одговарајућем контексту, када је то потребно, наводи их заједно, не под-

---

коју ђакон Јован наводи као врме млетачке интервенције у Далмацији, а уз највеће резерве прихвати и Орбинова хронологију опсаде Рисна (999), претпостављајући да је податак изворан а не његова комбинација, упадљива релативна симултаност обеју акција.

¹²⁶ На жалост, Скилица не каже из које су теме биле упућене „romeјске тријере“. Прва помисао је да су то биле поморске трупе теме Кефаленије. У обзир долазе и друге претпоставке. Поменуто је већ, како је Царство било принуђено да од Млечана тражи да бране италијанске поседе од Арабљана. Да ли је њима била поверена и блокада драчке луке?

¹²⁷ Scyl. 342.56–343.67.

¹²⁸ У складу са својим маниром, Скилица је збивања око Драча описао као целину, не обраћајући посебну пажњу на хронологију. Година (1005), као и име онога који је град предао познати су на основу белешке Лупуса Протоспатара — *rediit Durachium in manus imperatorum per Theodorum (Lupus Protospaturus, 56.45)*. Веома је вероватно да је тај Теодор био један од поменутих синова Јована Хрисилија (*Златарски*, Историја I:2; 727; *Adontz, Samuel, 53–54*).

Нису убедљиве тврдње Адонца (*Samuel, 53 sq*), а ни Дисељеа (*Façade maritime, 66*), да је Драч остао у рукама Бугара до 1018. године. До таквог закључка их је довело то што се Евстатије Дафномил, коме су синови Хрисилија предали град, помиње код Скилице као стратег Драча 1018. године (363.38–42). Међутим, Скилица је довољно прецизан када каже да је Дафномилу град предат (према Лупусу Протоспатару 1005), а не да је постављен за његовог стратега, што се у ствари догодило много касније, на самом крају рата. Нема разлога да се не поклони поверење вести Лупа Протоспатара, већ и због тога што је живео у недалеком Барију, и могао да буде добро обавештен о збивањима на супротној обали Јадрана (уп. коментар Ферлуге у *ВНПНЈ III, 94–95*).

разумевајући никада да су истоветни.¹²⁹ Због овога се помишљало да је до Владимировог намесништва заиста дошло, али да је уследило Ашотовој издаји, и било ограничено на „драчку област“ али не и на сам град.¹³⁰

Како год било, Владимир је, према Дукљанину, враћен на престо. Самуило је том приликом наводно поручио Драгимиру, Владимировом стрицу, који је управљао Травунијом и Захумљем, да „сиђе и преузме своју област“, и исту насели народом, што је овај и учинио.¹³¹ Изгледало би према овоме да је Владимиров стриц у време похода на Дукљу и Далмацију побегао од Бугара у планине.

Дакле, Самуило је преко Владимира имао директан утицај на Дукљу, а тиме у „најближим областима Србије“, у подручју Травуније и Захумља, и, вероватно опет преко дукљанског владара, над територијом Рашке. Међутим, у оваквим односима нагласак је пре свега на утицају, који се одвијао преко личних и родбинских односа, а не путем сталног војног присуства. Строго узев, све ове области би спадале у границе државе којом је владао Самуило, али се мора нагласити да је његова власт у њима била номинална.¹³² У годинама пред пропаст бугарске државе она је већ Самуилу, а потом и његовим наследницима, полако измицала, а дукљански кнез се држао по страни византијско-бугарског сукоба. Тако бар изгледа на основу Скиличине констатације да су прилике у Драчу биле мирне док је „српским областима“ владао Владимир.¹³³

У годинама када се Самуило бавио на Јадрану, цар Василије се припремао за настављање рата. Лета 999. године упао је у Бугарску преко Филипопоља и, порушивши утврђења у области Сердице, повукао се у Мосинопољ.¹³⁴ Али, прилике у Сирији су захтевале његово присуство, и он се у септембру исте године поново запутио на Исток. Следеће, 1000. године, послао је велику војску на челу са патрикијем Теодороканом и протоспатаром Нићифором Ксифијом, која је, прешав-

¹²⁹ На пример, за Бодина стоји да је од Нормана, који беху *in Durachium et in tota terra Duracenorum*, после смрти Роберта Гвискарда добио на управу *totam terram Duracinorum et ipsam civitatem Durachium* (Летопис, 361; уп. такође и 347, 353).

¹³⁰ Cf. *Dulaj*, op. cit. 142–143, 148.

¹³¹ Летопис, 335.

¹³² Златарски је у суштини адекватно, мада неприкладним изразом, карактерисао Самуилову власт речима да су владари српских земаља били његови „васали“ (История I/2, 713). Антољак је само кратко напоменуо да су Дукља, Травунија, Зета, Босна и Рашка биле под влашћу Самуила (Самуиловата држава, 396). Петров (История на България 2, 411), укратко излаже ратовање са Дукљом и Далмацијом али се не изјашњава директно о проблему бугарске власти над Дукљом, Рашком и Травунијом. Ипак, ове области су на мапи Бугарске унутар граница Самуилове државе (*ibidem*, 420–421).

¹³³ Scyl. 353.64–354.67.

¹³⁴ Scyl. 343.79–82.

ши Балкан, лако повратила области источне Бугарске, изгубљене после битке код Трајанових врата. Без губитака су освојени Велики и Мали Преслав и Плиска.¹³⁵

Годину дана касније, дошавши из Сирије, Василије се окренуо ка тврђавама у околини Солуна. Заповедник Верије Добромир му је изашао у сусрет и сам предао град. Цар му је за то дао титулу антипата, показујући да они побуњеници који се буду предали неће остати без цареве милости. Бранилац оближњег Колидрона Димитрије Тихоња се нагодио са царем и град напустио без борбе, повукавши се са посадом Самуилу. Сервија, коју је упорно бранио бугарски војсковођа Николица, пала је после дуже опсаде, а сам Николица је због показане храбрости уздигнут у сан патрикија и поведен у Цариград. Одатле је побегао и придружио се Самуилу, који је опсадом покушавао да поврати Сервију. Цар је, међутим, изненада пристигао с војском и успео да одбрани град. Николица се заједно са Самуилом повукао, али је касније пао у неку византијску заседу и поново одведен у Цариград. Крајем 1001. године, пошто је освајањем Верије, Колидрона и Сервије пресекао Самуилу пут према југу, цар је пошао у Тесалију. Преостале тврђаве које су Бугари држали после пораза на Сперхеју освојио је опсадом. Оне које је Самуило, спуштајући се ка Пелопонезу, разрушио, цар је обновио и све снабдео довољном посадом, па се одатле упутио ка Водену. И овај град је, пошто су браниоци одбили да га предају, заузео опсадом, а њих, као и оне из тесалских утврђења, преселио у област Волерона.¹³⁶ Затим се вратио у Солун.

Крајем зиме 1002. године, повео је војску на Видин и опсео град који је одолевао читавих осам месеци. У опсади је учествовала и византијска флота. Михаило Деволски посебно помиње бугарске команданте који су овладали вештином гашења чувене „грчке ватре“.¹³⁷ Сазнавши да је Василије задржан опсадом, Самуило је 15. августа, на дан Успења Пресвете Богородице, када се одржавао и годишњи панађур, напао и опљачкао Једрене. Покупивши огроман плен, вратио се у Бугарску. А цар је, пошто је успео да освоји и добро утврди Видин, кренуо за Цариград, пустошећи и рушећи бугарске тврђаве на путу.¹³⁸

Непосредно затим следи један пасаж чија потпуна веродостојност с разлогом може бити оспорена. „Приближавајући се граду Скопљу дознаде да је с оне стране реке Аксиоса, коју сада зову Вардар, Самуило безбрижно логоровао, јер се поуздавао у поплаву реке. Пошто је неки војник нашао газ и преко њега цара превео, Самуило, изне-

¹³⁵ Scyl. 343.83–344.88. За хронологију овог и претходног похода в. убедљиве напомене Ферлуге (ВИИИЈ III, 94–95).

¹³⁶ Scyl. 344.89–345.26.

¹³⁷ Scyl. 346.47–48 (*Prokić, Zusätze*, no. 17, 30).

¹³⁸ Scyl. 346.44–56.

нада нападнут, побеже главом без обзира, и би заузет његов шатор и цео логор. И предаде цару град Скопље Роман, син Петра цара Бугара и Борисов брат..., кога је Самуило био поставио да њиме управља...“.¹³⁹ Пада у очи да је бугарска војска према Скилици два пута, на Сперхеју и на Вардару, поражена на готово истоветан начин. Затим, ту је проблем Борисовог ушкопљеног брата Романа, који је према Јахји заробљен још 991. године.¹⁴⁰ На крају, код Скилице стоји да се цар из Видина вратио у престоницу нападајући успут бугарска утврђења, међу којима помиње Скопље и Перник. То је од свега наведеног и најмање проблематично, јер итинерар његовог повратка није ни морао да буде битно другачији ако му је намера била да успут напада бугарска утврђења, с обзиром да је област на северу од планине Балкана после 1000. године била враћена Царству. Василије је том приликом заобишао Сердику, која је скоро до краја рата остала у рукама Бугара.

Није могуће пружити неки јачи аргумент у прилог претпоставци да је епизода са Романом и Самуиловим бекством после битке можда иста она коју без икаквих топонима доноси Јахја¹⁴¹, а да је Скилица, који и иначе ћути о царевјој кампањи у Бугарској од 991. до 995., њу уметнуо на погрешно место. Иако Јахја каже да је Василије током четири године, од 991. до 995, ратовао у *Бугарској* („воевать ихъ страны“), нема јасних наговештаја да је залазио у унутрашњост чак до Скопља. Како год било, односила се ова вест о заузећу Скопља на 991. или 1003. годину, није сигурно да је цар уопште задржао град у својим рукама. Пут до најближег византијског упоришта, Солуна, водио је преко бугарских територија, а ни веза са Видином који је лежао знатно даље на северу није могла бити сасвим поуздана, због близине Сердике и, посебно, јаког Перника које су Бугари чврсто држали. Најзад, до краја рата у њиховој власти остаје Липљан, до кога је пут из централних области Самуилове државе водио преко Скопља.¹⁴²

Цар је, према Скилици, затим стигао пред Перник, кога је бранио Кракра, за кога је истакнуто да је био „веома способан у војним стварима“. Василије је, упоредо с дуготрајном опсадом, покушавао да Кракру омекша разним понудама и обећањима. Али, како овај није попуштао, а показало се и да је „тврђава јача од опсаде“, морао је

¹³⁹ Scyl. 346.56–69. Уп. превод Ферлуге у ВИИНЈ III, 101–102.

¹⁴⁰ Определујући се између Јахје и Скилице, већина научника предност је давала последњем: *Schlumberger*, Ерорџ II, 142–143, 230–231; *Благоев*, Роман, 35–36, 41–42; *Runciman*, *Bulgarian empire*, 238. Јахји су поклањали поверење *Златарски*, *История* 1/2, 690–695 и *Adontz*, *Samuel*, 26.

¹⁴¹ Јахја, 28.4–8. В. стр. 100.

¹⁴² Становништво Липљана предало је град 1018. године (Scyl. 357.68–69).

после великих губитака да подигне војску и преко Филипопоља се најзад повуче у Цариград.¹⁴³

Изгледа да је Василијев поход на Видин био мотивисан и намером да се утиче на прилике у угарским земљама. Да су тамошњи владари на одређен начин били умешани у нове односе на Балкану, показује неколико околности. У једној допуни Михаила Деволског стоји да је Самуилов син Радомир био ожењен кћерком краља Угарске (τοῦ κράλη Οὐγγρίας), коју је, за још живог Самуила носећу отерао, а потом се оженио неком Ирином, прелепом заробљеницом из Ларисе.¹⁴⁴ Затим, у такозваној „Великој легенди о епископу св. Гелерту“ стоји да се угарски племенски вођа Ајтоњи „по грчком обреду поново крстио у граду Видину“.¹⁴⁵ На крају, из записа о „Оснивању цркве Св. Албана у Намуру“ зна се да је угарски краљ Стефан учествовао у неком походу византијског цара, којом приликом је заузет град Caesaria.¹⁴⁶

Први брак Гаврила Радомира свакако је био политички, и из тих разлога би требало разјаснити неке основне појединости у вези с њим. Међутим, није могуће поуздано утврдити ни његову хронологију, а исто тако ни који „угарски краљ“ је био његов таст. На први поглед изгледа да је реч о Стефану, који је као први угарски владар крајем 1000. године добио краљевску круну од римског папе. Чини се ипак да термин *κράλης* не би требало схватити дословно, јер није искључено да епископ Михаило, који пише почетком XII века, у доба када угарски владари већ читав век носе титулу краља, исту нехотично приписује неком од четворице независних угарских господара, колико их је крајем века било. Ови владари су били на челу одвојених и готово равноправних области, које су водиле сопствену политику. Са данашње тачке гледишта Гаврилова жена је могла бити кћи било кога од ове четворице: Стефана (каснијег краља Угарске), Купана (који је владао једном мањом облашћу у западној Угарској, и због тога најмање вероватан као Гаврилов таст), Ђуле (владао у дан. Трансилванији) и Ајтоњија (био господар земаља северно од доњег Дунава, у западном делу дан. Влашке).

У разним комбинацијама које су поводом овог брака прављене, природно је да се најчешће помишљало на Стефана и Ајтоњија. Међутим, није могуће са сигурношћу одредити се за било кога од

¹⁴³ Scyl. 347.70–75.

¹⁴⁴ Scyl. 349.50–51 (*Prokić*, Zusätze, no. 24, 31); Scyl. 409.95–96 (*Prokić*, Zusätze no. 62, 36).

¹⁴⁵ *Legende sancti Gerhardi episcopi*, II, 8, *Scriptores rerum hungaricarum*, ed. E. Madzar, Budapestini 1938, 489.

¹⁴⁶ *Fundatio ecclesiae S. Albani Namucensis*, MGH SS XV/2, ed. Halder-Edder 963.33–964.17.

поменуте двојице.¹⁴⁷ Није од помоћи ни вест о Ајтоњијевом крштењу „грчким обредом“ (*ritus graecogum*), које се обично датује између 1002. и 1015. године. Најзад, није познато ни који се град крије иза поменуте „Цезарије“, коју су заједно, не зна се када, освајали византијски цар и угарски краљ.¹⁴⁸ Из ових података јасно је само то да је угарски простор и за Самуила и за Василија II имао у време њиховог сукоба одређени значај. Околност да је Гаврило Радомир своју угарску невесту отерао, из разлога за које је Михаило из Девола нагласио да му нису познати, наводи на помисао да су наде које је Самуило полагао у савез са Угарском неким догађајем биле изневерене. Покушаји да се домисли када се и зашто то догодило одводе на несигуран терен бескрајних претпоставки. С друге стране, сви ови подаци објашњавају Василијево занимање за Видин, који се налазио на граници са угарским земљама. Последице освајања града на односе са тамошњим првацима су несумњиве, али нам појединости остају непознате.

На крају, ваља приметити да је Самуилов интерес за западне суседе био, из објашњених разлога, сасвим различите природе. Његова политика се дотичала широког простора од Угарске на северу до Далмације и дукљанског приморја на југу, али са различитим намерама. Због положаја, а свакако и невеликог обима своје државе, земље дукљанског владара биле су неком врстом персоналне уније укључене у Самуилову државу. Брачни савез са непознатим угарским владарем био је, колико се може проценити, предузет са много мање амбиција.

Василијево бављење у Бугарској трајало је, према Јахји, четири године. Он кратко саопштава да је цар тамо извојевао пуну победу, „убијајући и пљачкајући“, док је Комитопул, њихов „цар“, побегао. Заузео је многе тврђаве, од којих је неке разрушио а неке задржао за себе.¹⁴⁹

После описа Василијевих успеха у годинама између 1001. и 1005. Скилица прелази на веома подробну причу о последњим годинама рата, и почиње од оног царевог похода у Бугарску који се завршио

¹⁴⁷ У литератури су чињени бројни покушаји да се одгонетне која се угарска принчеца и када удала за Гаврила Радомира, и да се на основу тога створи целовитија слика о угарско-византијским и угарско-бугарским односима у то време. Резултати су веома различити, и није неопходно наводити их на овом месту. Уп. пре свега *Златарски*, *История* I/2, 704–705; посебно *И. Венедиков*, *Първият брак на Гавриил-Радомир*. Сборник в памет на професор Александър Бурмов, София 1973, 144–157; *F. Makk*, *Les relations hungaro-byzantines aux Xe-XIIe siècles*, *Etudes historiques hongroises* 4, Budapest 1990, 11–25; у најновије време и *Р. Иљовски*, *Византиско-угарски сојуз во почетокот на XI век против Самуил и неговите наследници*, *ЗРВИ* 29/30 (1991) 75–99. Изгледа да *Lesny*, *Zachodnie sasiedzi*, 90–92, с правом сумња да се на ова питања може дати поуздан одговор.

¹⁴⁸ В. литературу коју је навео *Иљовски*, *op. cit.*, 98.

¹⁴⁹ Јахја, 42.24–27.

битком на падинама Беласице, у лето 1014. године. Пре тога кратко напомиње да су томе у међувремену претходили упорни Василијеви походи. Он „није пропуштао да сваке године уђе у Бугарску пустошећи и уништавајући све пред собом“.¹⁵⁰ Остаје помало загонетно због чега о појединостима овог исцрпљујућег ратовања Скилица ћути. Да ли су их прећутали и његови извори, или су се њему саме чинили неважним или из неких разлога неподесним да се нађу у једној историји царева? Како год било, оне се не могу дознати ни са било које друге стране. Јахјин Летопис, који колико-толико континуирано прати византијско-бугарски рат, за наведени период такође не доноси ниједан податак.

Последње године Самуилове државе

Ток рата од битке на Сперхеју, како се може разабрати из Скилице и Јахје, био је постојано успешан за византијску страну, али без одлучујућег преокрета. Томе је узрок пре свега карактер војевања, које се сводило на опсаде и заузимања утврђења, рушење и напуштање оних за које се чинило да се не могу одржати, пустошења и пљачке територија.¹⁵¹ Битке, које су се понекад догађале и случајем, биле су чак и нешто учесталије него што би се могло очекивати с обзиром на тада уобичајени начин и ритам ратовања. Оно је ипак исцрпљивало пре свега бугарску страну. Скилица то и наглашава, речима да је Самуило упорним походима Василија био „са свих страна притиснут и почињао да попушта у снази“. Такво ратовање је, са друге стране, имало за последицу да је војска релативно мало страдала. Како изгледа, и сам Самуило се добро чувао отворених сукоба.¹⁵² Скилица наводи да Самуило због Василијевих упада није био у могућности да „на отвореном простору постави логор“ а ни да му се супротстави у „отвореној борби“. На другој страни, ромејске области су посебно трпеле због пљачкашких одреда који су у пограничним областима правили заселе. Према Житију св. Атанасија Атонског, недалеко од Јерисоса, у области Струме, у време око 1014. године, једна група монаха манастира Лавре пала је у руке оних који су „у групама правили заселе у тамошњим крајевима“ (οἱ τὰς ἐνεδράς κατὰ συντορίαν ἐν ἐκείνοις τοιοῦτοι τοῖς μέρεσιν). Спис каже да су пљачкаши „међу тамо настањеним варварским народом“ били веома бројни и као такви рђави суседи монасима. Заробљеници су се на крају избавили уз помоћ чудотворца, а догађај

¹⁵⁰ Scyl. 348.9–10.

¹⁵¹ Карактеристичан је Кекавменов опис опсаде Срвије, коју је његов деда Димитрије Полемарх опседао у току читаве једне године, и најзад ратним лукавством успео да освоји од Византинца (Кекавмен, 174.20–176.12).

показује да се у позадини „великог“ рата које су водиле добро наоружане војске, одвијала и нека врста „нерегуларног“ и по карактеру локалног, у коме су невелики одреди Бугара из околине били мотивисани претежно пљачком и отимачином.¹⁵³ Претпоставку да се слично понављало у релативно дугом временском периоду омогућава и помињани податак о бугарским налетима на околину Јерисоса пре 989. године.

Принуђен да због сталних Василијевих упада води превасходно одбрамбени рат, Самуило је покушао да затвори један од пролаза који је водио у бугарске земље. Знајући да је цар у рат по правилу полазио из Филипопоља, одакле је пут даље водио кроз теснац Клидион¹⁵⁴, он је подигао утврђење којим је заградио пролаз и чекао долазак византијске војске. Део својих трупа је под командом истакнутог великаша Несторице послао у још један налет на Солун. Ова војска је, међутим, наишла на солунског дуку Теофилакта Вотанијата и његовог сина Михаила, и у бици која се потом приметно била сасвим разбијена. Победници су се докопали великог плена и многих заробљеника, и одатле кренули да се придруже цару који је у Клидиону опседао утврђење.¹⁵⁵ Скилица доноси драматичан опис неуспешних покушаја царске војске да се пробије кроз бедеме, и подвига византијског војсковође Нићифора Ксифије, тадашњег стратега у Филипопољу. Он је, док је цар и даље наваљивао на зидине, повео део војске и успео да преко стрмих стаза и путељака обиђе планину Беласицу, која се налазила на југу Клидиона, и одозго се, иза леђа, с војним поклицима и галамом, изненада сјури на браниоце. Изненађени, они су се окренули у бекство, а цар је, проваливши кроз напуштено утврђење, кренуо за њима у потеру. Многи Бугари су, сустигнути, на месту убијени, а још више их је допало у заробљеништво. Сам Самуило се једва спасао захваљујући помоћи Гаврила Радомира, који га је посадио на коња и одвео у При-

¹⁵² Scyl. 348.10–12.

¹⁵³ Уп. одговарајуће изводе из Житија св. Атанасија Атонског, објављене у ГИБИ VI (Софија 1965) 10–11, где се налази превод и коментар В. Тапкове-Заимове; уп. исто тако и превод и коментар Б. Ферјанчића у ВИИНЈ III, 41–43. Није могуће са сигурношћу одредити када се догодила епизода описана у житију. В. Тапкова-Заимова је веровала да се то могло збити само пре битке на Беласици, а пошто се ради о једном од првих чуда св. Атанасија, предложила је 1013. годину. Постоје мишљења која предлажу каснији датум. уп. литературу коју је навео Б. Ферјанчић (ор. cit., 43), који је догађај датирао у време „око 1018. године“. Међутим, важнији је од хронологије сам карактер збивања, сличан онима из 989. године (в. стр. 95–96). *Литаврин*, Бугарија и Византија, 377, карактерише их термином „партизанска борба“. Уп. ВИИНЈ III, 43.

¹⁵⁴ Клидион одговара клисури Кључ, која се још назива и Петричка клисура и налази се на најужем делу долине реке Струмице, између планине Беласице и Ограждена (уп. Ферлугин коментар у ВИИНЈ III, 105, где се налази и преглед старије литературе).

¹⁵⁵ Scyl. 438.12–18; 350.59–66.

леп. Скилица је забележио и датум бугарске катастрофе под Беласицом — 29. јули 1014. године.¹⁵⁶

Према Скилици, Василије је дао да се сви заробљени Бугари, њих петнаест хиљада, ослепе, само је сваком стотом, да би ове могли водити, остављено по једно око.¹⁵⁷ Самуило је у међувремену из Прилепа стигао у Преспу. Када је угледао осакаћене како долазе у таквом броју и поретку, од страве га је спопала вртоглавица и несвест. По предању које доноси Скилица, повратили су га мирисима и водом. Попивши хладне воде добио је срчани напад и после два дана, 6. октобра исте године, умро. Мало затим, 15. октобра, власт над Бугарима преузео је његов син Гаврило Радомир.¹⁵⁸

За то време, цар је, гонећи Бугаре, приспео у околину Струмице, где је освојио тврђаву Мацукион. Требало је да затим солунски дука Теофилакт Вотанијат пређе брегове око Струмице, спали утврђења на њима и тако очисти пролаз који је преко обронака Беласице водио до Солуна. Бугари који су чекали на положајима дозволили су да зађе у планину, али су га на повратку сачекали у неком теснацу. Навалили су одозго камењем и стрелама на војску, која је у немогућности да

¹⁵⁶ Scyl. 348.18–349.25. Посебно се детаљима ове битке бавио *Иванов*, Беласицката битка, 1–15. Овај научник, као и *Златарски*, *История* 1/2, 736, сматра да је Ксифија прошао планинским путем који се спомиње у Хрелјиној повељи Хиландару (уп. Споменик СКА III, 26) из 1332. године. Пут је наводно још увек постојао у време када је писао Златарски. О бици под Беласицом в. и *Б. Панов*, Струмичката област по времето на Самоил, Илјада години, 149–168.

Занимљиво је да из Кекавмених „Савета“, у којима је битка сасвим кратко описана, излази да је идеја да се Самуило нападне са леђа била царева, и да је то био већ стандардни манир искусних војсковођа (Кекавмен, 152.4–22). Зонара такође приписује иницијативу цару, међутим његов једини извор за ратове са Бугарима био је Скилица, и овде се, као и на другим местима, ради само о томе како га је он схватио и парафразирао. С обзиром на исцрпност и обавештеност Скилице о целом догађају, нема много места сумњи да је ратно лукавство замислио Нићифор Ксифија.

¹⁵⁷ Често се сумњало у тако велики број заробљеника (*Иванов*, Беласицката битка, 12) и помишљало да је њиме можда било обухваћено и околно становништво (*Златарски*, *История* 1/2, 739). *Adontz*, *Samuel*, 31, је веровао да је Скилица све измислио. Ферлуга такође сумња у толики број ослепљених (ВИИИИ III, 107 н. 97). Међутим, занимљиво је да и Кекавмен даје сличан број заробљеника — 14 хиљада (Кекавмен, 152.19–22), али не каже да је било сакаћења. Занимљиве напомене у вези са новијом локалном традицијом у ослепљивању, која се могла срести у неким македонским градовима (Битољ, Прилеп, Охрид) дао је *Иванов*, Беласицката битка, 13–14.

¹⁵⁸ Scyl. 349.35–53; 349.45 (*Prokić*, *Zusätze*, no. 23, 31). Место Самуилове смрти заправо је познато из Аталијата (230.16–18). Јован Скилица га не помиње. Самуилова смрт забележена је и у Аналима града Барија: „1015. година. Месеца фебруара појавила се комета, преставно се краљ Самуило, а завладао је његов син“ (cf. *Lupus Protospatarius*, 57.7–8). Узрок ове хронолошке непрецизности може бити да лежи у томе што су вести о Самуиловој смрти доспеле на супротну обалу Јадрана тек почетком 1015. године.

нађе излаз скоро цела била побијена. Погинуо је и сам Вотанијат, коме је Гаврило Радомир копљем просуо утробу.¹⁵⁹

Овај велики пораз византијске војске дао је мало предаха Бугарима, и променио царева планове. Он је одустао од пута у Солун и окренуо према Филипопољу. Упутио се према тврђави Мелник, у коју су се у међувремену склониле избеглице из околине. Захваљујући свом поверљивом човеку, неком ушкопљенику Сергију, који је успео да убеди Бугаре да се предају, задобио је тврђаву без борбе. Пошто је у њој оставио ромејску посаду, вратио се у Мосинопољ, и тамо га је, 24. октобра, сустигла вест о смрти Самуила. На то је одмах подигао војску и пребацио се у Солун, а затим пошао у Пелагонију. Спалио је дворце Гаврила Радомира у Битољу и послао војску да заузме Прилеп и Штип, а сам се, прешавши Црну Реку, упутио ка Водену. Овај град је негде у међувремену, после 1001. године, поново пао у руке Самуила. Видевши да није погодна време за опсаду, почетком 1015. године вратио се у Солун.¹⁶⁰

Изгледало је да је крај рата близу. Почетком пролећа 1015. године цар је поново пошао на Воден, који се на дан Велике суботе, 9. априла исте године, предао без великог отпора. Одатле се, подигавши два утврђења у близини, вратио у Солун. Тамо је, лета те године, приспео неки једноруки Ромеј, доносећи писма Гаврила Радомира, који је цару обећавао своју „покорност“ и „потчињеност“. Посумњавши у његове намере Василије је послао Нићифора Ксифију и Константина Диогена, новог дуку Солуна, у област Моглена. Похаравши читаву околину, кренули су да опседају град у који су се с војском склонили бројни бугарски великаши. Ускоро је пристигао и сам цар, и пошто су зидине, поткопане и запаљене, почеле да попуштају, они у тврђави одлучили су да се предају. У тој прилици је поред Илице, заповедника града, заробљен и кавхан Дометијан, великаш који је био „веома близак Гаврилу“ (τῷ Γαβριήλ συμπαρέδρος), као и многе друге велможе и не мало бораца. Оне који су могли да носе оружје цар је послао на арабљанску границу, остали „прост народ“ (συρφετώδη λαόν) је растерао, а тврђаву запалио. После тога је заузео и оближње утврђење Енотију.¹⁶²

У међувремену је дошло до сукоба међу самим Бугарима. Септембра 1015. године, Аронов син Јован Владислав је за време лова, недалеко од места Петриска, убио Самуиловог сина и наследника Га-

¹⁵⁹ Scyl. 350.67–351.81; 350.56–58 (*Prokić*, Zusätze, no. 25, 31).

¹⁶⁰ Scyl. 351.81–9. О великом значају који је област Битоља и Пелагоније имала у држави Самуила и његових наследника в. веома исцрпно излагање К. Ациевског (Пелагонија во средниот век, Скопје 1994, 35–63).

¹⁶¹ О титули кавхана в. стр. 171.

¹⁶² Scyl. 352.9–38. Енотија, у XIV веку забележена као Нотија, налазила се на североистоку од Моглена (*Kravari*, Macédoine occidentale, 84–85).

врила Радомира.¹⁶³ Извори не наговештавају шта је могао бити мотив овог убиства, вероватно прећутно сагласни да је у питању једноставно жеља за влашћу. Не би требало искључити ни могућност да је Радомиру дошао главе његов покушај да се са Ромејима нагоди, што је Јовану Владиславу у том тренутку могао бити довољан изговор или разлог за преврат.¹⁶⁴ Касније је и сам исто покушао. Најзад, и далеком Јахји из Антиохије, као и познијем Дукљанину, било је познато да је убица, као син Самуиловог старијег брата, имао више права на власт од убијеног. Ова околност је убиству пружала извештај легитимитет.

Петог дана после заузећа Моглена, поново се појавио онај једноруки Ромеј, заједно са неким слугом Јована Владислава, и донео писмо којим је Аронов син јављао да је убио Гаврила и сву власт пренео на себе, обећавајући, попут свог претходника, да ће цару указати покорност и потчињеност како доликује.¹⁶⁵ Василије је новом владару одмах одговорио, пославши своје услове у златопечатном слову. После неко-

¹⁶³ Scyl. 353.39–45. Вести о убиству „Самуиловог сина“ стигле су после неког времена и до Барија. У Аналима Лупуса Протоспатара је под 1016. годином забележено како га је погубио „његов братучед, син Арона“, који је потом завладао (cf. Lupus Protospatarus, 57.9–10). Код Јахје је сачувана, уосталом као и у другим приликама када су у питању личности из њему прилично далеке Бугарске, у многоме искривљена слика ових догађаја. „И године 407. (20. јун 1016 — 29. мај 1017) један од бугарских вођа, по имену Арон, напао је на њиховог цара Комитопула, раба Самуиловог, убио га и завладао његовом државом. А Арон је био од оних којима је припадало преимућство у царевању над њима.“ (Јахја, 58.28–32). Јахја дакле греши у датуму и у личностима, али су до њега допрле у најважнијем истините приче о правима на власт у Бугарској. Она су била позната и Дукљанину, који је у складу са својом тенденцијом, романсирао цео догађај. По њему је Радомир преузео престо после Самуилове смрти, и водио многе ратове против Грка и „задобио сву земљу до Цариграда“. Бојећи се да не изгуби царство, Василије је писао Владиславу, Радомировом рођаку: „Зашто не осветиш крв свога оца? ... буди с нама у миру и узми државу цара Самуила, који је убио твог оца, а свога брата, те ако надвладаш, уби његовог сина Радомира који сада влада државом“. Владислав се сагласио и једнога дана, док је Радомир ловио, а он јахао поред њега, нападне га и убије (Летопис, 336). И Дукљанинова прича, мада прерађена, у основи је истинита. И познија „Чуда св. Димитрија Солунског“ Јована Ставракија памте да је Радомир „човек звер и безумник, ... нешто мало мање зао од ђавола“ страдао приликом лова у области Соска, али од руке самог Великомученика, који га је на коњу сустигао у планини и копљем убио (в. Чуда. Јоаким Ивирски, 360–361, уп. превод и коментар Б. Ферјанчића у ВИИИИ III, 46–48).

У литератури углавном постоји сагласност по питању места Гавриловог убиства. Предност се даје Скилици, његов Петриск се тражи у локалитету Петреско тј. Петра, на обали истоименог језера, југозападно од Острова (cf. *Kravari*, *Macédoine occidentale*, 314). Област Соска, у којој је према Јовану Ставракију ловио Радомир, није била далеко од Петриска. Положај насеља је утврдио Т. Томоски, показавши да се налазило на истоку од Островског језера, подно планине Каракамен, код села Катраница (дан. Пирги). Уп. Т. Томоски, Гласник Института за национална историја XXX 1–2 (1986) 251–260.

¹⁶⁴ Летопис, 336.

¹⁶⁵ И Јахји је било познато да је „Арон“ (sc. Јован Владислав) одмах после преузимања власти цару обећавао „покорност и пријатељство“ (Јахја, 58.32–59.2).

лико дана исти једноруки Ромеј донео је нова писма, којима су бугарски архонти уз Јована Владислава, као и он сам, обећавали да ће постати цареви поданици. Тада је Василију пребегао још један од најугајнијих бугарских великаша, кавхан Теодор, брат оног Дометијана који је ухваћен у Моглену.¹⁶⁶

Ови преговори су доживели неуспех, из разлога које није могуће сасвим расветлити. Епископ Михаило каже да је пребегли Теодор био обећао цару да ће убити Владислава, па је стога кренуо назад у Бугарску са једним Јовановим слугом, који је, поткупљен поклонима, требало да изврши убиство. Слуга је, међутим, код места Ступиона, посекао самог Теодора.¹⁶⁷ Да ли је, сазнавши за ово, од преговора одустао Владислав, или је цар већ пре тога сазнао да је Јован оно писмо писао, како Скилица каже, „лажно и подмукло“, и да „смера супротно од оног што је обећао“, па је због тога пристао на план о убиству, није познато.¹⁶⁸ Тек, Василије је поново кренуо у Бугарску, опљачкавши овога пута околину Острова и Соска, и, нешто северније, Пелегонијску равницу. Гневан, дао је да се сви заробљеници ослепе. Оставивши део војске у Пелагонији, одатле се упутио на Охрид, град у коме су се налазили „дворци царева Бугарске“, и лако га заузео. Владислав се још пре тога упутио у област Драча, у намери да поново загосподари градом. Цар је намеравао да крене за њим, али је морао да одустане и врати се у Пелагонију. Тамо су Бугари, под заповедништвом Ивца, намамили у замку оне трупе које су под заповедништвом стратега Георгија Гоницијата и протоспатара Ореста Заробљеника остављене да пустоше по околини, и све људе побили. Отеравши Ивца из Пелагоније цар се крајем године преко Солуна повукао у Мосинопољ, и оданде послао патрикија Давида Аријанита према струмичкој области. Овај је заузео тврђаву Термицу, која је лежала на падинама Беласице, надомак саме Струмице. Друга војска, под командом Нићифора Ксифије, послата је против утврђења у области Сердике, где је опсадом заузела

¹⁶⁶ Scyl. 353.45–52 (*Prokić, Zusätze no. 29, 31*).

¹⁶⁷ Scyl. 353.53–56 (*Prokić, Zusätze, no. 30, 32*). Михаило Деволски за Ступион (Στούπιον) каже да се некада звао Девол (Διόβολος). Идентификација Ступиона са Штипом није прихватљива, како је показао *К. Аџиевски*, Ступион (Ступион) не е Штип. Годишен зборник на филозофскиот факултет 14 (40) (1987) 88–92. Према његовом истраживању он се налазио на локалитету „Девол град“ у области Рајец, код улаза у Дреновску клисуру на данашњем путу Прилеп–Градско.

¹⁶⁸ О узроцима прекида преговора изнете су различите претпоставке. Занимљиво је тумачење *Račkov, Vorba*, 60, по коме је стварни узрок било расположење већег дела бољара да воде рат до краја. *Schlumberger*, *Ерорџ II*, 359, и *Runciman, Bulgarian Empire*, 244, верују да је Владислав водио преговорс само да би добио у времену, а када је Василије то схватио, прекинуо их је и наставио рат. Петров је сматрао да је Владислав преговарао са Византијом „да би се учврстио на престолу“, што Василију није ишло у рачун, па је због тога предузео двоструку политику — покушај атентата на Јована, и нов поход у Бугарску (*История на България 2*, 417).

Бојану.¹⁶⁹ Крајем те године, Василије се вратио у Цариград, и јануара следеће, 1016. године, послао флоту против Хазара. Затим се упутио на Исток, где је ратовао до краја лета.¹⁷⁰

Владислав се у међувремену бавио приликама у залеђу своје државе. Дукљанин доноси обиље детаља о судбини Јована Владимира. Он је, пошто се вратио на престо, владао својим областима „са страхом Божијим и праведно“. Међутим, Владислав га је, пошто је претходно убио Гаврила Радомира, позвао на свој двор у Преспи, заклевши се на дрвеном крсту и преко епископа поручивши да му неће учинити никакво зло. Према легенди, људи Јована Владислава покушали су да убију дукљанског владара још на путу до Преспе, али су преплашени одустали, видевши да овога чувају анђели. Бугарски цар је најзад морао да отворено прекрши дату заклетву. Наредио је да се у самој Преспи, пред црквеним вратима, Владимиру одсече глава. Тако пише Дукљанин, и уз то доноси и датум када се то десило — 22. мај.¹⁷⁰

У основи, али у знатно сажетијем исказу, Скилица потврђује историјску основу његове приче. Он каже да су за владе Владимира, који је био човек „правичан, мирољубив и пун врлине“, прилике у Драчу биле мирне, али се све пореметило и узбуркало када је Јован погубио Гаврила, и када је Владимир поверовао заклетвама које му је Јован дао преко „бугарског архиепископа“, себе њему предао и после кратког времена био погубљен.¹⁷² Пошто се ослободио савезника који је, како се из извора јасно разабире, био у најмању руку несигуран, Владислав је покушао да поново учврсти Бугарску на Јадрану, и наредних година је сам или преко својих војвода узастопно наваљивао на Драч.¹⁷³

Рат се наставио, и крај му се и поред сталних византијских успеха није назирао. Водила се упорна борба за сваку тврђаву. Показало се да је за Бугаре основа рата у стратешком смислу био утврђени град. У социјалном, то је био „великаш“ у лику војсковође, који из безбед-

¹⁶⁹ Βοϊών Јована Скилице је истоветно са Βοϊάνος Кекавмена (180.21), односно Бојаном, утврђењем које је лежало под Витошом, недалеко од Сердикe. Уп. коментар Ферлуге у ВИИНЈ III, 209.

¹⁷⁰ Scyl. 353.57–354.87; 354.88–355.10.

¹⁷¹ Летопис, 337–340.

¹⁷² Scyl. 353.64–354.73.

¹⁷³ Нема потребе детаљније се упуштати у претпоставке шта је био конкретан мотив за убиство дукљанског владара. Његова уздржаност у византијско-бугарском рату била је очигледна. Свакако да се Владимир после смрти Самуила није морао сматрати обавезним на неку посебну лојалност, а вероватно је и да за њу, с обзиром на развој прилика, није имао било каквог интереса. С друге стране, напади Јована Владислава на Драч почели су убрзо после његовог доласка на бугарски престо. Да ли је изостанак Владимирове помоћи у тој прилици, или уопште његово сумњиво држање, нагнало Јована да га домами на Преспу и тамо убије?

ности тврдих зидина делује релативно самостално и независно од свог владара.¹⁷⁴ Рат је одлучило њихово појединачно покоравање.

Пошто се пред крај лета 1016. године вратио са Истока, Василије је напустио престоницу и, почетком јесени, пошао на утврђења у области Тријадице. Војска је окружила град Перник, чија се тврђава још једанпут показала као неосвојива. Скилица је забележио да је цар у безуспешној опсади, током које је страдало много војске, провео читавих осамдесет осам дана. Опседање се већ отегло у зиму када је одлучио да одустане и повуче се у Мосинопољ, да би војци дао предах.¹⁷⁵

Почетком пролећа цар Василије је одатле поново ушао у Бугарску, заузевши Лонгон, утврђење које је лежало недалеко од Касторије. Послао је затим Давида Аријанита и Константина Диогена да пљачкају и робе по Пелагонији, а сам је, спаливши заузету тврђаву, кренуо према Касторији, која се такође показала као неосвојива. Пред зидинама града примио је узнемирујућу поруку да се спрема велики напад Бугара. Командант Перника, Кракра, уговорио је са Печенезима да они крену из једног, а Јован Владислав истовремено из другог правца, и заједно упадну у ромејске земље. Окренувши се у повлачење, цар је успут заузео и попалио Вишеград и дао да се обнови Верија. Док је пустошио околину Острова и Молиска стигла му је вест да су Печенези Кракри отказали савез.¹⁷⁶ Ближио се крај лета 1017. године, када је, окренувши се на траг, заузео и опљачкао Сетену, где су се налазили Самулови дворци и велике количине жита, које је однео, док је остало предао ватри.¹⁷⁷

Сазнао је затим да се у близини налази Јован Владислав и послао на њега једну тагму Схола запада заједно са једним одредом под командом солунског дуче Диогена. Дочувши да се приближава војска, Јован је чекао у заседи. На то је, бојећи се да се не догоди катастрофа, Василије стао пред војску и, не рекавши ништа друго до „ко је борац — за мном“ ужурбано кренуо на Бугаре. Уплашене Јованове уходе јавиле су да се на челу велике војске приближава сам цар, и унеле потпуну пометњу у његов логор. Скилица преноси занимљив детаљ, како су упаничени шпијуни, вичући, непрестано понављали „бежите, (иде) Цесар“ (βεῤεῖτε ὁ Τῤαῖσαρ). У безглавој бежанији бугарске војске на челу са Јованом Владиславом, многи нису умакли Диогену који их је,

¹⁷⁴ О овоме ће бити детаљнијих коментара када се буде говорило о унутрашњој структури Самуилове државе.

¹⁷⁵ Scyl. 355.11–17.

¹⁷⁶ Није познато где се налазио Молиск. Према итинерару Василија II, место му је између Пелагонијске равнице и Моглена (*Kravari, Macédoine occidentale*, 302).

¹⁷⁷ Scyl. 355.17–356.38. Сетена се налазила двадесетак километара североисточно од дан. Флорине (cf. *Kravari, Macédoine occidentale*, 329). У преосталим рушевинама не дају се распознавати Самулови дворци.

охрабрен њиховим страхом, упорно гонио. Византијска војска је заробила двеста тешко наоружаних војника (*πανοπλίτας*), коње, Јованов пртљаг, као и његовог нећака. Несрећнику су одмах ископане очи. Одатле је Василије отишао у Воден, а затим кренуо у престоницу где је најзад приспео почетком јануара 1018. године.¹⁷⁸

Мировање у Цариграду је било изненада прекинуто на вест о погибији Јована Владислава. Наиме, знајући да се цар са војском повукао у престоницу, он је пошао да поново опседа Драч, према речима извора, „охоло и варварски разметљиво“.¹⁷⁹ Град је бранио патрикије Никита Пигонит, који је, када је почела опсада, храбро извео војску на Бугаре. После судара коњаника настао је метеж, који су два византијска пешака искористила да притрче и истовремено копљима пробурозе бугарског цара.¹⁸⁰ Чим је стратег дојавио Василију о погибији Јована Владислава, овај је одмах подигао војску и кренуо у Бугарску.

Међутим, предухитрили су га бугарски великаши, који су се на вест о смрти свог владара један за другим предавали.¹⁸¹ Само су Прусијан, Алусијан и Арон, три најстарија сина Јована Владислава, у намери да наставе рат, побегли у непроходну планину Тмор. Тек што је цар стигао до Једрена, у сусрет су му изашли брат и син, како стоји код Скилице, „чувеног“ Кракре, који су пожурили да предају његовој милости себе, славни град Перник и околних тридесет пет тврђава. Почаствовавши их дворским достојанствима пошао је у Мосинопољ, где су већ стигли посланици из Пелагоније, Моровизда и Липљана, предајући му градове. Ратовање дуго неколико деценија било је на самом крају. У Серу му је пришао Кракра са заповедницима оних тридесет пет утврђења који су се предали. Поклонио му се и Драгомуж, предавши тврђаве у области Струмице, и доводећи са собом из тамнице некадашњег солунског дуку Јована из Халдеје, заробљеног још пре

¹⁷⁸ Scyl. 356.38–54.

¹⁷⁹ Scyl. 357.54–55. Према Дукљанину, Јован Владислав је пошао да заузме земљу блаженога Владимира и град Драч, „како му је било обећано од цара Василија за убиства која је починио“ (Летопис, 341).

¹⁸⁰ Scyl. 357.57–59 (*Prokić, Zusätze*, no. 36, 32). Јахја доноси верзију према којој је „Арона“ убио један од његових поданика (Јахја, 59.3–4). Према Дукљанину, Јован Владислава је за време вечере убио анђео. Занимљив је један Пселов панегирик, који је Н. Grégoire (*Du nouveau sur l'histoire bulgare-byzantine. Nicétas Pégonitès vainqueur du roi bulgare Jean Vladislav, Byz XII (1937) 285–290*) духовито протумачио и уверљиво показао да је Псел Никиту Пигонита сматрао оним који је победио „скитског вођу Арона“ (sc. Владислава). То што је Псел све приписао Никити Пигониту не обезврћује допуну Михаила Девољског, већ је директно потврђује. Углавном, у литератури постоји сагласност око околности погибије Јована Владислава. Само *Анџо. џак*, Самуиловата држава, 569, помало неуверљиво спаја извештаје Јахје и Дукљанина и каже да је бугарског владара убио један од његових војника „за време вечере“.

¹⁸¹ О предаји бугарских великаша в. опширан опис у Scyl. 357.63–360.53. Јахја укратко саопштава да су се после смрти „Арона“ „вожди Бугара“ покорили цару Василију (Јахја, 59.4–11).

двадесет две године. Василије се приближавао Струмици, у намери да преузме тамошње тврђаве, када је пред њега изашао „бугарски архиепископ“ Јован са писмом Марије, Владислављеве жене, која је обећавала да ће напустити Бугарску ако се испуне неки њени услови. Предао се и Богдан, један од најугајних бугарских великаша, који је имао функцију „топарха унутрашњих тврђава“.¹⁸² За њега Скилица каже да је одавно био склон Ромејима, и да је због тога убио свога таста, неког Матејицу. Василије га је даровао достојанством патрикија, а затим се упутио ка Скопљу. Тамо се са њим сусрео Млади Николица, који је командовао првим и најхрабријим бугарским одредом.¹⁸³ Оставио је у граду као стратега автократора Давида Аријанита, и преко Штипа и Просека, успут поздрављан и слављен молитвама и химнама, кренуо према Охриду, где се улогорио.¹⁸⁴

Попевши се у град, отворио је тамошње ризнице и у њима нашао круне „бугарских царева“ и сто кентинарија кованог новца, које је, према Скилици, утрошио на плате за војску.¹⁸⁵ Оставио је у тврђави снажну посаду под командом патрикија Евстатија Дафномила, а затим сишао у логор, где је примио Марију, жену Јована Владислава. Она је са собом водила и своја три сина и шест кћери, као и једног Самуиловог ванбрачног сина, а затим и две кћери и пет синова Гаврила Радомира. Његов најстарији син доведен је слеп. У намери да га, као могућег наследника престола онеспособи, осакатио га је Јован Владислав, у исто време када је убио и његовог оца и мајку. Василију су пришли и други бугарски великаши — Несторица, Лазарица и Млади Добромир, сваки са својим одредом војске. Тада су и они Јованови синови који су одбијали да се предају, притиснути опсадом и оскудицом — јер је војска запосела све прилазе планини — преко гласника од цара затражили јемство и поручили да ће се предати.¹⁸⁶

Василије је због овога напустио Охрид и преко Преспе стигао у Девол, где је, подигавши високу трибину, примио наследника бугар-

¹⁸² После кавхана, „топарх унутрашњих тврђава“ је била најзначајнија функција у бугарској држави (в. стр. 171).

¹⁸³ Scyl. 358.83–84 (*Prokić, Zusätze*, no. 40, 33). Употребљени глагол συναντάω (састајати се, сусретати се, коме у сусрет доћи) упућује на помисао да се Млади Николица предао Василију у Скопљу. Не би требало одбацити могућност да је заправо Николица тада предао град Василију. Независно од овог домишљања, сва је прилика да Скопље није трајно поседнуто пре 1018. године (в. стр. 117).

¹⁸⁴ Scyl. 357.55–359.15 (*Prokić, Zusätze*, no. 37–43, 33).

¹⁸⁵ Поставља се занимљиво питање, на које сигуран одговор није могуће дати. Наиме, Василије је још јесени 1015. године, ушао у Охрид. Зашто већ тада није отворио ризнице? Да ли је он те године освојио само подграђе али не и тврђаву, како претпоставља Ферлуга (ВИИНЈ III, 117)? Може бити да је сама тврђава освојена после његовог одласка из Охрида, када је кренуо у Пелагонију.

¹⁸⁶ Scyl. 359.18–38 (*Prokić, Zusätze*, no. 44–46, 33).

ског престола Прусијана и његову браћу. Док се то догађало, бугарски војсковођа Ивац се повукао на непроходни Брохот, где је имао своје поседе, и скупљао људе и оружје у намери да се и даље одупире. Готово два месеца је цар седео у Деволу и покушавао да се споразуме са одметником. Скилица је пренео причу пуну драматичних детаља, о томе како је стратег Охрида, патрикије Евстатије Дафномил, на празник Успења Богородице, 15. августа, уз велику храброст најзад успео да Ивца на његовом имању зароби и ослепи, а затим се спасе од гневних Бугара који су желели да овога освете. Ослепљени бунтовник је изведен пред цара и бачен у тамницу.¹⁸⁷

Тада је коначно ухваћен већ много пута заробљавани и исто толико пута пуштани Николица. И он се био одметнуо у оближња брда, а када је на њега послата војска и дружина му се расула, сишао је једне ноћи пред град и руком куцајући затражио да пренесу цару како добровољно предаје живот њему на милост. Василије, међутим, није хтео ни да га види, и послао га је под стражом у Солун.¹⁸⁸

Затим се цар бавио уређивањем прилика у предатим областима, док су му се бугарски великаши један за другим и даље предавали. Наредио је Ксифији да руши све тврђаве у области Сервије и Соска, а сам је пошао на обод Тесалијске равнице, у тврђаву Стаг, где му се у робовској одећи поклонили заповедник Берата Елемаг, заједно са својим подређенима. Одатле су упутио у Атину, прошавши крај Зитуниона где су се још увек виделе кости Бугара побијених крај Сперхеја. У Богородичној цркви, некадашњем Партенону, одржао је благодарење за победу и украсио храм са много сјајних и скупоцених заветних дарова.¹⁸⁹

После тога се преко Солуна упутио у Цариград. С пролећа 1019. године, ушао је у престоницу, слично као у своје време његов некадашњи заштитник Јован Цимискије. Ујахао је у тријумфу кроз велика врата Златне капије, окруњен круном од злата, док је испред њега ишла Марија, жена Јована Владислава, Самуилове кћери, „бугарски архиепископ“ и остали великаши. Ушао је са трофејима у цркву Свете Софије, у којој је потом обављена благодарна служба. Затим се повукао у царску палату.¹⁹⁰ Поредак који је 976. године нарушен „одметништвом“ Бугара био је поново успостављен. „Многа су и велика до-

¹⁸⁷ Scyl. 359.38–360.48; 360.49–363.42 (*Prokić, Zusätze*, no. 47–50, 34). Средњовековни Девољ, седиште истоимене епископије, налазио се у Корчанском пољу. Уп. исцрпно истраживање П. Коледарова, где су наведени сви релеватни извори и веома бројна литература (О местонахождени средновековного города Девољ и пределах одноименной области, *Palaeobulgarica VI/1* (1982) 87–101, *VI/2* (1982) 75–90).

¹⁸⁸ Scyl. 363.43–49.

¹⁸⁹ Scyl. 363.49–364.83.

¹⁹⁰ Scyl. 364.89–365.95. *Prokić, Zusätze*, no. 56, 35.

бра“, писао је цар у аренги сигилиона из 1019. „којима је човекољубиви Бог у разна времена небројено пута даровао наше Царство, али постоји једно које је изнад свих — присаједињење бугарске државе ромејској под исти јарам“. ¹⁹¹ Минијатура у једном псалтиру из времена Василија II приказује овог владара како из руку арханђела Михаила и Гаврила прима знаке царског достојанства, док испод његових ногу клече поробљени Бугари. Слава затирача Бугара и њиховог царства донела је у потоњим вековима цару Василију надимак Бугароубица.

После потчињавања Бугарске, цару су пришла и суседна племена Хрвата. Скилица затим пише да „само ... Нестонгов брат Сермон, који је владао Сирмујумом“ није хтео да се покори. На крају га је царев војсковођа Константин Диоген, „архонт тамошњих крајева“ на превару усмртио, и затим од покојникове жене преузео само утврђење. ¹⁹² Чини се да нема разлога за сумњу да је и овај Сермон био један од Самуилових команданата, који је управљао релативно великом облашћу са средиштем у граду Сирмијуму. ¹⁹³ Ипак, ваља имати на уму да је једини извор на основу кога би се могло тврдити да се власт Самуила протежала и на Срем, помен тамошњег епископа у првом од три сигилиона Василија II, оном из 1019. године. ¹⁹⁴ Изгледа да је његов положај био у одређеној мери независан од бугарских владара, пре свега због удаљености Срема од средишњих области државе. ¹⁹⁵ Налазећи се на периферији државе, остао је ван главних похода византијске војске, и по свему судећи преживео покоренење Бугарске 1018. године.

На то упућује како сам Скилица, који о освајању Срема прича после уласка Василија II у Цариград, тако и помен Константина Дио-

¹⁹¹ *Gelzer, Ungedruckte*, 42.1–5.

¹⁹² *Scyl.* 365.12–366.30.

¹⁹³ У литератури је углавном убрајан у бугарске великаше, а будући да се прича о његовом крају налази после оне о „покоравану Бугарске“ и „суседних племена Хрвата“ сасвим ретко и у ове последње (уп. напомену Ферлуге у ВИИНЈ III, 138).

¹⁹⁴ В. стр. 99.

¹⁹⁵ Нема, изузев географске удаљености, ниједног аргумента више у прилог тврдњи да је Срем био област релативно независна од бугарских владара. *Lešny, Zachodni sasi-edzi*, 96–98, видео је ослонац за такав закључак у околности да Скилица за Сермона каже да је *ὁ τοῦ Σερμῶν ... κρατῶν*, док уз Самуилове команданте стоје изрази који не подразумевају толико директну власт над облашћу колико службу — *φυλάττων, φύλαξ, ἀρχῶν, ἀρχεῖν*. Међутим, и заповедник мање важне тврђаве Ракова у Албанији назван је „владарем“ (*τῆς Ῥακοῦσας ὁ κρατῶν* — *Scyl.* 364.75).

Потребно је навести и претпоставку И. Дујчева, који је у имену Сермон (*Σέρμων*) видео не лично име већ метатезу топонима Срема (уп. *И. Дујчев*, Последният заштитник на Срем в 1018. г., III 8 (1960), 309–321). Према томе би име последњег браниоца Срема било непознато. О њему би се једино знало да је био брат неког Нестонга, кога Скилица иначе уопште не спомиње. Претпоставка је да се Нестонг предао византијској војсци која је полако преузимала градове у Бугарској, а да је његов брат одлучио да се бори до краја, због чега Скилица и ћути о његовом имену.

гена, као „архонта“, дакле, управника „тамошњих области“. Срем је, према томе, прикључен Царству после административне поделе освојених земаља, која је почела именовањем стратега автократора Давида Аријанита за катепана Бугарске, са седиштем у Скопљу. То се догодило по свој прилици после Василијевог тријумфалног уласка у Цариград, с пролећа 1019, када се посветио детаљном уређивању прилика у освојеним земљама.¹⁹⁶ У „тамошње области“ којима је управљао Диоген, суседне Срему, улазиле су вероватно тврђаве које је Византија после 1018. године задобила на Дунаву, пре свих Морава и Београд.¹⁹⁷ Одатле је Диоген 1019. године пошао на Срем. Убиством његовог заповедника Сермона окончано је ратовање на Балкану.

---

¹⁹⁶ Изгледа исправно гледиште Ферлуге, по коме би Давид Аријанит после уласка Василија II у Скопље почетком лета 1018. био остављен у граду са овлашћењима стратега автократора (Scyl. 358.85), а тек после смиривања ситуације, царевог одласка за Атину и повратка у престоницу, био именован за капетана Бугарске (*Prokić, Zusätze*, по. 41, 33). Уп. детаљан Ферлугин коментар у ВИИНЈ III, 125–128. Ипак, треба нагласити да Михаилова допуна стоји уз исказ о Аријанитовом именовању за стратега автократора, па би ваљало оставити могућност да је катепанат Бугарске створен још у лето 1018. године.

¹⁹⁷ О Константину Диогену и његовој служби у европским деловима царства постоје многе недоумице (уп. ВИИНЈ III, 138–139). Уп. преглед литературе у Љ. Максимовић, Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године, ЗРВИ 36 (1997) 31–44.

О КАРАКТЕРУ САМУИЛОВЕ ДРЖАВЕ

Царство

Размишљања о карактеру државе која је створена устанком 976. године крећу се у неколико праваца. Пре свега, видљиво је да су и Самуило и његови наследници деловали у оквиру државних традиција Бугарског царства које је 971. године укинуо Јован Цимискије. У новој држави срећу се две институције које су на различит начин и различитим путевима у њу доспеле из претходне. Једна је институција цара, оличена у титули коју је Самуило у једном тренутку своје владавине за себе присвојио, друга је она бугарске цркве, која се после покорјења Бугарске, 971. године, и дуге селидбе, коначно нашла у средишту нове државе.

Слика која је о Самуилу и другим владарима нове државе остала у изворима веома је хетерогена. Када су у питању византијски, за ово разматрање вреде неке од општих напомена о њиховим одликама. Тако ће Лаву Ђакону, заинтересованом пре свега за судбину цара Ромеја, у пластичном опису битке код Трајанових врата 986. године промаћи не само титула већ и име бугарског владара против кога се борио Василије II. За Јована Скилицу ће (тек тај) исти догађај бити повод да ретроспективно изложи прилике у Бугарској после смрти Цимискија и пружи драгоцену обавештења о устанку Бугара. Он је укратко изложио како се власт над „целом Бугарском“ на крају нашла у рукама самог Самуила, али је пропустио да уз његово име наведе било какву титулу.¹ Израз *μοναρχος* сасвим је прецизан да објасни Самуилов положај у држави, али и потпуно неодређен када је у питању његова титула. Скилица је у даљем току текста доследан томе да уз Самуила и његове наследнике не наводи било какве титуле. И када буде обавештавао о променама на врху у бугарској држави, написаће да после смрти Самуила „власт над Бугарима преузима његов син Гаврило

¹ Scyl. 328.57–330.92.

Роман“, а да је после његовог смакнућа „сву власт“ на себе пренео Јован Владислав.²

Овакав третман бугарских владара исходи из једног идеолошког погледа на суседну државу. Јован Скилица може за Симеоновог сина Петра рећи да је βασιλεύς, јер му је ту титулу признала цариградска влада; исто тако и за његовог сина Бориса, који ју је законито наследио када му је умро отац.³ Међутим, са византијске тачке гледишта, нити је после укидања Бугарског царства 971. успостављење неке бугарске државе било законито, нити је било који бугарски владар имао право на царску титулу, а ни по чему то право није припадало Самуилу. Ова потпуна незаконитост бугарских подухвата у очима Ромеја најсажетије је исказана термином који више византијских писаца употребљава када о њима говори. За Јована Скилицу је устанак Бугара ἀποστασία — „одметништво“.⁴ Овај израз је за византијске писце довољно универзалан да би га употребљавали уз описе различитих догађаја, којима је једно ипак заједничко — ради се о одметањима од законите царске власти. Тако су термином ἀποστασία назване узурпације Варде Фоке 970, Варде Склира 976–979, као и поновни покушаји истих између 987–989. године.⁵ Несумњиво је да би, са становишта уобичајених категорија политичке историје, таква збивања спадала у домен „унутрашње политике“ једне државе.⁶

Сасвим условно, и устанку Бугара је место у оквирима овакве поделе. Разлог за употребу термина ἀποστασία у опису овог догађаја поново је идеолошке природе. Заузимањем престонице, заробљавањем владара, одузимањем инсигнија и увођењем у ред царевих поданика, укинута је Бугарско царство, а његови становници су, попут свог владара, постали цареви поданици. Без обзира што се власт Византије није једнако распростирала над свим деловима бившег Бугарског царства, горе наведени моменти образлажу зашто је у очима Ромеја овакав покрет Бугара био незаконит, и као такав назван одметништвом. Тако је у спису Кекавмена Самуило не само одметник — ἀποστάτης, већ и, исто као Симеон, тиранин — τύραννος, дакле бунтовник против законите царске власти.⁷ Јован Геометар ће у песми под насловом εἰς τὴν ἀπόστασιν, ојађен због општег расула у које су Царство гурнули грађански ратови, после описа невоља на Истоку

² „παράλαβάνει τὴν ἀρχὴν τῶν Βουλγάρων“, Scyl. 349.45; „τὴν πᾶσαν ἐξουσίαν εἰς ἑαυτὸν μετενεχθῆναι“, Scyl. 353.43.

³ Scyl. 255.73; 297.78.

⁴ „τῶν δὲ Βουλγάρων ... ἀποστατήσαντων ...“ cf. Scyl. 328.57–58.

⁵ Scyl. 292.16/44, 293.66; 314.62/69; 338.47/55, 339.66.

⁶ Борбу Василија II са Вардом Фоком и Вардом Склиром Скилица назива „грађански рат“ — ἐμφύλιος πόλεμος (339.64).

⁷ Кекавмен, 250.15, 25. Cf. Cheynet, Pouvoir, 178–184.

посветити неколико стихова и приликама на Западу, где „војска Скита (sc. Бугара) ... пролази и кружи као по својој земљи“.⁸

Скиличин манир прећуткивања било какве титуле уз имена бугарских владара узрокован је намером да се тиме имплицира њихова нелегитимност. У томе није био сасвим доследан. Описујући последње године ратовања Василија II са Бугарима и његов улазак у Охрид, он на два места каже да су се у том граду налазили дворци царева (τῶν βασιλέων) Бугарске. Када је цар отворио ризнице, у њима је поред силног блага нашао и (царске) круне од бисера (στέμματα ἐκ μαργάρων).⁹ Примедба о овој недоследности погодна је да се проблем изворног материјала сагледа из новог угла. Да ли је уочена идеолошка матрица већ постојала у списима које је Скилица касније користио или је она последица његовог погледа на свет? Због природе ствари, односно дуговечности идеолошких представа, могућно је и једно и друго. Прецизан одговор је немогуће дати. Утисак је да Скиличина Историја доноси актуелну идеолошку атмосферу бугарско-византијског рата, која није у толикој мери карактеристична за његове савременике Псела и Кекавмена, а још мање за касније византијске писце. Идеолошке квалификације нису присутне код писаца XII века најпре због тога што нису ни потребне у време када је Бугарска само једна од многих области под влашћу ромејског цара, као и због тога што се они повести Самуилове државе тек индиректно и успутно дотичу. Не би било разлога ни да Скилица, који пише у другој половини XI века, мада очекивано јесте прожет идеологијом царског универзализма, накнадно идеологизира фактографију бугарско-византијског рата, бар не у већој мери него писци које је користио. Основни идеолошки обрасци као и терминологија („одметништво“), обоје релативно дуго трајања, пореклом су из његових изворника, и, наравно, претрајавају историју Самуилове државе, па се у Скиличиној Историји широко употребљавају у описима узурпација XI века. Помен двораца „царева Бугарске“ остаје загонетка, а можда и доказ да Скилица није коначно идеолошки редиговао коришћене изворе. Могућно да је порекло тог податка у неком изворнику који је био мање оптерећен идеологијом.

Од времена Самуила знатно удаљени Михаило Псел има о бугарским владарима представу која је у основи тачна, мада не и прецизна у свим детаљима. Ново одметништво Бугара за време Петра Делјана, 1040. године, било је повод да напише како је њихов вођа, да би себи прибавио легитимитет, морао да се позове на измишљено сродство са „почившим Самуилом и његовим братом Ароном, са онима који су нешто пре тога владали и царевали (ἄρξαντάς τε καὶ βασιλεύσαντάς) целим народом“.¹⁰ Мало затим наводи да је Алусијан био један од си-

⁸ PG 106, col. 908. Уп. превод и коментар Б. Ферјанчића у ВИИНЈ III, 27–28.

⁹ Scyl. 358.14–359.16.

нова Арона, а „тај беше раније цар народа (βασιλεὺς τοῦ ἔθνους)“¹¹. На овом месту видљиво је да се није најбоље снашао у компликованој генеалогичкој комитопула, јер је Алусијан заправо био син Јована Владислава, а овај једини преживели у покољу Арона и његове породице. У сваком случају, исказ је утолико тачан што Алусијан јесте био син цара Бугара. Најзад, што је посебно занимљиво, Псел владаре коначно покорених Бугара и њихове потомке посматра као припаднике „царске лозе“ (τῆς βασιλείου ὀσφύος).¹² Схватајући колико је за устанак 1040. године било пресудно питање вођства, а бивајући и наклоњен свом пријатељу Алусијану, он на више места подвлачи да је овај био царског рода, док у Дељану види „незаконитог и лажног потомка“ (νόθον καὶ πεπλασμένον).¹³ Тиме комитопуловима даје легитимитет, али ваља имати у виду да се он временски односи, а према томе и ограничава, на догађаје из 1040. и ондашњу расположивост претендентима, док је просторно везан само за Бугарску. Речју, потомци комитопула имају легитимитет са становишта односа унутар Бугарске 1040, сам устанак је, са становишта Ромеја, ипак ἀλοστασία.¹⁴ Најзад, јасно је да за Псела легитимност целе лозе комитопула исходи из њихове дугогодишње власти над Бугарима (976–1018), али она опет има валидност ограничену на Бугарску. Од њега далеким почецима успона комитопула на власт, као ни почецима државе коју су створили а која у његово време више није постојала, он се не бави. Исто тако, његов исказ о Самуилу и Арону као онима који су „владали и царевали“ никако не значи да су их као такве признавали савременици, али јасно показује да су тако остали упамћени. С друге стране Пселов став о хијерархији држава, односно о нижем положају Бугарског у односу на Византијско царство, очигледан је у једном писму упућеном царици Катарини, кћери Јована Владислава и супруги Исака I Комнина. Псел каже да је она удајом за византијског Цара моћнијим царством надмашила славу свога царског порекла (ἐκ γένους βασιλείων αἴμα λαχοῦρα, καὶ κρείττονι αὐθις βασιλεία τὴν προλαβοῦσαν νικήσασα εὐκλείαν).^{14a}

За још удаљенијег Михаила Аталијата Самуило је просто ἄρχων.¹⁵ И познији Нићифор Вријеније се попут многих претходника губио у мрежи потомака комитопула, па је исту Катарину, супругу цара Исака

¹⁰ Cronografia, 164.18.

¹¹ ibidem, 170.4.

¹² ibidem, 164.19. Ово не може бити доказ да су комитопули и пре него што је Самуило посегао за царском титулом били представници царске лозе, па према томе и блиски рођаци цара Петра, као што сматра Б. Благоева (За произхода, 93). Једноставно, Псел их као такве види на основу тога што су били бугарски цареви. Податак није од користи за питање њиховог порекла.

¹³ ibidem, 170.8.

¹⁴ ibidem, 162.9.

^{14a} C. N. Sathas, Μεσαιωνική βιβλιοθηκή V, Paris 1876, sq. 112, 357.

¹⁵ Attaliates, 230.17.

I, погрешно навео као Самуилову кћи, али је он једини византијски писац који за њега изричито каже да је био βασιλεύς Βουλγάρων. На сличан начин грешни и када за Марију Бугарску, жену Андроника Дуке и кћер Ароновог унука Трајана, каже да је са очеве стране пореклом била од „цара Бугара“ Самуила.¹⁶ И на једном нејасном месту у делу Ане Комнинине стоји да је Самуило био један од бугарских царева.¹⁷ Њен савременик епископ Михаило Деволски, који је писао почетком XII века, није уз имена бугарских владара додавао било какву титулу, али да му је било познато како је она гласила види се из допуне једног исказа о супрузи, већ помињаној Катарини Комнини, за коју пише да је била кћер Јована Владислава „цара Бугарске“ (τοῦ Βουλγαρίας βασιλέως).¹⁸

Посебно је занимљив случај Јована Зонаре. Већ је речено да је изворна вредност његовог списка за Самуилову епоху практично никаква, јер се проблем своди на питање како је он схватио и парафразирао свој основни извор, Историју Јована Скилице. Међутим, било да је своју представу о Самуиловој држави стекао на основу Скилице, или му је извор обавештења био неко други, он ју је експлицитно назвао царством. Причу о устанку Дељана 1040. године почиње присећањем на победу цара Василја над Бугарима и на „уништење њиховог царства“.¹⁹

Како су показали наведени извори, став према Бугарима и њиховим владарима се у току времена мењао. За Јована Скилицу, који је писао на основу изгубљених, догађајима временски блиских извора, сам покрет Бугара имао је карактер незаконите побуне против царске власти. Посредно се види да је тако гледао и на његове вође. Кекавмен и Псел, писци који су живели у времену недалеко од покорјења Бугарске, а и познавали прилике у њој, такође имају елементе таквог идеолошког става у својим виђењима. Каснији писци, који су читав век удаљени од последњих бугарских владара, не придевају им идеолошке карактеристике поменути врсте. Где је узрок оваквој промени става? У време када бугарски проблем не постоји у онако драстичном виду, као што је то био случај за време Самуиловог, па и Дељановог устанка, царски наслов бугарских владара је чињеница која има сасвим другачију тежину и интерпретацију. Потомци комитопула су се после покорјења Бугарске 1018. године успешно имплементирали међу ромеј-

¹⁶ Bryennios, 77.11–14; 219.19–22.

¹⁷ Alexiade, vol. II, 1. VII 96.7–14; vol. III, 1. XII 84.11–15. Изворну вредност ова два податка знатно умањује то што се у њима помиње неки бугарски цар по имену Мокро (Μόκρος). Веома је убедљиво објашњење Дујчева, према коме би у првом случају Μόκρος био метатеза имена Крум, а у другом реални географски појам уз кога је грешком интерполиран исказ о бугарским владарима (cf. I. Dujčev, Une interpolation chez Anne Comnene, Byz X (1935) 107–115). Наравно, помен Самуила као василевса занимљив је сам по себи.

¹⁸ Prokić, Die Zusätze, No. 66, 36.

¹⁹ Zon. XVII, 144.31–145.2.

ску аристократију. Поменути примери које доносе Нићифор Вријеније и Михаило Деволски показују да се сродство византијских великаша са неким припадником бугарске царске лозе радо истицало. У новим околностима припадност угледном роду надјачавала је политички неактуелне идеолошке матрице, које, уосталом, никако нису биле генерално распрострањене. С друге стране, упоредо живе неки други идеолошки обрасци дугог трајања. Зонара бугарску државу назива царством, али за саме Бугаре каже да су „варвари“, а за Петра Дељана да је „цар варвара“. Сви наведени подаци показују разуденост представа које су поједини византијски кругови у различита времена имали о Бугарима, њиховим владарима и држави. Независно од сложености овог имаголошког проблема, ниједан од посредних или непосредних података о самој владарској титули не показује да је она била призната од цариградске владе. Веома јасно званично гледиште Ромеја на Самуила видљиво је у два сигилиона које је цар Василије II издао убрзо после покоренја Бугарске. У првом, из 1019. године, уз Самуилово име нема никакве титуле, у другом, из 1020, Петар се два пута наводи као цар, а Самуило је поново без титуле.²⁰

Извори који нису византијског порекла, па им је према томе страна поменута идеолошка визура, сасвим су малобројни. Стефан Таронски, савременик догађаја, каже да је Самуило фактички владао Бугарском, али га наводи просто као „комитопула“.²¹ Јахја је, као и неки други писци, мешао личности, па је Самуилом називао цара Петра, док се Самуило крије под именом „Комитопул“. За овог последњег Јахја је написао да је прво био вођ Бугара, а да се затим прогласио за цара.²² О вредности овога податка биће још речи. За сада треба нагласити да је Јахја један од извора који Самуила, истина не и под тим именом, називају царем. Међутим, њему проблематика титула није сасвим јасна, јер исту придева и уз руског кнеза Свјатослава који цар свакако није био. Од западних извора, за Адемара је Самуило просто *rex*, исто као и за Лупуса Протоспатара.²³ Занимљиво је да се код временски знатно удаљеног Попа Дукљанина налази веома реалан приказ његовог успона. „У то време у бугарском народу се уздигну неки Самуил, који је захтијевао да га се ословљава царем.“²⁴ У истом спису, *империатор* је титула и Самуилових наследника. Из овог прегледа историјских извора свесно су изостављени они знатно познији — поменици бугарских

²⁰ *Gelzer, Ungedruckte*, 44.2/15/27. Тврђња Г. Бакалова (Промулгација, 40; Владател, 176) да је Самуило у другом сигилиону Василија II заједно са Петром титулисан као цар не стоји на изворној подлози.

²¹ Stephanos von Taron, 186.4–19.

²² Јахја, 20.34–21.15; 34.21–22.

²³ Ademari, Ademarum 131.6–15. Lupus Potospatarus, 57.7–8.

²⁴ „... surexit in gente Bulgarinorum quidam Samuel, qui se imperatorem vocari iussit...“ (Летолис, 330). Цит. према Летопис Попа Дукљанина, превод С. Мијуковић, Београд 1988, 124.

царева, словенски превод Манасесове Хронике и други, који немају изворну вредност за проблеме о којима се овде расправља, мада су драгоцени за истраживања историјске традиције о Самуилу.²⁵

Идеолошки критеријуми којима су византијски писци вредновали „одметништво Бугара“ више пута су наглашавани. Важно је додати да они нису били резултат пуког кабинетског гледања на ствари. Царска идеологија, чији је један од одјека поменуто специфична терминологија писаца, била је суштинска мотивација неких сасвим конкретних поступака. Драстичан пример представља наводно ослепљивање петнаест хиљада Самуилових војника, које је Василије II наредио после битке на Беласици 1014. године. Изношене су разне претпоставке којима се објашњавала суровост овог чина. Према неким, он је био знак у Византији владајућих варварских обичаја, док су према другима, политички, односно државни разлози у поменутом случају надвладали свако људско саучешће. Проблем би ваљало сагледати изнутра, односно из ромејског вредносног система. За званични Цариград „бугарско питање“ је од самог почетка било „одметништво“, а рат против Бугара рат против побуњеника а не против непријатеља из неке независне државе. Због тога се са заробљеним Бугарима поступало по византијском праву које је за учеснике у побуни против законите царске власти захтевало казну ослепљења. Оно је примењивано уместо најстроже казне и, према томе, схватано као дело царевог милосрђа.²⁶ На исти начин, и из истих разлога, Василије је у јесен 1015. године поступио према заробљеним Бугарима из околине Острова, Соска и Пелагоније, које је ослепео када је сазнао да су писма Јована Владислава и обећања да ће му се покорити лажна. Крајем 1017. ослепљен је недалеко од Сетене нећак Јована Владислава, а исто тако и Ивац, који је у лето 1018, када су се остали бугарски великаши већ били покорили, „припремао одметништво и сневао о бугарској владарској власти“. У Солуну је, почетком 1019, због припремања завере за успостављање бугарске власти, на исти начин кажњен и извесни патрикије Гавра.

Најзад, потребно је, колико је могуће, проблем владарске институције сагледати и из перспективе самих Бугара. Из тог размишљања намећу се и неопходна поређења двојице бугарских владара — Симеона и Самуила. Византијски извори показују да су њихови подухвати били у несагласју са неким од основних начела ромејске политичке идеологије. Али, међу њима су постојале суштинске разлике. Симеонов напор био је усмерен ка освајању највише овоземаљске власти — престола цара Римљана. Извори не показују да је Самуило икада помишљао на тако нешто. Он је једноставно следио, или, тачније, обнављао тради-

²⁵ Уп. напомену Ферлуге у ВИИНЈ III, 81.

²⁶ В. кратке напомене у Д. *Закитинос*, Η Βυζαντινή αυτοκρατορία, Αθήναι 1969, 359–360. Cf. *Arhweiler*, *Idéologie*, 52. Студија О. *Λαμπροδιδου*, Η ποιητή της τυφλώσεως κατά Βυζαντινοίς, Αθήναι 1949, је на жалост била недоступна.

ције срушеног Бугарског царства. Претходно је показано како се уопште догодио преседан да поред Римског неко време у суседству постоји од његовог владара признати бугарски цар и Бугарско царство. Видело се колико је пажње обрађано на идеолошке нијансе. Мишљење Ромеја имало је за Симеона, због природе његових циљева, изузетну, па и пресудну тежину. Како је напоменуто, цео сукоб се захваљујући интересима обеју страна одвијао у истој идеолошкој сфери. Када је Самуило у питању, идеолошке квалификације византијских писаца за њега немају димензије реалног онолико колико су имале за Симеона. Из околности да извори не бележе да је Самуило икада тражио признавање своје титуле не би обавезно следио закључак да то није чинио. Ипак, колико се може претпоставити о бугарском гледишту, такво признање му као настављачу легитимног Борисовог царства не би ни било неопходно. Затим, сукоб Византије и Симеона завршен је, а његов коначни резултат — признање титуле василевса Бугара — санкциониран у годинама које су следиле склапању мировног уговора 927. године. Са ромејске тачке гледишта, његове последице су поништене 971. године. За Бугаре, он је значио успостављање и озакоњење политичког стандарда за којим ће се, са мање или више оправданим позивањем на традицију, посезати у X, XI, XII и XX веку. Тако ће институција царства и народних царева, без обзира на ромејско негодовање, постати унутрашња ствар Бугара и, како су показали устанци на Балкану у XI веку, идеолошки независна од званичног признања из Цариграда. Овакав двоструки развој природна је последица преседана из 913. године. Показало се да је успех Царства у успостављању старог поретка у васељени 971. био привремен.

Постоји један необичан извор који проблем обнове царства и, у вези са тим, хијерархије хришћанских држава, осветљава са једне мање званичне стране, прецизније, са нивоа популарне културе и њених представа о свету. Несигурно датирање, међутим, оставља питање његове употребљивости отвореним. У бројним словенским рукописима сачуван је текст, договорно назван „Разумник-Указ“, жанра који би условно могао бити назван дидактичким. Његов садржај је изложен у облику питања и одговора, постављених и датих на различите теме. Наведени су догађаји из живота Исуса Христа у марту месецу, догађаји из живота Богородице, прича о три царства на земљи која су саобразна св. Тројици и дванаест царских престола који припадају дванаесторици апостола, дате су зооморфне карактеристике народа, набројано је дванаест књига (писама) и њихова подела на правверне, полуверне и неверничке и, најзад, порекло народа према старозаветној легенди о Ноју. Једна група рукописа садржи за нас занимљив одељак у ком стоји да на свету постоје „три царства“ — „... прво царство је грчко; друго царство је бугарско; треће царство је аламанско. С грчким царством је Отац; са аламанским царством је Син; са бугарским царством је Дух светн“. На крају се каже и да ће Грци царство „богу предати“, а да ће „аламанско царство“ савладати све „полуверне народе“. Датирање овог одељка, као и други проблеми везани за „Разумник-Указ“, закупају

пажњу научника читаво столеће. Мишљења се веома разилазе, и суд који не би могао бити оспорен још увек није дат. На први поглед, исказ одговара стању какво је било око 1000. године. „Грчко царство“ би било Византијско, „бугарско“ оно Самуилово, а „аламанско“ Римско царство Отона III, који је ратовао са „полуверним“ Чесима и Пољацима. Уколико би се прихватило датовање ове легенде о три царства у доба Самуила, она би нам пружила и једно помало популарно и неофицијелно виђење хијерархије хришћанских држава, односно царстава, као и места које је у њој припадало Бугарском царству. У том случају бисмо остали без потпуне представе о њиховој есхатологији, јер у извору недостаје податак о исходу бугарске државе. Преовлађују, међутим, она мишљења која легенду датирају у касније време.²⁷ Одлучујућег аргумента за питање датовања нема, стога свако размишљење о овом занимљивом извору мора задржати извесну ноту резерве.

Постојање царског наслова у Бугарској, уколико је у политичком смислу било независно од признања цариградских власти већ у Самуилово доба, није било имуно на утицаје из ромејског Царства. На битолском натпису из 1015/16. године, једином домаћем извору који показује какву су титулу носили бугарски владари, уз име Јована (Владислава) стоји да је био *самодрџиц*.²⁸ Тај термин је прецизан словенски превод грчкога *αὐτοκράτωρ* и уједно досада најстарији познати пример из света Јужних Словена. У Византији, титула автократора имала је дугу и занимљиву историју.²⁹ У време Самуила и његових наследника она се полако учвршћује као део царске титулатуре, која ће од времена Алексија I (1081–1118) добити свој коначни и до пада Византије непромењени облик — *ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πῶτος βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων*.³⁰ Занимљива је не само брзина ове позајмице, већ и околност да се титула самодршца на битолском натпису не јавља као додатак титули цара (*Βασιλεὺς*) већ стоји самостално.³¹ Са натписа

²⁷ Према једном од њих, ова легенда је створена у такозваној другој редакцији „разумника“ и производ је сасвим конкретне политичке ситуације каква је постојала око 1220–1240. године, а поменута „царства“ су државе Јована III Ватаца, Јована II Асена и Фридриха II Хоенштауфена. Уп. А. Милићенова, „Разумник–Указ“ (Текстолошко проучавање. Издание на старобугарски текст), *Palaeobulgarica* X/4 (1986) 20–44. Бугарска научница узела је у обзир двадесет пет рукописа, а горњи навод је дат према оригиналном тексту који је, уз рукописне варијанте, приложен на крају студије (39.16–150). Р. Грујић, који је пред собом имао један рукопис из XVII века, је причу о три царства датирао у доба Самуила (Легенда из времена цара Самуила о пореклу народа, ГСНД XIII (1934) 198–200). Р. И. Попе, *Bulgaria: the Third Christian Kingdom in the Razumnik-Ukaz, Slavia* 43 (1974) 141–153, није категорично одбијао датирање у XIII век, али је различитим аргументима бранио тезу о XIV веку, и времену Ивана Александра.

²⁸ Битолски надпис, 33.

²⁹ О титули автократора у Византији и јужнословенским земљама бриљантну студију је написао Г. Острогорски (в. *idem*, Автократор, 95 sq.).

³⁰ *Острогорски*, Автократор, 117.

³¹ Податак са битолског натписа коригује мишљење које је давно изнео Острогорски, верујући да се титула самодршца јавила у Другом бугарском царству. Будући

се да прочитати још и **ѡжавѡнаго**, што је сасвим сигурно остатак од **самодржавѡнаго**. Сматра се да се епитет односио на Самуила. На жалост, не може се са сигурношћу тврдити чије име је стајало уз титулу **ѡѡ**, урезану у скраћеном облику, која се налази на једном неразговетном делу натписа.³²

Садржај натписа отвара неколико важних питања. Прво међу њима јесте како је званично гласила титула бугарских владара? Затим, зашто уз име самодршца Јована Владислава нема царске титуле? Можда би задовољавајуће објашњење било да у моменту када је натпис прављен, бугарски владар још увек није био крунисан, па се стога не наводи као цар. Наиме, непосредно после његовог успона на власт убиством Гаврила Радомира, уследио је Василијев улазак у бугарску престоницу. Може бити да то није оставило времена за церемонију крунисања. На жалост, осим овог налаза не постоји ниједан други извор на основу којег бисмо директно закључивали о словенској верзији титуле бугарских владара. Када је у питању сама титула цара, значајан наговештај могао би да буде већ помињањани Скиличин опис бекства бугарских војника после сукоба недалеко од Сетене, крајем 1017. године. Уходе Јована Владислава су упозоравале на приближавање цара Василија и његове војске речима „**βεζεῖτε, ὁ Τζαῖσαρ**“. Термин, онакав каквог га је пренео Скилица, представља, у складу са могућностима грчког језика и правописа, транскрибовану царску титулу у оном облику у коме га је познавала околина Јована Владислава, односно, словенско становништво његове државе. **ὁ Τζαῖσαρ** истоветно је словенскоме **ѡѡсаѡ**, односно грчкомε βασιλεὺς. Нема сумње да је у домаћој варијанти део титуле бугарских владара гласио **ѡѡсаѡ**.³³

Уколико прихватимо претпоставку да је Самуило крунисањем у наслов своје титуле цесара унео и епитет самодршца поставља се питање у чему је лежао смисао такве позајмице из ромејске владарске терминологије?. Чини се да је појам имао превасходно дословно

да су бугарски владари „тачно следовали византиским формулама“, сматрао је сасвим природним што се титула самодршца није појавила у Првом бугарском царству јер се у то доба ни у самој Византији није употребљавала редовно (уп. *idem*, Автократор, 141). Узимајући у обзир титуле из времена Другог бугарског царства закључно је да се титула самодршца у Бугарској употребљавала као додаток царској. Међутим, са натписа излази да ју је носио већ Јован Владислав и не уз царску титулу. Ј. Заимов сматра да се њоме, слично као у време Стефана Првовенчаног у Србији XII века, наглашавала фактичка независност владара, „пре свега од Византије“. Уп. Битолски надпис, 85–86.

³² У коментару уз издање натписа Заимов каже да се испред поменутог епитета „самодржавнога“ вероватно налазила царска титула. „Друга у случају Самуила не би ни могла да се претпостави“ (Битолски надпис, 86–87).

³³ Посебан је проблем у које време долази до скраћивања речи **ѡѡсаѡ** у **ѡѡ**, али према убедљивом излагању Г. Бакалова (Владател, 155–158) до тога свакако није дошло у X веку. Облик **ѡѡ** појављује се у писаном језику Бугара, Срба и Руса крајем XII и почетком XIII века.

тумачење, и означавао онога који „сам држи“ своју државу, односно владаноца који влада својом влашћу, по милости Божјој, а не по наредби или допуштењу неког другог овоземаљског владара.³⁴ Преузимање овог термина требало је да нагласи једну суштинску разлику нове бугарске државе у односу на ону којом су владали Петар и Борис, а на чије се традиције сам Самуило позивао. Спис *De cerimoniis* открива занимљиву промену идеолошког статуса бугарског владара, која је средином X века пратила промену његове титуле у званичним формуларима цариградске владе. Бугарски владар је прво био „духовни син и од Бога постављен архонт најхришћанскијег народа Бугарске“, а потом „духовни син и господин цар Бугарске“.³⁵ Не улазећи у, за овај тренутак мање важно, питање тачне хронологије ових формула, изгледа нам да се међу њима примећује разлика у важној нијанси. Као архонт, бугарски владар своју власт добија директно од Бога (ἐκ θεοῦ), као владар потпуно независне државе. Касније, он своју царску власт дугује милости духовних отаца, царева самодржаца Ромеја. Иако је устанак Бугара имао своје упориште у обнављању традиција Петровог и Борисовог царства, о некадашњим односима, чији је најсажетији израз адреса из *De cerimoniis*, више није могло бити говора. Због тога је титула самодршца требало да нагласи да бугарски владар није своју власт, а ни царски наслов, дуговао милости византијског цара.³⁶

Да ли је у Самуиловој држави постојала институција савладарства? Директна сведочанства о томе не постоје. Међутим, у једном знатно каснијем спису, Чудима св. Димитрија Солунског, за Самуиловог сина (Гаврила) Радомира стоји да је био „други за њим по моћн“, и да је владао „многим земљама и областима“. Сва је прилика да се иза овог податка крије некакав посебан положај Самуиловог каснијег наследника, можда и савладарски.³⁷ Зна се да се, као војсковођа, током битака код Сперхеја и на Беласици налазио одмах до Самуила. Лета 1014. командовао је одредом војске која је, у околини Струмице, намамила у заседу солунског дуку Теофилакта Вотанијата, кога је сам убио. Скилица бележи и да су се у Битољу налазили његови дворци, које је цар Василије 1015. године спалио. Тешко је прецизно одредити на које области су се односиле управне надлежности Гаврила Радомира. О њему као крволоку и силеџији је у околини Соска код локалног становништва остала грозна успомена, коју је касније забележио Јован Ставракије. Према томе би та област била једина за коју се са извесношћу

³⁴ *Острогорски*, *Автократор*, 141 sq.

³⁵ *De cerimoniis*, 690.6–16. В. стр. 40–41.

³⁶ И Бакалов (*Владател*, 177–178) дозвољава да се титула самодршца појавила пре епохе Јована Владислава. Смисао јој је био да нагласи Самуилов независан положај и непостојање некадашњег, духовног синовства за цариградским царевима.

³⁷ Чуда, 47. Уп. коментар Б. Ферјанчића у ВИИНЈ III, 47 н. 14; *Ациевски*, *op. cit.*, 41–42.

може тврдити да је спадала у оне „многе земље и области“ којима је, вероватно из Битоља, управљао Самуилов син.

Проблем хронологије крунисања и Романове царске титуле

Остаје да се види и када је „одметник“ посегао за царском титулом. Византијски писци, из разлога који су коментарисани, ћуте о детаљима везаним за титуле бугарских владара. Идеолошки незаинтересовани али временски и просторно знатно удаљени Јахја из Антиохије забележио је, међутим, прилике у којима се то догодило. Уопште узев, он о односима унутар Бугарске доноси сасвим јединствене податке. Причу о бекству бугарских принчева из Цариграда завршава исказом који се код Јована Скилице не налази, да је млађи од двојице браће (sc. Роман) проглашен за „цара“. Њега је цар Василије 991. године, после једне битке у којој је натерао Бугаре у бекство заробио, и „вратио у тамницу из које је побегао“. Неколико година касније уздигао је Нићифора Урана, који је претходно побегао из заточеништва у Багдаду, на ранг доместика, а затим послао у рат против Бугара. Њихов „вођа“ (вожд — прев. Розена) Комитопул (sc. Самуило) је био поражен; због тога је молио цара за милост и писмима обећавао покорност. Цар је намеравао да то прихвати, али се десило да је „цар Бугара“, кога је Василије претходно заробио, умро у заточеништву. Када је вест о томе дошла до Комитопула, вође Бугара, он се прогласио царем. На то је Василије поново послао магистра Нићифора на Бугаре. Овај је без отпора прошао кроз њихову земљу, пустошећи и палећи три месеца, а затим се вратио у Цариград.³⁸

Пре свега, пада у очи да је за Јахју Роман, син цара Петра, бугарски „цар“. Међутим, тако је назван и руски кнез Свјатослав. То показује да Јахји нису најјасније титуле које су поједини владари носили и податак о Романовом наводном царевању самим тим губи значај. Али, ту су и подаци Стефана из Тарона, који и уз два брата комитопула и уз Василија II и уз Романа пише једнако *t'agaworn*. На јерменском тај израз означава „оног који носи круну“, али када су у питању владари удаљених земаља, има значење владара у једном доста широком смислу.³⁹ Јасно је да употребљени термин релативизује чињеница да се налази уз два комитопула који свакако нису заједно царвали. За Арона нема податка да је био цар, а ни Самуило, како ће се видети, то није био у време о коме говори Асолик (985. година).

³⁸ Јахја, 34.9–26.

³⁹ Cf. *Seibt*, Untersuchungen, 83–84.

Проблем Романовог царевања усложњен је подацима који се налазе у једној специфичној, и знатно познијој врсти историјских извора, Поменицима бугарских владара. Бојански, сачуван у рукопису XVI века, наводи редом следеће владаре (из времена које нас интересује, дакле, до 1018) као царе — Бориса, Симеона, Романа, Петра, Самуила, Радомира и Гаврила. Погановски помененик, сачуван у виду дрвене иконе, имао је истоветан предлогачак као и Бојански. Доноси списак владара у нешто измењеном редоследу — Борис, Симеон, Петар, Самуило, Радомир, Асен и Гаврило наведени су као цареви, док уз Романово име нема титуле. У раније помињаном Зографском поменику, чији се подаци не дају проверити, према белешкама Гиљфердинга бугарски цареви су били Борис, Симеон, Петар, Борис, Роман, Шишман, Давид, Самуил, Гаврило и Радомир. Такозвани Дриновски помененик, у рукопису из XVI века, доноси имена Бориса (Михаила), Симеона, Петра, Пленимира, Бориса, Романа, Самуила, Радомира Гаврила, Владимира и Владислава.⁴⁰ Дакле, свим овим изворима заједничко је укључивање Романа у традицију о бугарским царевима, односно владарима, која је до нас дошла у релативно позној варијанти.

У повељи бугарског цара Константина Тиха манастиру Св. Ђорђа код Скопља, издатој, према неким мишљењима, 1258. године, као први ктитор манастира наводи се „свети Роман цар“. Затим следе Диоген цар, свети Петар цар, кир Нићифор цар, свети Алексије цар и редом други владари. Свети цар Роман је често идентификован са сином бугарског цара Петра, и тај закључак је подржаван познатим податком Скилице о Романовој предаји Скопља византијском цару 1003. године. Манастир посвећен Победоносцу подигнут је, сматра се, после битке код Трајанових врата 986. године.⁴¹

Ваља за тренутак напустити проблем Романове титуле и погледати шта извори говоре о његовом стварном положају у Бугарској. Према Асолику Роман је био владар а два комитопула су „заправо“ владали

⁴⁰ *Й. Иванов*, Поменици на български царе и царици, ИИД 4 (1915) 219–230.

⁴¹ Текст, студију и старију литературу о проблемима повеља манастира Св. Ђорђа, в. у *В. Мошин*, Грамотите на манастирот св. Георги-Горг Скопски, Споменници за средновековната и поновата историја на Македонија, том I, Скопје 1975, 97–241, посебно 116–119; *П. Петров*, Към въпроса за автентичността на виргинската грамота и достоверността на съдържащите се в нея сведения, ГСУ (ФИФ) LI/2 (1958) 169–255. В. Мошин је одбацивао идентификацију „светог цара Романа“ са Петровим сином „не само због тога што овај Роман није био канонизован као светац и што у случају такве идентификације настаје једна празнина у редоследу владара у коју упада и цар Василије II, ... организатор црквених прилика у освојеној Македонији, већ, као најважније и због тога што у деловима који су цитирани у [каснијој] Милутиновој повељи као подаци од првог ктитора Романа, имунитетне формуле не садрже ниједан старобугарски термин, већ одговарају византијским формуларима XI–XII века...“. Мошин се враћа на стару хипотезу о Роману III Аргиру (1028–1034) као оснивачу манастира. Мора се приметити, када је у питању први део аргументације, да ни Роман III није канонизован.

земљом. Према Јахји, Комитопул је „делао“ заједно са „царем“ (sc. Романом), к њему су „прилазили Бугари и ратовали против Грка“. У допуни Михаила Деволског стоји да је Роман (по свој прилици Петров син а не Гаврило Радомир) заједно са Самуилом и Ароном водио бугарску војску у бици код Трајанових врата. Донекле насупрот источним изворима стоји поменути податак Скилице да је Роман предао 1003. године цару Скопље, кога му је на управу (ἄρχειν) дао Самуило.⁴² Овим је имплициран другачији однос између Романа и Самуила. И хронологија ове вести потпуно је неуклопива у ону коју доноси Јахја. Прича о смрти Романа и Самуиловом проглашењу за цара има временски оквир који се да одредити. То се догодило непосредно после битке на Сперхеју, дакле око 997. године.⁴³ Вести се, такве какве су, не дају у потпуности усагласити, али се мора подсетити да постоји сумња у хронологију вести Скилице, и да се може претпоставити да су његова прича о предаји Скопља и Јахјина о заробљавању Романа 991. само различите верзије једног истог догађаја.⁴⁴

По њему је Самуилово „проглашење“ за цара омогућено Романовом смрћу. Сасвим је прихватљиво да је до тога дошло тек пошто је из Бугарске, на овај или онај начин, отишао последњи Симеонов потомак. Објашњавајући успон комитопула Скилица је посебно нагласио припадност Бориса и Романа царском роду, односно њихово одсуство из Бугарске у време устанка. Изгледа да је Роман био принуђен да после бекства из Цариграда подсети на своје порекло. У опису предаје Скопља уз Романово име стоји да је он „син Петра цара Бугара, брат Бориса, по имену деде назван (μετονομασθεῖς) Симеон“.⁴⁵ Скилица помиње Романа у четири претходне прилике (последњи пут у причи о бекству браће из престонице) а тек у овој додаје и име његовог деде.⁴⁶

⁴² Scyl. 346.64–69.

⁴³ У науци се данас, уз директно или индиректно давање преимућства Јахји у односу на Скилицу, углавном узима да је Самуило постао цар око 997. године. Уп. *Златарски*, *История 1/2*, 701–704; *История на България 2*, 410 (Петров). Слично овоме, *Obolensky*, *Commonwealth*, 131, Самуилово проглашење за цара датира у „крај X века“.

⁴⁴ Исто је сматрао и *Н. П. Благоев*, *Поражение и пленяване на царъ Романа, Македонски преглед III/3 (1927) 1–14*, само што је веровао да је Јахја тај који греша у хронологији, а не Скилица. Међутим, он није улазио у проблем каснијих Јахјиних вести о Роману, који његову смрт и Самуилово проглашење за цара прилично уверљиво стављају у доба после битке на Сперхеју (око 997). О Скилициној конфузији у излагању грађе за време 991–995. већ је било речи (в. стр. 100).

⁴⁵ Scyl. 346.64–69.

⁴⁶ Cf. Scyl. 255.75; 288.93; 328.65–67; 329.75. *Златарски*, *История 1/2*, 691, није веровао да је Роман уопште носио друго име, али је допустио да је то било могуће из жеље да одбаци омрзнуто грчко име свога другог деде, цара Романа I Лакапина.

Анџолџак, *Самуиловата држава*, 250, 408–411, је био мишљења да је Роман-Симеон у ствари трећи син бугарског цара Петра, и да га треба разликовати од евнуха Романа. Ову тврдњу засновао је на податку Настављача Георгија Монаха, који каже да су Петар и Марија имали троје деце (παῖδες). Cf. *Georgios Monachos*, ed. *E. Murlat*,

По томе изгледа да се ова метовοασία догодила после његовог доласка у Бугарску. Наиме, Роман је променом имена и позивањем на славног претка по свој прилици успостављао позиције међу људима чији су се последњи подухвати већ неко време одвијали без директног учешћа преосталих припадника царске лозе, а који су, како изгледа из вести о акцији комитопула 969. њој у извесној мери и раније били несклони.

На крају проблем Романове титуле и положаја захтева и неке начелне примедбе које би у битном допринеле његовом разјашњењу. Постојала је непремостива препрека да Роман буде цар у строго материјалном смислу речи, односно онај који је крунисан царском круном. Он је био евнух, што Јахји није било познато, а Асолику и Скилици јесте.⁴⁷ Онај део царске идеологије који се тиче саме владареве личности је недвосмислен — евнух као особа којој је нарушен телесни интегритет једноставно није могао да буде цар, који је требало да буде земаљског оличење савршеног небеског архетипа. Да евнух буде цар, у византијском Царству је једноставно било немогуће. Бугарска је, уз све варијације, у увозу институције цара из Византије следовала основном обрасцу и нема разлога да се мисли како је Романов случај чинио изузетак.

Како онда објаснити царски, односно владарски, наслов који уз његово име стоји у горе наведеним изворима? Можда би задовољавајуће објашњење било да је он, после бекства у Бугарску, због свог порекла био сматран за неку врсту титуларног, наравно некрунисаног, цара, који је имао одређене војне и управне компетенције, и коме је Самуило у конкретним условима био потчињен више формално него стварно. Такав његов положај био би довољан разлог да у различитим изворима остане траг о његовом владарском положају и царском наслову. Ниједан од извора није такве природе да би термин цар обавезно морао да означава онога који је заиста био крунисан царском круном.

Санкт-Петербург 1861, 840.9–14. Читајући произвољно *ὁ ἡ λαῖς* као син, дошао је до закључка да је бугарски цар Петар имао три сина, поред Бориса и Романа још и Романа-Симеона, који је Василију II предао Скопље. Међутим, *ὁ ἡ λαῖς* може без разлике значити син, кћерка или, просто, дете. Осим тога, Скилица је био сасвим јасан када је рекао да у време устанка комитопула, осим Бориса и Романа, више није било живих потомака Петровог рода (Scyl. 328.64–68). Овакво решење омогућило је Антољаку да прихвати и вест Скилице и вест Јахје, будући да се наводно не односе на истог Романа. Тако је дошао до приближног датовања Самуиловог проглашења за цара, између 996. и 1000. године (Самуилова држава, 434).

⁴⁷ Многи су, следећи првенствено Јахју и Асолика, сматрали да је Роман по припењу у Бугарску био признат за цара. Уп. *Благоев*, Роман, 1 sq.; *Златарски*, Историја I/2, 658–659; *Adontz*, Samuel, 26; Историја на Бугария 2, 402 (*Петров*). Међутим, одавно је и с правом наглашено да Роман као евнух није могао да буде цар. Уп. *Василевски*, К историји 976–986, 62; *Schlumberger*, Еропее I, 650–651; *Прокић*, Постанак, 281; *Анастасијевић*, Хипотеза, 7; *Runciman*, Bulgarian Empire, 221 (који је уопште био склон да вест Јахје не узима превише озбиљно); ВИИИИ III, 74–75 (*Ферлуга*).

Релативност појмова „цар“, код Јахје, и „онај који носи круну“ али и „владар“ код Асолика, већ су поменуте. За Поменике је карактеристично да владарску традицију временом обогаћују укључивањем у списак царева и оне владаре који то нису били (Борис, Пленимир и Јован Владимир). Сам појам цара схваћен је овде у старозаветном смислу. Може се претпоставити да је Романов положај титуларног владара оставио помена у једном таквом списку. Исто би важило и за повељу Константина Тиха, уколико ктитор, „свети цар Роман“, није био неки од византијских царева.

То што Самуило није за живота Романа посегао за титулом цара, упркос томе што је фактичка власт била у његовим рукама, је, изгледа, била последица поштовања легитимитета који је уживао Роман Симеон. За Јахју је Комитопул пре него што постане цар „*ghoulam*“ (гулам) цара Романа. Тај израз се може превести као „раб“ (Розен) али и као „οἰκέτιος“ чиме је сасвим довољно наглашен однос Романа и Самуила са становишта друштвеног статуса, а тиме и права на владарску титулу, бар како је Јахји то изгледало. Први је син и брат бивших царева Бугарске, док је други „само“ син локалног великаша, и као такав „онај који припада домаћинству“, то јест „дворанин“ у ширем смислу. Иако је, после убиства брата био најмоћнији човек у Бугарској, „дворанин“ је морао да сачека Романову смрт да би легитимно посегао за царском круном.

Ипак, детаљи свих тих односа остају у сфери нагађања. Њиховом расветљавању не доприноси много ни натпис из села Герман, на коме је стварни статус Самуила пређутан. Са њега се чита да је 992/3. године (6501), он „само“ **џав Бож(и)**. Самуилове царске амбиције, које су можда већ сазреле, у овом тренутку сигурно нису биле реализоване. Ни за Самуила, ни за његову браћу, не зна се да ли су имали било какве бугарске титуле, па би то могао бити довољан разлог за овакву скромност. И његов отац Никола је поменут као „раб божији“, а на делу натписа који је уништен не би могла да стане она титула коју је саопштио Скилица — комес. Ако је Никола умро као монах то онда и није толико необично. На крају свега, садржај натписа је поуздан *terminus post quem* за хронологију његовог крунисања.

Црква

У новој држави се поред владарске нашла још једна од темељних установа царства које је 971. укинуо Јован Цимискије — бугарска црква. Пут којим је у њу доспела био је веома необичан, и он се у неким етапама да реконструисати. Међутим, многе околности које су изазвале и пратиле њену селидбу остале су непознате.

Цар Јован није био благодан према оним институцијама које су стицајем околности Бугари изнудили од Ромеја а противречиле су основним идеолошким обрасцима. То се јасно показало у случају цара Бориса, који је напред описаном церемонијом детронизован. Цимискије је у некој прилици поступио на исти начин и са поглаваром цркве Дамјаном, кога је својевремено наредбом Романа I Лакапина (920–944) цариградски сенат од архиепископа уздигао у патријарха аутокефалне бугарске цркве, а чије седиште се налазило у Доростолу.⁴⁸

Податак о таквом царевом поступку према бугарском патријарху није довољно исцрпан за поуздане закључке о статусу саме бугарске цркве после 971. године. Он се може разабрати само донекле. Ниједан од извора који описују десигнацију цара Бориса не помиње да је у његовој пратњи био и архијереј Бугара. Уколико се свргнути патријарх Дамјан налазио у тријумфалној поворци византијског цара та чињеница би знатно оснажила претпоставку да је Цимискије, макар само *de iure*, према духовним властима Бугарске поступио истоветно као са световним. Међутим, о судбини бившег патријарха Дамјана после 971, као ни пре те године, нема никаквих вести.

Сачуван је један списак епископа који се обично датовао у време Јована Цимискија.⁴⁹ У њему су испред митрополита потчињених патријаршији у Цариграду наведени архиепископи Бугарске и Кипра. Уз титуле није наведено да су аутокефални па се то сматрало разлогом да се ова notiција датује у време после 971. године, када је Дамјан детронизован.⁵⁰ Следио би закључак да су после покорвања Бугарске заузете области у црквеном погледу биле организоване у такозвану

⁴⁸ Једини извор византијске провенијенције у коме се бугарски архијереј спомиње у рангу патријарха је такозвани „Каталог бугарских архиепископа“. Уз Дамјаново име стоји — ἐφ' οὗ καὶ Βουλγαρία τετίμηται αὐτοκέφαλος (.) Οὗτος πατριάρχης ἀνηγορεύθη παρὰ τῆς βασιλικῆς συγκλήτου κελεύσει τοῦ βασιλέως Ῥωμῆανου τοῦ Λακαπηνοῦ ὕστερον δὲ καθ' ἑρῆθην παρὰ Ἰωάννου Τζιμισχῆ. Cf. *Иванов*, Български старини, 566.

О аутокефалији в. С. *Троицки*, Суштина и фактори аутокефалије, Архив за правне и друштвене науке, XXVI/3, 1933, 186–200.

⁴⁹ Уп. *H. Gelzer*, Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitae episcopatum, Abth. der. k. Bayer. Akad der Wiss., I Cl. Bd. XXI, III Abth., München 1901, 568–575; *Granić*, Glossen, 398; в. такође и коментар В. Тапкове-Заимове у ГИБИ 5, София 1964, 242, као и *Љубинковић*, Прилог, 131–133.

⁵⁰ Нићифор Фока укинуо је, пошто је 965. заузео острво, аутокефалност кипарској архиепископији а Василије II јој је касније тај статус повратио. С обзиром да обе архиепископије нису наведене као аутокефалне мора се одбацити мишљење да је Цимискије, ако је notiција уопште из његовог времена (в. следећу напомену), потврдио аутокефалност дристарске архиепископије (в. *Granić*, Glossen, 398). Исто тако, не стоји ни датавање notiције у време пре освајања „источне Бугарске“, за шта се залагала В. Тапкова-Заимова у ГИБИ 5, София 1964, 242–243, јер у њој недвосмислено стоји да је архиепископија Бугарске у реду потчињених митрополија апостолском и патријаршијском трону богомучуваног и престоног Константинопоља“ (уп. *Љубинковић*, Прилог, 131–133).

архиепископију Бугарске, директно потчињену патријаршији у Цариграду. Овоме у прилог ишао би и налаз једног печата који је припадао архиепископу Бугарске Георгију, личности која је из других извора непозната.⁵¹ Међутим, у новије време појавиле су се сумње у то да је notiција из времена Цимискијеве владе, па би је стога за закључке о статусу бугарске цркве требало користити с највећом резервом.⁵² Исто тако, постоје веома озбиљне примедбе на датовање печата архиепископа Георгија у другу половину X века, које су чисто сигилографске природе.⁵³

Независно од тога што се оба изворна аргумента присталица тезе о постојању некакве бугарске архиепископије потчињене Цариграду

⁵¹ Садржај печата је реконструисан и тумачен у више наврата. Cf. *P. Georgiev, Au sujet de l'interprétation des sceaux plombés de l'archevêque Georges de Bulgarie, Etudes Balkaniques* 1980–3, 120–129; *W. Seibt, Γεωργιος ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας. Zur Identifizierung des bulgarischen Erzbischofs während der Herrschaft des Iohannes Tzimiskes mit Hilfe zweier Siegeltypen, JÖB* 24 (1975) 55–59; као и библиографију коју доноси Catalogue, 95.

⁵² У узорном издану спискова епископија цариградске цркве, отац Ж. Дарузес је напоменуо да би, с обзиром на неке специфичности у рукопису, било „врло ризикантно“ у њему гледати оригиналну notiцију из времена Цимискијеве владе. Cf. *Notitiae episcoporum ecclesiae constantinopolitanae*, ed. *J. Darrouzès*, Paris, 1981, no. 8, 85. Уп. сада и *Тъпкова-Заимова*, Проблемите 172–181, која следи Дарузеса. *Granić*, Glossen, 398, је, следећи раније мишљење Гелцера и верујући да је notiција из времена Цимискија, сматрао да је цар Јован после анексије државе потврдио аутокефалност бугарске архиепископије. *Љубинковић*, Прилог, 131–132, је, пошавши од датовања notiције у време Цимискија, на основу једнаког третмана Бугарске и Кипра, закључио да се статус бугарске цркве после 971. променио и да је она од тада „под једностраном контролом цариградске патријаршије“. Међутим, како је напоменуто, хронологија notiције није нимало сигурна. У основи је слично било и мишљење које је изложио *P. Georgiev, L'église bulgare à la fin de X^e et au début de XIe siècle, Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter*, (II Int. simp., Haskovo 1986), *Misc. Bulgarica* 5, Wien 1987, 241–245, с тим што је за аутора додатни аргумент представљао печат архиепископа Георгија.

⁵³ Незбит и Икономидис предлажу датирање у крај IX или сам почетак X века (cf. Catalogue, 95). Сматрају да је архиепископ Георгије можда идентичан епископу Георгију који се помиње у једном писму папе Јована VIII бугарском владару Борису из 878. године, као човек који је незаконито рукоположио београдског епископа Сергија (Migne, PL 126, col. 760). Када је личност овог епископа Георгија у питању, још је Златарски (История 1/2, 216–217) држао да је мало вероватно да би римски папа, без обзира на то што је био против грчких духовника у Бугарској, могао да њиховог првосвештеника назове епископом. Околност да је Георгије рукоположио Сергија као епископ, Златарски је објаснио његовом узурпацијом права моравског митрополита Агатона. Међутим, за Агатона није познато да је имао достојанство митрополита. У списку црквених лица присутних на сабору 879/80. у Цариграду он је поменут као епископ Моравца (Mansi, XVII^A–XVIII^A, col. 373 B–D). Стога остаје отворено питање како је епископ могао да рукоположи другог епископа, изузев ако није био у питању архиепископ (како је сматрао још *Голубинский*, Краткий очерк, 34) а који је из неких разлога који се могу само домишљати у писму назван епископом. То би, ако јесте тако, свакако било веома необично. За примедбе на датовање печата уп. и *В. Тъпкова-Заимова* (Проблемите, 173–174).

после 971. године показују као веома несигурна, питање је да ли би је требало одлучно одбацити. Укидање бугарске цркве и једноставно прикључење њених епископија цариградском трону нарушило би претходни канонски статус. Његова основа је лежала у одлукама такозваног Фотијевог сабора, одржаног у Цариграду 879/80. године. Тада су се и римска и цариградска црква (прва је то учинила у много већој мери) одрекле одређених епархија у корист новостворене бугарске архиепископије. Њеним укидањем без сагласности Рима отворило би се, још једанпут, старо питање папске јурисдикције над црквеном дијецезом Илирик. Због овога се може посумњати да је Цимискијев акт из 971. требало да значи и укидање саме бугарске цркве. Наравно, ово што је изречено сасвим је начелне природе. Није познато да ли се Цимискије приликом својих поступака заиста обазирао на могуће последице у односима са папском куријом.

Да су византијска освајања ипак имала за последицу некакве промене у црквеним питањима, показује и већ помињани Тактикон састављен у првим годинама Цимискијеве власти. У ранијим документима сличног карактера спомиње се архиепископ Бугарске. У такозваном Филотејевом Клитерологиону из 899. године, иза синкела Рима долази синкел Константинопоља, затим синкели источних патријараха, а после њих архиепископ Бугарске, далеко испред свих других митрополита и архиепископа. Истоветна је ситуација и у Тактикону Бенешевича, датираном у године између 934. и 944.⁵⁴ Међутим, у Ескоријалском тактикону нема архиепископа Бугарске. Наведени су синкели, истина не поименично као у претходним листама; знатно после њих, у уобичајеној збирној формули, „митрополити и архиепископи према својим столицама“, док бугарски архиепископ није унесен у списак.⁵⁵ Шта се из поређења ових докумената може видети? Бугарска црква свакако није задржала положај који је имала између 879/80. и 934–944, а који је оставио трага у Филотејевом Клитерологиону и Тактикону Бенешевича. Такође, нема говора о аутокефалном статусу и рангу патријаршије, који је имала од времена Романа I па до Цимискијевог похода у Бугарску. Да ли се међу збирно наведеним митрополитима и архиепископима можда крије и нови архиепископ бугарске цркве, устоличен после Цимискијевог освајања бугарских земаља, чија би мрежа суфра-

⁵⁴ Cf. *Oikonomidès*, *Listes*, 137.14–17, 143.28–29, 245.13–17, 249.1–2. Оба документа одражавају истоветан канонски положај бугарске цркве. На ову чињеницу није обратила пажњу В. Ђупкова-Заимова (*Проблемите*, 178), када је податак о архиепископу Бугара из Тактикона Бенешевича тумачила као „још један пример да патријарх може да буде назван архиепископом, посебно када је у питању бугарска црква, која није равна са осталих пет патријаршија“. Не изгледа да би уздицање бугарске архиепископије на ранг патријаршије остало без последице на положај њеног првосвештеника у списковима достојанственика.

⁵⁵ Cf. *Oikonomidès*, *Listes*, 263.16–17; 269.18–19.

гана одговарала већ оцртаној мапи нове византијске војне и управне власти? Одговор који не би био подложен сумњи чини се да није могуће дати.⁵⁶

Да ли познији извори могу да помогну у расветљавању статуса бугарске цркве у годинама после 971? Деволски епископ Михаило, у једној допуни која се тичала оснивања архиепископије у Охриду 1019. године, каже да је цар Василије епископији Бугарске „поново потврдио аутокефалност“ (ἐκύρωσε καὶ αὐθις... αὐτοκέφαλον) као што је било за време Старог Романа (sc. Романа I Лакапина).⁵⁷

Донекле слична формулација стоји и у „Спису о патријаршијским престолима на Истоку“, који је средином XII века написао Нил Доксопатрид. Он о бугарској цркви пише са становишта званичне политике свога времена, па сходно томе наговештава далеко небугарско порекло

---

⁵⁶ Судбина бугарске цркве после византијског освајања различито је тумачена у науци. Поред раније наведених аутора, ваља споменути још и Голубинског према коме је Цимискије освојене градове у Бугарској подвргао катедри митрополита у Дристри. Цар је одузео бугарској цркви ранг патријаршије, али не и аутокефални статус, па су стога бугарски првосвештеници у грчким изворима називани једноставно архиепископима (Краткиј очерк, 39, 48). Према Б. Прокићу, Цимискије је једноставно укинуо патријаршију у Дристри и претворио је у епископију потчињену Цариграду (Патријархат, 210). Снегаров, *История*, 16–19, је веровао да је црква остала аутокефална, оснивајући то на мишљењу да укидање више црквене власти није значило и „уништење саме идеје каноничности бугарске црквене аутокефалије“. У повељама Василија II он је видео „успостављање канонске везе“ између Охридске архиепископије и Дристарске патријаршије. Јован Цимискије је свргнућем патријарха овога само лишио јурисдикције над покореним областима, али није могао да принуди „Западно бугарско царство“ да га не призна за свог канонског патријарха. Због тога што акт Цимискија није имао снагу за западне области, византијска влада и цариградски патријарх су „трпели њену аутокефалност, т. ј. нити су је оспоравали, нити су је признавали званично“.

Златарски, *История* 1/2, 626–627, је сматрао да је Цимискије, свргавши Дамјана, овога лишио титуле патријарха, кроз то уништио и аутокефалност бугарске цркве, и заузету територију подвргао јурисдикцији цариградске патријаршије. Остаје нејасно да ли је нестала и „пређашња црквена аутономија“ на челу са архиепископом, и да ли су у источну Бугарску били послати грчки епископи. Међутим, свргнути патријарх је побегао на слободну територију и тако практично пренео права своје цркве комитопулима (*ibidem*, 639). Није се изјашњавао о његовом статусу, и у време Самуила га назива патријарх-архиепископ (*ibidem*, 702). У време Јована Владислава назива га архиепископом (*ibidem*, 774–775). *Р. Тодоров*, *Устройство и управление на българската църква през IX–X в.*, *Годишник на Духовната академия* 15 (София 1966) 153–196, не доноси ништа ново и у основи следи Златарског. П. Петров кратко напомиње да је патријарх Дамјан, пошто је избегао из Преслава (?) нашао уточиште у западним областима Бугарске (*История* 2, 398).

У новије време је В. Тъпкова-Заимова (*Проблемите*, 175), посебно критикујући горепоменуте тезе П. Георгиева, закључила „да није било никаквог стварања бугарске аутокефалне цркве у доба Цимискија“. Њеном убедљивом излагању могло би се приговорити да није узет у обзир податак, односно одсуство податка у Ескоријалском тактикону, који му свакако иде у прилог.

⁵⁷ Scyl. 365.8–11 (*Prokič*, *Zusätze* no. 57, 35).

бугарске цркве, прецизније — теорију о охридској архиепископији као наследници такозване „Прве Јустинијане“, коју је у VI веку установио цар Јустинијан I (527–565). Теорије о пореклу охридске архиепископије овде, наравно, неће бити излагане, као ни разлози због којих су створене, али се чини да је од интереса да обратимо пажњу на један детаљ у трактату Нила Доксопатрида. Он пише да је Бугарска, слично Кипру, аутокефална и непотчињена ниједном од највећих престола (sc. патријаршија). Она у давнини није била Бугарска (ово се може схватити као алузија на Јустинијану Приму), већ је касније, пошто је била освојена од Бугара, названа Бугарском. „Дакле она *осиџаде* аутокефална (ἐμεινεύεν... αὐτοκέφαλος), због тога што је од царске власти, односно цара господина Василија Порфирородног била одвојена од власти Бугара, а није била потчињена цркви Цариграда“.⁵⁸ Бугарска је црква, дакле, и пре 1019. године била аутокефална. Како схватити овај податак? Није вероватно да писац има на уму епоху Самуила и његових наследника, већ време Петра и Бориса II. Приликом оснивања охридске архиепископије 1018. године свакако се водило рачуна о претходном канонском статусу, и то из конкретних политичких разлога онога доба.⁵⁹ Допуна деволског епископа, као и друга повеља Василија II охридској архиепископији, јасно наглашавају да ова последња има канонски континуитет са некадашњом бугарском аутокефалном црквом. Ако је Цимискије и основао некакву бугарску архиепископију 971, лишену аутокефалности и потчињену цариградском трону, то у новим политичким приликама какве су владале после 1018. године није више имало важности.

Детронизација патријарха, која је означила и крај аутокефалне бугарске цркве, имала је сличну судбину као и развлашћење Бориса II. Домети црквене реорганизације на простору бившег бугарског Царства, било да су имали исход у оснивању архиепископије Бугарске или у простом анектирању појединих епископија, што се чини више вероватним, зависили су од домањаја царских трупа. Изгледа оправдано сматрати да су они у времену после 971. године остали ограничени на територије под управом тематских стратега, у оном обиму који је напред изложен. На западу и југозападу некадашњег царства удови цркве су остали нетакнути.

Читав проблем би требало погледати и из другачије перспективе. Цимискијев поход 971. и тријумфални повратак у Цариград нису значили и потпун престанак војних активности у Бугарској. Трупe су,

⁵⁸ Списе Нила Доксопатрида издао је G. Parthey, Hierocles synecdemus et Notitiae graecae episcopatum, Berolini 1866, 265–308. Уп. текст који доноси Иванов, Български старини, 562–564; уп. превод и коментар Б. Ферјанчића у ВИИНЈ III, 363–364.

⁵⁹ В. Љубинковић, Прилог, 136–137; и детаљније о истом питању, *idem*, Традиције Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа, Старинар XVII (1966) 61–75.

у мери која није позната у свим детаљима, наставиле да освајају по унутрашњости. Одсуство бугарског архиепископа у Цимискијевом Тактикону показује тренутно стање али не мора показивати и коначан израз његових намера када је у питању бугарска црквена организација. Селидба бугарских архијереја на незаузете територије, до које долази после 971. и о којој ће касније бити више речи, као и само постојање црквене организације ван стварне византијске власти, одлагало је коначно решење проблема, па и његов евеитуални правни израз.

Сви разматрани извори показују или дају да се наслути какав је био званични став владе у Цариграду. Других, који би омогућили да се сагледају последице унилатералних царевих поступака према бугарској цркви, нема. Њена даља судбина може се пратити у појединим важним детаљима, који показују да је она *de facto* остала ван моћи царевих одлука, какве год да су оне заиста биле.

У другом од три сигилиона којима је цар Василије установио охридску архиепископију налази се занимљива историја селидбе „бугарских архиепископа“. Стоји да је за царевања Петра епархија у Дристри „сијала архиепископским достојанством“, а после тога су се „архиепископи“ селили из једног места у друго, један у Сердику, други у Воден и у Моглен, а сада (sc. 1020) се архиепископ налази у Охриду. У такозваном „Каталогу бугарских архиепископа“ после Дамјана поменути су Герман Гаврило у Водену и у Преспи, затим Филип у Охриду, и на крају Јован, такође у Охриду.⁶⁰ Обично се сматра да сва поменута места одговарају етапама ове дуге селидбе. Разложно је претпоставити да у повељи нису забележени сви градови у којима је столица дуже или краће време била, јер то за саму сврху документа није било неопходно. С друге стране, слично важи и за „Каталог“, у коме, ако су и набројани сви „архиепископи Бугарске“ између Дамјана и Јована, нису морале бити наведене и све столице, тим пре што су неке то по свему судећи биле врло кратко време.⁶¹ Према томе би се „бугарска архиепископија“ прво селила из Дристре у Сердику, а одатле у Воден, Моглен, Преспу и, најзад, Охрид. Разлоге оваквом путовању треба тражити у новим приликама што их је донео исход рата 971. године. „Архиепископи“ су се селили на запад, у области које су остале ван византијске власти.

Није могуће тачно рећи када је ова сеоба почела, нити колико је трајала. Део хронолошког оквира може се назрети из вести Јована Скилице. После заузећа Ларисе (датира се у 985/6. годину) Самуило је мошти светог Ахилија пренео одатле у Преспу, „где се налазио његов дворца“, а Михаило Девољски допуњава — „саградивши велелепну и

⁶⁰ Cf. *Gelzer*, *Ungedruckte*, 44.35–45.3. *Иванов*, Български старини, 566.

⁶¹ *Прокић*, Патријархат, 215.

велику цркву посвећену његовом имену“.⁶² Археолошки налази са острвцета Св. Ахилија на Малом преспанском језеру потврђују тезу да је Преспа била седиште бугарског архијереја. На остацима зидова цркве посвећене Светом Ахилију налазе се исписани називи епископија изнад архијерејских престола. Постојање оваквог епископског синтроноса, са архијерејским престолом у темену апсиде, карактеристично је за црквена средишта, а то је Преспа била само у Самуилово време. Томе одговарају и они називи епископија који се још дају прочитати.⁶³

Потпунијој слици о итинерару црквеног трона можда може допринети и она раније поменута допуна Михаила Деволског по којој је Роман, пошто је побегао из Цариграда, отишао у Воден. Ако се у њему тада налазио бугарски првосвештеник, онда је Романов избор утолико објашњив.

На крају, не зна се како је бугарска црквена столица доспела у Сердику, ко ју је и када тамо пренео. Боравак Германа Гаврила с извесном вероватноћом можемо поставити у време Романовог бекства, дакле око 978. године. Већ је упозорено на долазак црквеног поглавара у области недалеке од Преспе и Охрида, и то баш у време које је блиско почетку устанка. Да ли је глава цркве учествовала у припремама устанка, или се у Водену појавила привучена вестима о његовом избијању, питања су на које одговора нема. Исти Гаврило Герман је затим прешао у Моглен, а најкасније 985. у Преспу. Колико је времена прошло пре него што се „бугарска архиепископија“ преместила у

⁶² Scyl. 330.5–9 (*Prokić, Zusätze 12, 29*). Уп. *J. Ferluga, La date de la construction de l'église de st. Achillée de Prespa, Byzantium on the Balkans, Amsterdam 1976, 355–360.*

⁶³ Ове рушевине је крајем прошлога века обишао и описао *П. Н. Милков*, Христианския древности западной Македонии, ИРАИК IV/2 (1899) 47–53, а потом је већу студију о њима објавио *Й. Иванов*, Царь Самуиловата столица в Преспа, Известия на Българското археологическо дружество I (1910) 55–80. Поред цркве Св. Ахилија, на острву се налазе остаци неколико других (Св. Ђорђа, Св. Богородице, Св. Апостола и Св. Димитрија). Још увек се могу видети остаци фортификација, као и световних грађевина за које се мисли да су Самуилови дворци. Грчки научник Муцопулос годинама је вршио ископавања на локалитету Мале Преспе и недавно објавио збирку студија (v. Муцопулос, Βασίλεικῆ, I sq.). Према његовом издању, могу се поуздано прочитати следећа епископска седишта: Видин, Ке(фа)лонија (sc. Главиница), Верија, Селасфор (sc. Девол), Скопље, Сердика и Елес( ) (sc. Воден), v. *ibidem* 405, где је донето и читање које је предложио Милуков. Уп. и напомене које је у прилог датовању натписа у време Самуила дао *A. Grabar, Deux témoignages archéologiques sur l'autocéphale d'une église, ЗРВИ 8/2 (1964), 163–165.* Милуков је у свом извештају записао да мештани цркву Св. Ахилија зову „велика црква“. У црквеној терминологији овај термин је резервисан за архијерејска седишта. Наравно, разлог овој легенди могу бити и велике размере саме грађевине, али је упадљиво да је она у сагласју са функцијом цркве у Самуилово време. Cf. *Љубинковић*, Прилог, 126 н. 4. Постоје и другачија мишљења, она натписе датирају у крај XI века и време архиепископа Теофилакта Охридског, који у једном свом писму помиње одржавање једног синода у Св. Ахилију (о овоме в. *Đ. Stričević, La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrales des Balkans au IXe-XIe siècles, Actes du XIIIe congrès international d'études byzantines I, Beograd 1963, 165–211, посебно 200–201).*

Охрид није познато. *Terminus ante quem* је касна јесен 1015. године, када је цар Василије заузео Охрид, за који је Скилица написао да је био „престоница целе Бугарске“. У њему су се налазили дворци бугарских царева, а следствено томе и седиште првосвештеника.⁶⁴ Основа целог датовања је претпоставка да је померање престонице из Преспе у Охрид пратила и селидба „архиепископске“ столице. *Terminus post quem* би сасвим условно могла бити 992/3 година (6501). Место где се налазио гроб Самуилових родитеља и брата је недалеко од Преспе, што би могла бити индикација да се у то време и престоница још увек тамо налазила.⁶⁵ Треба додати и да извори не знају за Охрид као Самуилову престоницу. Напротив, када је бежао са разбојишта под Беласицом, прво је отишао у Прилеп, а затим у Преспу, где је и умро. Да ли то значи да је Преспа још увек била његова престоница? Из претходног би излазило да је црквена столица сустигла владарску најдаље неколико година после избијања устанка. То је хронологија која има макар неку основу у изворима, док тврдња да места у која се досељавао архијереј Бугара показују и где се налазио центар устанка јесте прилично произвољна. Изворно неутемељена јесте и идеја да је селидба „бугарских архиепископа“ заправо била бекство испред Василијевих освајања, која су њихова седишта једно за другим одузимала.⁶⁶

Бугарска црква се тако нашла у области у којој је њена делатност у ранијој прошлости дала плодове од изузетног значаја. У питању је стварање мисионарског центра у Охриду, у време Симеона (893–927), који је у процесу християнизације становништва бугарске државе одиграо изузетну улогу. Последице рада Методијевих ученика, Климента, Наума и других многоструке су, и оне далеко превазилазе Самуилову епоху.⁶⁷ Ипак, треба напоменути како је само покрштавање, као и од њега неодвојиво превођење одговарајуће богословске и друге књижевности на словенски језик, антиципирало један другачији вид државотворности него што га је дотад имала локална паганска друштвена ели-

⁶⁴ Постоје претпоставке према којима је цркву св. Софије у Охриду подигао Самуило, уз ограду да се не може искључити да је грађевина настала после пада Самуилове државе, у трећој или четвртој деценији XI века (в. студије *В. Кораћа*, О архитектури катедралних цркава XI века на византијском културном подручју, и О средњовековним базиликама у Македонији и Србији, оба чланка су прештампана у зборнику *Између Византије и Запада*, Београд 1987, 57–67, 68–76; посебно в. стране 60 и 69–70 са наведеном литературом). У сваком случају, први поуздани податак о њој је из времена охридског архиепископа Лава (1037–1056), за кога у Каталогу бугарских архиепископа стоји да је „подигао цркву свете божије Мудрости“ (*Иванов*, Български старини, 566).

⁶⁵ Пошло се од претпоставке да је умрли Самуилов родитељ (вероватније мајка), чија га је смрт и навела да изрази заједничку гробницу, живео у владарској палати, што је вероватно, али није и сасвим сигурно.

⁶⁶ Уп. *Прокић*, Патријархат, 206–208; ВИИИЈ III, 64 (*Ферлуга*).

⁶⁷ О делатности ученика Ђирила и Методија у Бугарској постоји готово непрегледан број научних радова. Уп. сажети приказ који доноси *В. Гјузелев* и *Д. Мирчева* у *История на България* 2, 251–261, и списак одговарајуће литературе.

та. Царска титула се не би могла појавити у Бугарској да се претходно није покрестио њен владар, али, ни провинцијска аристократија не би за њом посегла да, између свих осталих узрока, у њеном идеолошком систему вредности није претходно томе утрт простор покрштавањем и стварањем важног црквеног средишта.

У досадашњем излагању о бугарској цркви после 971. године за њеног старешину се увек подразумевало да је имао ранг архиепископа. То је једина титула коју су забележили византијски извори. За Скилицу је поглавар бугарске цркве „архиепископ“, исто као што стоји и у другом сигилиону цара Василија и у такозваном „Каталогу бугарских архиепископа“.⁶⁸ У овакво достојанство бугарских архијереја не би се морало сумњати да није добро потврђене чињенице да су Самуило и његови наследници имали царску круну. Тако поново долазимо до проблема Самуиловог крунисања. Познато је да су основни идеолошки обрасци налагали да се приликом крунисања владара поштује принцип симетрије световне и духовне власти. Према таквом начелу царско је крунисање могао учинити само патријарх. То је аргумент да је бугарска црква бар у моменту Самуиловог крунисања, уколико је царска круна била домаћег, бугарског порекла, морала бити у рангу патријаршије. Може се претпоставити неколико могућности. Може бити да је због тога што су се стекли услови за крунисање бугарски архиепископ за ту прилику посебно уздигнут за патријарха. Може бити и да се, као у случају институције цара, догодило да ствари на оном делу територије који Цимискије није освојио крену посебним током. Иако га је цар свргао, таква одлука није морала бити обавезујућа за бугарског патријарха, или његовог наследника, и он је једноставно са собом у нову државу донео и црквену институцију на оном нивоу на коме се налазила за време док је постојало Бугарско царство. У овом случају, као и по питању царске титуле, одлуке и гледишта Цариграда, биле би без стварног утицаја на локална збивања која би, следећи преседане, поново успостављала и прихватала старе институције. Такво гледиште се чини више вероватним. У време од 971. до 1018. са стране патријарха у Цариграду нема никаквих примедби на евангуално неканонско поступање бугарских архијереја, али се мора нагласити да нема ни било каквих других података о бугарској цркви. Каснији изворни подаци византијске провенијенције, који бугарског првосвештеника унисоно називају архиепископом, то чине из два основна разлога. На цео проблем гледају из перспективе званичног Цариграда, а никако не Преспе или Охрида (са мањим изузетима то је случај и са царском титулом, како је напред показано), и то на основу оног стања које је установљено Василијевим одлукама о стварању охридске архиепископије 1018.

⁶⁸ Cf. Scyl. 354.69–70 (*Prokić, Zusätze* no. 32, 32), Scyl. 357.76–77 (*Prokić, Zusätze*, no. 38, 33); *Gelzer, Ungedruckte*, 44.35–45.3; *Иванов*, Български старини, 564–566.

године. Индикативан изузетак су исправке деволског епископа Михаила. У два маха он је термин „архиепископ“ из изворног текста Скилице заменио термином „архијереј“, односно првосвештеник.⁶⁹ Избором оваквог израза, који је за прилику био довољно неутралан, јер може означавати и архиепископа и патријарха, деволски епископ је на срећан начин избегао да проговори о некадашњем рангу поглавара бугарске цркве, а да није сасвим изневерио принципе акрибије које је следио приликом својих интервенција на изворнику.

Закључак да је бугарски архијереј имао ранг патријарха подржан је и податком из једног мало познатог извора. Превод Житија св. Антонија од Јована Презвитера, у српском препису из XIV века садржи и неку врсту поговора преводиоца, из којег се види да је сачињен по налогу „Јована, господина нашег архиепископа, који је био патријарх бугарске земље“.⁷⁰ Ван сваке сумње, у питању је иста личност коју је као црквеног поглавара покорене државе, Василије II 1019. произвео за првог архиепископа аутокефалне охридске цркве. Овај драгоцен податак прецизно сажима његову каријеру, а исто тако и промену црквених прилика у Бугарској до које је дошло после њене пропасти.

⁶⁹ В. и Прокић, Први охридски архиепископ, 276 н. 1.

⁷⁰ „Али же м(о)лше цр(ъ)ковнаго мид(а)на г(о)с(поди)на нашег(о) духовн(и)ск(о)па иже епис(тъ) патриарх(ъ) в(о)угарск(и) земли“. Уп. Б. Сид. Ангелов, Презвитер Иоан, Из старата българска руска и сръбска литература, книга II, София 1967, 106–138, 110. Постојећи српски препис се сада налази у збирци А. И. Хлудова (Государственный Исторический Музей, Москва) под бројем 195 (наведена белешка је са л. 239b–240a). Поговор је први објавио А. Н. Попов, Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова, Москва 1872, 393. Преводи Житија св. Антонија који садрже поговор сачувани су и у више руских преписа, од којих је један савремен а остали млађи од српског. Ниједан не садржи истоветну формулу, већ се наручилац превода наводи као „господин наш строитель церковни Јован, архиепископ Бугарске земље“. Идентификација овог архиепископа Јована кључ је за датирање превода, и мишљења о томе су подељена. Још је сам Попов сматрао да је „патријарх“ из српског преписа грешка уместо „егзарх“, па је датовао превод у X век, у доба Јована Егзарха и преводилачке школе на Симеоновом двору у Преславу. Претпоставку да би овај архијереј са двојном титулом могао бити први охридски архиепископ, Јован Дебарски, кога је 1019. поставио Василије II први је изнео М. Дринов, Из старобългарската книжнина, Сочинения на М. С. Дринова II, София 1911, 451–458. Прокићу је старање патријарха Јована над преводилачком делатношћу било познато (*idem*, Патријархат, 236; *idem*, Први охридски архиепископ, 267–303, 285), међутим, изгледа да за горе наведено место, где се помињу две Јованове титуле, он није знао. Очекивало би се, наиме, да га искористи за своју тезу да је последњи патријарх Самуилове државе заправо био каснији (после 1019) охридски архиепископ Јован. Њу је засновао на исправкама Михаила Деволског, који на два места поправља Скилицу тако што уместо „Давид“ доноси „Јован“ (ор. cit., 273 sq.). Податак из предговора житија свакако је разлог више за прихватање Прокићевих закључака, а на крају и једини експлицитни показатељ о рангу бугарске цркве и њених првосвештеника у Самуиловој држави. Прокићеве ставове с правом је прихватио у своје време Runciman, Bulgarian Empire, 245 п. 1. Међутим, чини се да у бугарској историографији преовлађују теорије према којима је, на основу текста самог Скилице, последњи архијереј Самуилове државе био Давид. Уп. Снегаров, История, 30–31; Златарски, История II, 17–18, н. 5; История на България 2 (Петров). Исто тако, преовлађују мишљења која

Поменуто пресељење моштију св. Ахилија и градња цркве посвећене његовом имену чинови су чији мотиви превазилазе стварање нове црквене организације. Они су били прожети дубоким идеолошким премисама, које су налагале присуство хришћанских реликвија у црквеној, односно владарској столици. За „*renovatio imperii*“, што је у свом исходу био подухват комитопула, присуство првосвештеника, освећено моштима локалног светитеља, једног од учесника Првог васељенског сабора, било је од суштинског значаја. Када је у питању историја саме цркве, остају многе недоумице. Не постоји материјална потврда речима каснијег охридског архиепископа Теофилакта, који изградњу цркве Св. Ахилија приписује бугарском владару Борису (852–889).⁷¹ По својим стилским одликама она се уклапа у један шири покрет који је назван „обновом базиликалног типа“ у црквеној архитектури централног Балкана. Истакнуто је да ова црква, као и оближња Св. Софија у Охриду, много дугује архитектури базилика IX века, што међутим, не мора да буде показатељ некаквог свесног везивања за традиције Борисовог времена, ако уопште верујемо у легенду о Борисовој градитељској делатности. Исто тако, ни стилска различитост Св. Ахилија у односу на цркве из Симеонове престонице Преслава није била мотивисана неком посебном идеологијом. Према једном мишљењу, као тип грађевине базилика се у ово доба појављује у епископским седиштима.⁷² У случају Св. Ахилија радило се о седишту патријаршије. Једноставна за грађење, и димензијама (44×22m) пространа да окупи велики број верних, она је највише одговарала практичним потребама тренутка.

Приликом ископавања, над јужним бродом цркве пронађена су четири гроба. Претпоставке да је један од њих Самуилов за сада нису поуздано доказане.⁷³ Пронађен је релативно бројан материјал са источњачком, посебно јерменском, орнаментиком.⁷⁴ Налази се могу објаснити познатом чињеницом о насељавању Јермена у Самуилово време, али, не би требало заборавити ни раније поменуте наговештаје о полујерменском пореклу комитопула.

без уверљивог разлога занемарују вредност података из српског преписа, и архиепископа Јована идентификују као Јована Егзарха. Уп. оп. cit., 108–109, и тамо наведену литературу; Историја на Бугарија 2, 234, 322 (*Гюзелев/Божилев, Кув*). Овом приликом захваљујем госпођи Зорици Недељковић, асистенту Филолошког факултета у Београду, која ми је љубазно скренула пажњу на овај податак.

⁷¹ У писму неименованом севастократору охридски архиепископ помиње цркву Св. Ахилија као једну од седам катедрала које је подигао Борис (cf. Theophylacti Achridentis epistulae, ed. P. Gautier, Thessalonique 1986, no. 22, 205.33–36). Ђ. Стричевић, (оп. цит., 201), на основу овога датира цркве Св. Ахилија и Св. Софије у Борисово време.

⁷² Cf. Đ. Stričević, op. cit., 201.

⁷³ Наравно, није свака базилика била седиште епископа (в. В. Кораћ, оп. cit., 61–62).

⁷⁴ У једном од њих пронађен је скелет мушкарца који је у време смрти могао имати око 70 година. Муцопулос је на основу испитивања претпоставио да би то могао

Поред моштију светог Ахилија Самуило је, током свог јадранског похода око 1000. године, опљачкао из Котора и мошти светог Трифуна. Није познато да ли је преношењу моштију следило подизање посебне цркве. На острву се налазе остаци још неколико цркава, али ниједна од њих није посвећена светом Трифуну. Његове мошти су, према легенди, враћене у Котор после победе Василија II над „окрутним тиранином“. Да ли је њихов двадесетогодишњи боравак, претпостављамо, у средишту Самуилове државе имао неке директне последице у ширењу култа овог и иначе популарног светитеља, као што је то касније био случај са светим Ахилијем, није нам познато.⁷⁶ Како год било, у позадини ове транслације је такође била намера да се постепеном стварању владарског култа бугарских цесара да једна специфична и неопходна сакрална димензија.

Уз ове податке, који показују неке моменте карактеристичне за стварање владарског седишта једног правоверног хришћанског владара, треба додати да ниједан историјски извор не говори о постојању или деловању богумилске секте у средишту Самуилове државе, ни у његово време, а ни у доба цара Петра.⁷⁷ Зато би све спекулације о наводном масовном учешћу богумила у рату са Византијом, и уопште о њиховој подршци Самуилу, требало одбацити.⁷⁸

бити скелет цара Самуила. У другом гробу налазе се дечији скелети, који су могли припадати потомству Гаврила Радомира. Истина, Скилица не каже да су приликом убиства Гаврила и његове жене страдала и деца, осим што је најстарији син био ослепљен. У осталим гробовима нису пронађени скелети (v. Муцопулос, Βασιλικῆ, 999–1011).

⁷⁵ Ibidem, 792 sq.

⁷⁶ О култу светог Трифуна и његовом распрострањању у Византијском царству, Италији, Србији и Приморју в. основна обавештења у *Ј. Максимовић*, Которски шиборији из XIV века и камена пластика суседних области, Београд 1961, 49–54.

⁷⁷ Уп. *М. Лоос*, Прашањето за еретичко движење под царувањето на Самоил, Илјада години, 213–219, 216. Изузетак представља Житије св. Јована Владимира, из XVII века, написано на грчком језику и пуно очигледних грешака. У њему се припадници Самуилове породице помињу као припадници масалијанске и богумилске јереси. Будући да је извор усамљен, непуздан и познији од догађаја о којима говори, ови подаци се не узимају као веродостојни (*И. Трифоно*, Беседата на Козма Презвитера и нейниат автор, Списание на БАН, ист.-фил. 16 (1923) 44). О грчком Житију св. Јована Владимира в. опширно у *С. Новаковић*, Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима. Легенда о Владимиру и Косари, Београд 1893, 239–278, где се налази и превод на српски језик.

⁷⁸ Д. Драгојловић (Улогата на богомилите во востаничко движење на Македонските Словени за времето на цар Самоил, Илјада години, 95–110) је без икакве изворне основе доносио веома далекосежне закључке. „За бројно присуство богумила у устанку Македонских Словена под царем Самуилом и за његове симпатије према богумилима, ако не из религиозних, онда барем из политичких разлога, говоре многе чињенице. Прво, богумили су били јединствени организована антивизантијска партија у Македонији, са јасном словенском и народном оријентацијом...“ (op. cit., 102). Аутор сматра да је богумилство у другој половини X века било најјаче у оним областима Македоније где је и избио устанак, за шта, како је већ речено, нема никаквих доказа. Д. Ташковски

Порекло круне

Проблем обнове Бугарског царства има и своју материјалну димензију. Инсигније последњег бугарског владара Бориса II налазиле су се после 971. у Цариграду. Недостатак извора о самом чину крунисања отворио је могућност за различите хипотезе. Одавно се појавило мишљење да је Самуило, под крај X века, заправо венчан круном римског порекла. Ово мишљење се првенствено оснивало на изворима из знатно касније епохе, писмима бугарског цара Калојана (1197–1207) и папе Иноћентија III (1198–1216). Од интереса је навести карактеристичне делове ове веома обимне преписке. У одговору на претходну папину епистоу Калојан између осталог пише: „Пресвети оче, ви нас вашим светим писмом обавештавате да вам саопшtimo шта од Римске цркве желимо. Наше царство жели од апостолскога престола да ми будемо у Римској цркви као мајчинском бригом утврђени. На првом месту ми као љубљени син иштемо од наше мајке, Римске цркве, царску круну и достојанство какво су наши стари цареви имали. Један је био Петар, други Самуило, и остали, који су нашем царевању претходили, како смо нашли да је записано у нашим старим књигама.“⁷⁹ Папа му у писму од 27. новембра 1202. одговара: „Ти си понизно тражио да ти Римска црква да круну, као што се у твојим књигама чита да је дала Петру, Самуилу и другим твојим претходницима. А ми смо, да би у овоме што већу сигурност имали, дали да се прочитају наша регеста, из којих смо јасно видели да су у земљи која је теби потчињена многи краљеви били крунисани.“⁸⁰ У даљем току писма папа подсећа како се неправедно десило да Бугари буду покрштени од грчких а не од римских свештеника. Објашњавајући каква је упутства дао свом легату који је требало да пође у Бугарску он у истом писму додаје: „Исто тако смо му наложили да о круни, твојим претходницима датој од Римске цркве, како у старим књигама тако и у другим документима, пажљиво проучи истину.“⁸¹

је ишао још даље, па је, исто тако без изворне основе, у богумилству и глагољаштву видео претходницу Самуиловог устанка против бугарске власти (Глагољаштвото и богомолството во Македонија како претходница на востанието од 969. година, Илјада години, 221–232).

⁷⁹ ЛИБИ III, Софија 1965, 310 (epist. no. 2).

⁸⁰ Треба на овом месту упозорити да термин *progenitores* којим је папа назвао Калојанове претходнике Самуила и Петра никако не означава некакве конкретне родбинске везе међу њима, како верује Б. Благоева (За произхода, 92–93).

⁸¹ ЛИБИ III, Софија 1965, 312–313 (epist. no. 3).

Изгледа да оба писма на довољно јасан начин показују како је дошло до постанка традиције о римском пореклу Самуилове круне. Калојан је тражио да добије царску круну, какву су и његови претходници имали, али у његовом писму не стоји да су је они добили од римског престола. Тек под утиском одговора Иноћентија III, у чију мотивацију није потребно улазити на овом месту, његови захтеви добијају онај облик који је послужио за закључак о римском пореклу Самуилове круне.⁸² У документу из 1204. године, којим се Калојан као „*rex Bulgariae et Vlachiae*“ потчињава римској цркви, стоји како се он брижљиво постарао да из списка и књига утврди одакле су његови претходници задобили „*regnum Bulgarorum et firmamentum imperiale, coronam super caput eorum et patriarchalem benedictionem*“. Затим каже да су они, Симеон (који се у првом писму уопште не помиње), затим Петар и Самуило, све то примили од пресвете Божије римске цркве и апостолског престола.⁸³

Проблем владарске традиције код Бугара имао је у овим преговорима сасвим очигледну и велику вредност, која је утицала да се она у неким битним детаљима преради и обогати. Међутим, упадљиво је да се Калојан тражећи царску круну позивао на царе (*imperatores*) Петра и Самуила (касније и Симеона), док је папа у писму кардиналу говорио о њима као о крунисаним краљевима (*reges*). За папу суштина проблема је била у томе да се нагласи традиција о духовном санкционисању власти у Бугарској од стране папске столице, за Калојана је био битан царски наслов те власти. Признавши супрематију Рима Калојан је на крају и добио круну од папе Иноћентија, али не царску коју је тражио, већ краљевску, једину коју је папа могао да му да. С друге стране, поменута „традиција“ је у текућој политици папске столице брзо нашла своју употребу. Пошто је већ послао краљевске знаке Калојану (25. фебруара 1204), у писму послатом свом легату на угарском двору, кардиналу Лаву (15. септембра 1204), папа вели како „од старине у Бугарској многи краљеви беху један за другим (*successive*) крунисани од апостолске власти, као Петар, Самуило и неколицина после њих“.⁸⁴

Употреба традиције, као и сам њен садржај, морају се посматрати са становишта оновремених односа. Најзад, а што јесте и најважније, о неком папском покровитељству над крунама бугарских владара, Симеона, Петра, Самуила и његових наследника (а сви су укључени у

⁸² Још је Голубински објаснио како је дошло до стварања ове традиције (Краткий очеркъ, 264–275; в. и *Снегаров*, История, 19–21, као и *Острогорски*, Автократор, 136–137 н. 2).

⁸³ Сф. ЛИБИ III, София 1965, 334 (epist. no. 16). Занимљиво је да и у каснијим писмима он традицију о римском пореклу круне бугарских царева проширује и на Симеона; в. *ibidem*, 338 (epist. no. 19).

⁸⁴ ЛИБИ III, София 1965, 353 (epist. no. 29).

„традицију“) њима савремени извори ћуте. Уопште узевши, чини се да је ова преписка веома олако коришћена као доказ о наводном римском пореклу Самуилове круне.⁸⁵ При томе се најчешће уопште није размишљало ко би такво крунисање обавио — да ли бугарски архијереј, или папски легат уз присуство претходног.⁸⁶ Упоредо са том теоријом иде и она по којој би се бугарска црква претходно морала ставити под духовну власт папе.⁸⁷ И за њу вреди исто што и за претходну — нити за то има доказа, нити је то много вероватно. Далеко је изгледније да је порекло Самуилове круне, једнако као и царске традиције, домаће, бугарско, и да цео проблем нема потребе на било који начин накнадно интернационализовати. Треба додати да, поред свега наведеног, насупрот теорији о римском пореклу царске круне бугарских владара стоји још једна околност. Тешко је поверовати да би римски папа икада венчао неког локалног балканског владара знацима универзалне власти, а у случају Самуила, односно епохе Отона I и његових наследника, то је потпуно невероватно. У ранијем тексту се видело после каквих мука је патријарх Никола Мистик крунисао Симеона. Ништа слично ни у једној епохи, када су бугарски владари у питању, није важило за папе у Риму, па се не може замислити да би они саму идеју римског царства разводњавали санкционисањем некаквог бугарског.

⁸⁵ Уп. *Гилффердинг*, *История*, 224; *Rački*, *Borba*, 23; *Schlumberger*, *Épopée* I, 615; *Ташковски*, *Самуиловото царство*, 117, 159; *Анџолојак*, *Самуиловата држава*, 434–441; *История на България* 2, 410–411 (*Петров*). *Златарски*, *История* 1/2, 703–704, и *Runciman*, *Bulgarian empire*, 226, не помињу саму круну већ сматрају да се радило о папском „освећењу“ односно признању царске титуле.

Сви наведени аутори позивали су се на податке из писама без посебних коментара. У новије време покушао је теорију о римском пореклу Самуилове круне да темељније заснује *Љубинковић*, *Прилог*, 125 sq. И за њега су писма била најважнији доказ, али је користио и помињању notiцију за коју је веровао да је из Цимискијевог времена. Цар Јован је укинуо бугарску цркву 971. године и потчинио је цариградској патријаршији, а тиме се поново отворило питање права папске јурисдикције над оним областима дијецезе Илирик којих се Рим добровољно одрекао када се на сабору 879/80. у Цариграду стварала бугарска црква. Духу канона би одговарало да све епархије укинуте цркве буду враћене матичним црквама. У том смислу територија Самуилове државе представљала је од вајкада подручје папине јурисдикције. У борби за повраћај својих епархија он се могао користити покретом комитопула. Признавање Самуилове цркве, постављање њеног примаса и додељивање царске титуле самом Самуилу могли су бити спектакуларна демонстрација папине моћи и права. Подршка немачког цара би тој акцији дала неопходну сигурност. Аутор је био свестан да та теорија нема покрића у савременим изворима. Како је горе показано, ни папина преписка, ни „Цимискијева“ notiција не могу се користити као докази. Иако овај рад садржи низ корисних напомена о канонском статусу бугарске цркве, његови коначни закључци се морају одбацити.

⁸⁶ Само се *Анџолојак*, *Самуиловата држава*, 443, упитао колико је посланика папа упутио да Самуилу однесу „круну и друге краљевске знаке“. Превидео је, међутим, да се ради о Самуиловом крунисању за цара а не за краља.

⁸⁷ *Сф. Љубинковић*, *Прилог*, 133.

Понекад се сматрало да је Самуилу после проглашења за цара било потребно признање одређене духовне или световне власти у чијој би то надлежности било. Пошто цар Ромеја а ни васељенски патријарх у Цариграду из разумљивих разлога нису долазили у обзир, елиминацијом се поново долазило до папе.⁸⁸ Верујемо да се проблем на тај начин погрешно поставља. Пре свега треба разликовати „признање титуле“, од крунисања уопште, а у овом случају посебно од крунисања круном коју је наводно послао папа.⁸⁹ Не би требало чинити поређења са савременом Угарском под њеним првим краљем Стефаном, као ни политику папа после клинијевског покрета поредити са оном на смени миленијума.⁹⁰ Да тражи царску круну, или признање своје царске титуле из Рима (или Цариграда) Самуило није имао разлога. Развој црквене и владарске институције у Бугарској пружао је могућност да се установе које су укинуте или им је статус на други начин промењен 971. године, у новој држави обнове на основу преседана. Када се ради о крунисању владара од стране домаћег првосвештеника, он је постојао. За Симеона је речено да га је 913. године крунисао цариградски патријарх Никола Мистик. Није познато када је крунисан његов наследник Петар, али су његову царску титулу признавале званичне цариградске власти. Оно што је за питање царске традиције од суштинске важности је следеће: у време смрти цара Петра (969) бугарску цркву води патријарх. Он је, вероватно у пролеће 969, крунисао Петровог сина Бориса, који је две године касније изведен пред Цимискија „но-

⁸⁸ Златарски, *История* I/2, 703, писао је да је Самуило веома добро разумевао да његово проглашење за цара може имати законитост и међудржавно признање само ако је „освећено ауторитетом више духовне власти“. *Runciman, Bulgarian empire*, 226, такође је сматрао да је Самуило добио од папе „признање царске титуле“. Уп. *Антољак, Самуиловата држава*, 434–441; *История на България* 2, 410–411 (*Петров*).

⁸⁹ Златарски и Рансимен нису довољно обратили пажњу на материјални проблем порекла саме круне. У преписци Иноћентија и Калојана увек се наглашава да је римска црква та која крунише. Златарски, међутим, говори само о Самуиловом проглашењу за цара који је после требало да санкционише римска црква (в. loc. cit.). Слично, Рансимен пише о „признавању царске титуле“ а не дотиче се самог чина крунисања (loc. cit.).

Антољак је исправно поставио проблем, питајући се од кога је Самуило могао да прими круну, али су решења која је понудио погрешна. Елиминацијом је дошао до тога да је царска круна римског порекла, а доказ за то јесте преписка папе и Калојана. Чини се да Антољак није најбоље разумео папин одговор на Калојаново писмо. Наводно је папа потврдио „да су од римске курије многи краљеви његове земље били крунисани, што може да се види у тамошњим регистрима“. Као што се из горе наведеног дела текста види, у папиним писму не стоји „од римске курије“ (*Антољак, Самуиловата држава*, 434–436).

Петров је кратко напоменуо да се Самуило прогласио за цара и затим тражио „међународно признање“. Папиним писмима доказује да је римска столица дала круне Петру и Самуилу (*История на България* 2, 410–411).

⁹⁰ Антољак је, имајући на уму пример хрватског краља Звонимира коме је папа Гргур VII поред круне послао мач и жезло, претпоставио да је нешто слично добио и Самуило (op. cit. 443).

сећи царске ознаке“. Овај, у односу на спољне факторе потпуно аутономан, законит, чин крунисања, представљао је основу на којој се уздигло ново Бугарско царство за време Самуила. Признање од било какве духовне или световне власти са стране, њему није било неопходно.⁹¹ Колико је тачно времена прошло док оно није поново успостављено, у каквим се условима то догодило, каква је у томе била улога ушкопљеног Романа, питања су на која се не могу дати прецизни одговори.

Проблем порекла круне усложњавају неки мало запажени подаци византијских извора. Јован Скилица у опису бекства царске војске после битке код Трајанових врата, августа 986. године, пише да су Бугари у тој прилици заробили „сам царев шатор“ као и „царске знаке“ (αὐτῆς τῆς βασιλικῆς σκηνῆς καὶ τῶν βασιλικῶν παρασήμων).⁹² Исти Скилица тим термином у једној ранијој прилици збирно назива златну круну, тијару од висоса и црвене ципеле, све оно што је било одузето заробљеном бугарском цару Борису пред окупљеним народом византијске престонице 971. године.⁹³ Шта су од „царских знакова“ опљачкали Бугари после битке код Трајанових врата? Лав Ђакон наводи да су поред блага и целе коморе задобили τὴν τε βασιλείου ἀρχὴν.⁹⁴ Иза овог помало необичног израза крије се свакако неки симбол царске власти. Асолик Таронски зна да је заједно са пленом у рукама Бугара остао и царски шатор, а Јахја бележи да су победници уграбили царев пртљак и благајну.⁹⁵ На крају, вреди поменути и Јована Геометра, и његов раније навођени епиграм, написан поводом „ромејског пораза у бугарском кланцу“, у коме стоји да је „Истар приграбио венац Рима“ (Ἰστρος ἔλε στέφανον Ῥώμης).⁹⁶ Наведени израз — στέφανος, нема техничко значење, али може да значи, а веома често и означава, царски венац или круну. Када се има у виду стил и начин изражавања Јована Геометра онда се може претпоставити да је употребљени термин одговарајући „царским знаковима“ Јована Скилице.⁹⁷

⁹¹ Још је Снегаров својевремено кратко приметно да Самуилу нису били потребни преговори са папом јер је имао свог „канонског патријарха“ који је могао да му да круну (История, 7). Д. Оболенски је укратко непоменуто да се Самуило намерно поистовештавао са политичким и религиозним традицијама Петрове државе. Очигледан пример континуитета видео је у томе што се Самуило последњих година X века прогласио царем и обновио бугарску патријаршију коју је Јован Цимискије укинуо (*Obolensky, Commonwealth*, 131).

⁹² Scyl. 331.43.

⁹³ Scyl. 310.64–66. Уп. стр.

⁹⁴ Diac. 172.21–24.

⁹⁵ Stephanos von Taron, 187. 1–3. Јахја, 21.21–22.

⁹⁶ PG 106, col. 934. Уп. ВИИНЈ III, 27 (*Ферјанчић*).

⁹⁷ Пољски научник *S. Rek*, *Geneza tytułu carskiego w państwie zachodniobułgarskim, Balcanica Posnanesia* 2 (1985) 51–57, први је обратио пажњу на ове занимљиве податке,

Међутим, исти Јован Геометар је у другој прилици, када су „царски знакови“ у питању, много прецизнији. У епиграму под називом „Бугари“ стоји: „Трачани, можете сада примити Ските као савезнике против нас — пријатеља, нас некадашњих савезника против Скита. Лик уј и весели се, племе Бугара, држи и носи скиптар, дијадему, пурпур и заставе од гримиза... (σκήπτρα καὶ τὸ στέμμα καὶ τὴν πορφύραν), и он (ср. наш цар) шије ће преобући у дугачке јармове, и ноге ће негвама спутати. И по леђима и трбусима многих он ће ударати, зато што се, напустивши работу, усуђујете да ове (ср. царске знаке) носите и њима се дичите“.⁹⁸

Штета је што сам песник није јаснији у питању „савезништава“ које помиње. Иза ових етнонима крију се по свој прилици Бугари (као Трачани) и Руси (као Скити). Ако се узме да је реч о догађајима из 969–971, некадашњем савезу Ромеја и Бугара за време Нићифора II Фоке (склопљеном 969. године), и новом савезу који је надмоћни Свјатослав изнудио од бугарског цара Бориса II, остаје нејасно на какву се узурпацију царских ознака песник овде жали?⁹⁹ Јер, Борис II је 969. године преузео престо са знањем и уз помоћ цариградских власти, са положајем које су оне признавале.¹⁰⁰ А уколико има основа предложена хронологија Самуиловог крунусања (ср. 997. године), онда Јован Геометар ни због тога не би могао да негодује, будући да је, како се сматра, убрзо после 990. постао епископ Мелитине.¹⁰¹ Остаје као могућност да у овој песми, много експлицитније него у оној посвећеној ромејском поразу 986, он жали за губитком „царских знакова“ који су се налазили у пртљагу Василија II и осуђује Бугаре који их „носе и њима се диче“. Савез који је песник у тој прилици нудио Бугарима односио би на Русе кнеза Владимира. Они су једно кратко време 989. године били у сукобу са царом Василијем, и тада напали и освојили византијски Херсон.¹⁰² Коначно, Јован Геометар се жали што су се

али су његови закључци прилично невероватни. Он сматра да је задобијеним „регалијама“ после битке код Трајанових врата 986. године крунисан Роман, који је за ту прилику променио име у Симеон. Иако је вероватно да је Роман у новој бугарској држави имао неки посебан статус, његовом крунусању била је непрелазна препрека то што је био ушкопљеник (в. стр. 147).

⁹⁸ PG 106, col. 919, up. и превод цит. према ВИИНЈ III, 28–29 (Ферјанчић).

⁹⁹ Да се алудира на византијско-бугарски савез који је пред руску најезду склопљен 969. године сматрао је *Карышковский*, К истории, 228–229. Он је веровао да ови стихови значе да је за „Грке“ Борисово царевање било узурпација (уп. и коментар Б. Ферјанчића у ВИИНЈ III, 28–29).

¹⁰⁰ Византијски писци Бориса називају царем (Scyl. 297.78; Diac. 136.16).

¹⁰¹ Уп. коментар Б. Ферјанчића у ВИИНЈ III, 29.

¹⁰² Да се епиграм односи на Русе кнеза Владимира сматрао је Васильевский, К истории, 118. Међутим, он је „скиптар“ и „круну“ повезивао са Скиличиним податком о крунама бугарских царева пронађеним у Охриду 1018. године, превиђајући, попут других научника, остале вести о губитку царских знака 986. године. Занимљиво да је

„Трачани“ усудили да „напусте работу“. Такав израз би одговарао положају који су Бугари имали после 971. године.

Каква је била даља судбина византијске царске круне у бугарским рукама? На шта се односе претње Јована Геометра да ће цар казнити Бугаре зато што „носе“ (φορεῖν) царске ознаке? Претпоставке да се ово можда односи на Борисовог брата Романа не долазе у обзир из више пута поменутог разлога. Као ушкопљеник он је био изузет од могућности да буде крунисани владар. Да ли је посреди само песникова фигура? Најзад, да ли се и византијска нашла међу оним „крунама од бисера“ (στέρματα ἐκ μαρύρων) које је у охридској ризници пронашао Василије II 1018. године? Поред свега овога остаје и питање каквом круном је крунисан Самуило? Сигурног одговора на ово питање нема и њега не треба обавезно тражити у претходним напоменама. Чињеница да је Бугарима пала у руке круна византијског цара није морала бити од значаја приликом каснијег Самуиловог крунисања. Оно је могло бити обављено и круном локалног порекла. У недостатку поузданих података, цео проблем бугарске царске круне требало би оставити отвореним. Не би требало заборавити да је један бугарски владар, Симеон, већ био, истина у сасвим другачијим приликама, крунисан византијском круном. Даља судбина ромејских „царских ознака“ у бугарским рукама могла је бити довољно непријатна да би се и тиме објаснило помало загонетно ћутање ромејских писаца о Самуиловом посезању за царским насловом. Ипак, поново ваља нагласити да је Симеон себе сматрао за универзалног владара Ромеја, док је Самуило, како изгледа, себе сматрао „само“ цесарем и самодршцем Бугара. За обнову Бугарског царства, Самуилу поседовање круне ромејског цара није било неопходно, мада је могло бити добро дошло.

Није извесно ни где је Самуило крунисан. Као његова престоница помиње се Преспа, и код Јована Скилице и код Попа Дукљанина. У даљем тексту Скилица вели за Охрид да је „метропола“ целе Бугарске и да се у њему налазе дворци царева Бугарске, а у тамошњим ризницама је цар Василије задобио њихове „круне од бисера“. Уколико се узме да је крунисан у Охриду, следи даља претпоставка да се црквена столица због тога тамо преселила, као и сам владар. Из Каталога архиепископа излази да би патријарх који га је крунисао био вероватно Филип, који је наследио Гаврила Германа, и као први од бугарских архијереја столовао у Охриду. Уверљивост Скиличиног податка о Охриду као бугарској престоници више почива на околности да се у њему налазе дворци царева и ризнице са крунама него на самом изразу метропола „целе Бугарске“. Он је део титулатуре охридских архиепископа, институције која постоји у Скиличино време и за коју је, када

Reck, op. cit. пропустио да коментарише овај епиграм Јована Геометра који свакако иде у прилог његовим тезама.

ликаша који су деловали заједно са Самуилом, по свему судећи везан и за управне надлежности над већим областима. И писац Чуда св. Димитрија Солунског, Јован Ставракије, наводи да је Самуило „са осталима“ освојио читаво подручје на западу од Солуна.¹⁰⁵

Негде у време око 1000. године, када акције византијске војске бивају бројније и успешније, и подаци Скилице су богатији детаљима. У његовим вестима се појављује низ бугарских команданата. Добромир је поменут као заповедник Верије (ὁ τῆς Βερροίας κατάρχων) а Драгшан као заповедник (κατάρχων) Водена.¹⁰⁶ Николица је био „чувар“ (φυλάττων) Сервије а Димитрије Тихоња Колидрона.¹⁰⁷ Нестонгов брат Сермон је „владао“ Сирмијумом (ὁ τοῦ Σιρμιίου κρατῶν).¹⁰⁸ Кракра је био „чувар“ (φύλαξ) Перника, а када се предавао, пратили су га архонти других тридесет и пет тврђава перничке области (... ἀρχόντων τῶν ... κάστρων).¹⁰⁹ Архонтом је назван и заповедник Берата Елемаг (Михаило Деволски га назива Елинаг Францис), који се предао заједно са својим сауправљачима (μετὰ τῶν συναρχόντων αὐτοῦ), као и Илица, заповедник Моглена.¹¹⁰ Сви наведени термини који стоје уз имена бугарских војсковођа употребљени су у значењу заповедника тврђаве. Ипак, видљив је посебан положај „чувеног“ Кракре. Он је очигледно био надређен оној тридесетпеторици који су заједно са њим пришли цару. На вест да ће се предати, достојно су почаствовани брат и син Кракре, а он сам уздигнут је у сан патрикија. Седећи у Пернику, управљао је једном, по свему судећи, много широм облашћу, у чијем саставу се налазило и поменутих тридесет и пет тврђава. Слично вреди и за Елемага, који је управљајући Бератом, под собом имао „саархонте“. Из једне допуне Михаила Деволског види се да је и он био уздигнут у ранг патрикија.¹¹¹ Вреди споменути и усамљени податак Кекавмена о његовом деди по мајци Димитрију Полемарху, који је био „глава“ (ἦν ὑπερέχουσα κεφαλῆ) области (τὸ μέρος) која се граничила са Сервијом. После покорвања Бугарске, Василије II га је уздигао у достојанство патрикија и мистика.¹¹²

Ко су били „архонти“ који су уз Јована Владислава, у јесен 1015. године, писали Василију II и обећавали да ће се предати? Ни овај употребљени термин није технички, али се његово значење може макар

¹⁰⁵ Чуда, 47 (Б. Ферјанчић).

¹⁰⁶ Scyl. 344.91; 345.27.

¹⁰⁷ Scyl. 344.94;344.1.

¹⁰⁸ Scyl. 365.15.

¹⁰⁹ Scyl. 347.70–71; 357 63–66.

¹¹⁰ Scyl. 364.69–70 (Prokić, Zusätze, no. 54, 34).

¹¹¹ Scyl. 364.84–88 (Prokić, Zusätze, no. 55, 35).

¹¹² Кекавмен, 170.20–24.

назрети из контекста у коме је употребљен. Ради се очигледно о кругу људи који је по положају био позван да учествује у доношењу тако важних одлука, каква је била она о потчињењу Ромејском царству. У овај слој спадали би не само дворски достојанственици већ и неки од обласних управника. Архонтом је назван и један од истакнутих војсковођа по имену Ивац.¹¹³ Он није наведен као командант неке одређене тврђаве или области, што не значи да то није био, али је несумњив, и из других података Скилице видљив његов висок положај, о којем ће још бити речи. Михаило Деволски у једној допуни архонтом назива и неког Гавру, који је почетком 1019. заједно са Елемагом спремао у Солуну заверу за поновно успостављање бугарске власти. Гавра је успео да побегне „у своју област“ (εἰς τὴν ἰδίαν χώραν), али је на крају ухваћен и ослепљен.¹¹⁴

Остаје непознат, као и за време комеса Николе, број и обим провинција на које се држава делила. Није вероватно да би се на основу термина које Скилица употребљава, а који, како је речено, нису строго технички већ готово увек пригодни или описни, могли изводити чвршћи закључци о структури власти у Самуиловој држави. Намеће се претпоставка да су заповедници тврђава, а сви наведени код Скилице управљали су важним градовима, имали компетенције и над околном облашћу. Тако нешто несумњиво је у случају Кракре, Елемага и Драгомужа, који је, слично претходнима, предао Струмицу и околне тврђаве.¹¹⁵ Ван сваке сумње је и Димитрије Полемарх био поглавар једне посебне области, али Кекавмен није саопштио које утврђење је било њено средиште.¹¹⁶ Остаје на крају као правило да се један универзалан и вишезначан термин, а то израз архонт у византијским изворима свакако јесте, мора тумачити с обзиром на контекст.¹¹⁷

Када су у питању заповедници утврђења, терминологија коју Скилица употребљава увек је део ромејског вокабулара — κατάρχων, φυλάττων, κρατῶν, φύλαξ, ἄρχων τοῦ κάστρου, κεφαλῆ. Један Кекавменов податак, истина не из доба Самуила већ Дељановог устанка 1040. године, омогућава да се, бар у случају положаја заповедника тврђаве, претпостави каква је била словенска војно-управна терминологија. Кекавмен каже да је Дељан, после заузимања Димитријаде, по-

¹¹³ Scyl. 361.77.

¹¹⁴ Scyl. 364.84–88 (*Prokić*, Zusätze, no. 55, 35).

¹¹⁵ Scyl. 357.72–73.

¹¹⁶ Кекавмен, 170.20–24.

¹¹⁷ У византијским изворима архонтима су називани чиновници у администрацији, црквена лица, скуп тематских стратега, виши официри у теми, старешине у градовима, византијски и страни великаши. О различитим значењима в. *Oikonomides*, *Listes*; уп. и напомену Ферлуге у ВИИНЈ III, 204 н. 32. Занимљиво је да Скилица архонтом назива како Самуиловог војсковођу Иваца, тако и Евстатија Дафномила, заповедника Охрида, који га је заробио.

слао у град времешног и у војним стварима искусног Љутовоја Деволског, и дао му војску за чување тврђаве. Овоме писац додаје примедбу да се на бугарском језику стратег назива „челник“ — *τζελνίκος*.¹¹⁸ Из ових кратких Кекавменових белешки несумњиво је да у службу челника спада заповедништво над утврђењем. Да ли би се на основу његове тврдње да појму челника одговара византијски стратег могле развијати даље аналогије? Љутовој није био пуки заповедник војне посаде неког мањег утврђења, већ важне и богате луке Димитријаде, па је вероватно да су се његове компетенције простирале ван градских зидина и односиле на околну област. Комбинација управних и војних надлежности, какву је имао челник у Бугарској, показује да је Кекавменов лингвистички екскурс у основи прецизан. Иако се овај значајан податак односи на време после покорвања Бугарске, има основа употребити га и за доба Самуила и његових наследника. Вероватно је да појам челника није створен тек у Дељаново време. Структурална сличност бугарског друштва у две временски блиске епохе, као и постојање институција заповедника тврђаве и управника околне области, дају да се претпостави да је термин старији од XI века.

Постоје случајеви када је Скилица сасвим јасан у погледу титула или функција појединих Бугара. За Дометијана и његовог брата Теодора наводи да су имали титулу кавхана, а положај Дометијана наглашен је речима да је био „велможа и веома близак Гаврилу“ (*ἀντὶρ δυνάστης καὶ τῷ Γαβριήλ συμπάρεδρος*). Богдан је био „топарх унутрашњих тврђава“ (*ὁ τῶν ἐνδοτέρω κάστρων τοπάρχης*).¹²⁰ Тај израз представља најприближнији опис бугарске титуле која је на словенском гласила *чъгоуъвъіліа*, а данас се транскрибује као ичиргу боила. Обе титуле, и кавхан и ичиргу боила, биле су међу највишим и најзначајнијим достојанствима у Првом бугарском царству.¹²¹ Кавхан је припадао слоју бољара, тачније, убрајао се у такозване „велике бољаре“ (*οἱ βολιάδες οἱ μεγάλοι*), који су сачињавали неку врсту државног савета. У државној управи заузимао је место одмах иза владарског, због чега је у изворима навођен као „први човек“, „први саветник“, „један од најмоћнијих“. У највећем броју извора помиње се на челу војних одреда, а зна се да је у име владара обављао и дипломатске преговоре. Војне дужности су биле неодвојиве од положаја бољара, а

¹¹⁸ Кекавмен, 172.29–174.1. Уп. превод и коментар Ферлуге у ВИИНЈ III, 206 н. 40. Литаврин доводи реч челник у етимолошку везу са старословенским „чело“, у значењу „главе“, односно онога који управља (Кекавмен, 429 н. 423).

¹¹⁹ Scyl. 352.33.

¹²⁰ Scyl. 357.79. У једном од рукописа налази се варијанта *ὁ τῶν ἐνδοτέρω τόπων τοπάρχης* (*ibidem*. var. *lec.*) што би се могло превести као „топарх унутрашњих места“.

¹²¹ Овим титулама посветио је две посебне студије *Гюзелев*, *Функциите и рољата на кавхана*, 131–159; *idem*, *Ичиргу боилите*, 123–181.

кавхан је као први међу њима био и врховни заповедник војске. С обзиром на повезаност војне и управне власти, из његовог положаја истицала је и надлежност над другим „боилима“ — војним командантима и обласним управницима.¹²²

Ичиргу боила било је достојанство по важности прво после кавхана. Његовом домену је, у војно-управном погледу, припадала средишња, „унутрашња“ територија бугарске државе. Био је надређен „унутрашњим бољарима“ и, као и кавхан, припадао кругу „великих бољара“. Следствено, био је један од високих војних команданата, а у његовој компетенцији били су и дипломатски и судски послови.¹²³

Обе институције, и кавхан и ичиргу боила, су протобугарске, и на Балкану су посведочене у току неколико столећа. То што се срећу у Самуиловој држави није само занимљиво сведочанство о њиховом релативно дугом опстајању, већ и драгоцен показатељ једне веома значајне околности. Самуилова држава се и по својој унутрашњој структури конституисала на основу бугарских традиција. Већ је напоменуто да је у Бугарској постојало особено схватање државног простора, донето на Балкан из прадомовине. Оно почива на једноставној подели земље на „унутрашње“ и „спољне“ области. У време када је престоница Бугарске била на северу, у Плиски и Преславу, та територија је схватана као средиште државе, па је самим тим спадала под надлежност тадашњег ичиргу боила. Када се крајем X века стварала нова држава око нових центара, Преспе и Охрида, појам „унутрашњости“ једноставно је променио локацију на коју се односи. На основу Скиличиних података посредно се показује да је у то време обухватао југозападну Македонију и јужну Албанију.¹²⁴

Уз неке од Бугара Скилица наглашава и припадност истакнутом друштвеном слоју. Несторица је „један од веома моћних старешина међу Бугарима (εις τῶν παρὰ Βουλγάρους μέγα δυναμένων ὑπάρχων).¹²⁵ У Водену су, поред Дометијана и Илице, заробљене и „многе друге велможе“ (ἕτεροι δυνάσται πολλοί).¹²⁶ Истим термином збирно су названи они који су се у завршној фази рата, после погибије Јована Владислава под Драчем, предали византијском цару — поред Марије и њене деце, то су учиниле и „остале велможе целе Бугарске“ (τῶν ἄλλων δυναστῶν ἀπάσης Βουλγαρίας).¹²⁷ Неки од њих су претходно именовани поменути, као Несторица, Лазарица и Млади Добромир, и названи „ве-

¹²² Уп. *Гюзелев*, Функциите и рољата на кавхана, 153–155.

¹²³ Уп. *Гюзелев*, Ичиргу боилите, 170–178.

¹²⁴ Уп. *ibidem*, 170–172.

¹²⁵ Scyl. 350.61.

¹²⁶ Scyl. 352.34.

¹²⁷ Scyl. 360.52.

ликашима“ (μεγιστῶνες).¹²⁸ Иза употребљених израза — δυνάσται и μεγιστῶνες — крије се слој који се налазио при самом врху друштва. Чини се прихватљивим идентификовати га са βολάδες Константина Порфирогенита.¹²⁹

Тако се из Скиличиног приказа ратовања цара Василија са Бугарима ипак називу обриси друштвене структуре у њиховој држави. Међутим, природа постојећих извора не обећава превише успеха у покушају да се у ту структуру дубље проникне. Речју, после мало-пређашњих основних увида у друштвену хијерархију одмах се намећу и многобројна питања везана за оно што се уобичајено назива друштвеним, односно „феудалним“ односима. Али, сасвим прецизни судови о степену развоја тих односа нису могући. Разлог томе је у релативној оскудици извора.¹³⁰ С друге стране, с обзиром да се ради о појавама сразмерно дугог трајања, које се релативно споро развијају и мењају, биће од користи и они малобројни подаци који претходе Самуиловом времену.

Они показују да појмови *властель* и *владыка* у Бугарској IX и X века имају значење „орган државне власти“ и никада се не употребљавају у смислу „земљопоседник“. Значење „феудални земљопоседник“ термин *властель* добија касније, током XIII и XIV века. Такође, у изворима IX и X века појам „сопственик“ је разграничен од појма „властелин“ и означен речима *Всподарь* и *господињ*, при чему ти термини подразумевају ма каквог власника или поседника, било малог било великог.¹³¹ Ово разграничење се односи на рану фазу успостављања феудалних односа и показује да се под појмом *властелин* није искључиво подразумевало и земљопоседник, што наравно не значи да није било припадника *властеле* која је имала и постепено увећавала своје поседе. У Шестодневу Јована Егзарха, нека збивања карактеристична за бугарско друштво на смени IX и X века с горчином су поређена са односима у животињском свету. „Велике рибе једу мале“, пише Јован Егзарх, мислећи на „похлепнога“, који гута све што је мање од њега, хоће да отме имање од беднога (*онъ вѣдетъ штельъ своегоумоу имѣниѣ*). Тако, закључује, сакупљамо дом к дому, њиву к њиви (*съкоупѣшемъ домъ къ дому. и село къ селоу*).¹³² И раније помињани Мостич, који је био

¹²⁸ Scyl. 359.30.

¹²⁹ *Златарски*, *Историја* 1/2, 636.

¹³⁰ За проблеме раног феудализма веома је користан рад С. Лишева *За генезиса на феудализма, посебно део од 95 sq.* О стању изворног материјала, као и о проблему развоја феудалних односа у Бугарској у X и XI веку в. и *Г. Г. Литаврин*, *Темпове и специфика на социјално-икономическото развитие на средновековна Бугарија в сравнение с Византија (от края на VII до края на XII в), ИП XXVI/6 (1970) 23–40; С. Лишев*, *Некоторые вопросы феодальных отношений в Болгарии в X в. и в эпоху византийского господства*, ВВ 41 (1980) 21–45.

¹³¹ *Лишев*, *За генезиса на феудализма*, 135–160.

¹³² Шестоднев, сост. Йоанном екзархом болгарским..., Москва 1879. лист ̑̑̑̑ стб. 1, лист ̑̑̑̑ стб. 2. Цит. према *Лишев*, *За генезиса на феудализма*, 168–179.

ичиргу боила у време царева Симеона и Петра, када се замонашио, оставио је ~~весе~~ ~~имџини~~ манастиру.

Иако спорадични, ови подаци сведоче о постојању земљопоседничке властеле. Ипак, недовољни су за закључке о величини тих поседа, као и о заступљености евентуалног „великог поседа“ у власничкој структури бугарске државе. Имање бољара Мостича могло је, с обзиром на његову титулу, као и на опште прилике које су погодиле постепеном стварању крупног земљопоседа бити и веома велико, али тај податак не може имати подједнаку вредност за све области под бугарском влашћу. На североистоку земље, између Дунава и планине Балкана, географски услови су за настајање великих имања били повољнији него у другим деловима земље.¹³⁴ Већ започетом процесу сигурно је допринело и сиромашење становништва, изазвано исцрпљујућима Симеоновим ратовима. Исто тако, глад праћена кугом, која се појавила после изузетно хладне зиме 927/8. године, терала је сељаке да по ниским ценама продају земљу другим, крупнијим поседницима. Посебан је проблем, у који нема потребе на овом месту улазити, узрочне повезаности нових прилика у Бугарској са ширењем богумилске јереси која се средином X века појавила.¹³⁵

С друге стране, траје процес стварања зависних сељака, који је једним делом истовремен и узајаман стварању великог поседа. То показују повеље Василија II охридској архиепископији, које потврђују затечено правно стање створено у време Петра и Самуила. Цар Василије је потврдио право бугарских епископа да располажу одређеним бројем зависних сељака, „парика“, који су били обавезни да раде на црквеним земљама. С друге стране, епископски „клирици“ су Василијевом повељом ослобођени једне посебне дажбине, икомодиона, „као што су ослобађани и за време Самуила“.¹³⁶ Ипак, зависно сељаштво није преовлађујући слој међу онима који су обрађивали земљу. Оно је спорадично све до првих деценија XI века, а и неједнако заступљено на целој бугарској територији. У време успостављања византијске власти, слободно сељаштво је у македонским областима знатно бројније него на североистоку.¹³⁷

Ваља на овом месту навести и оно што се зна о њиховим обавезама за Самуилово време. Приповедајући о приликама у којима је

¹³³ С. Станчев, Надгробният надпис на един преславски бољарин от X век, ИП 4 (1955), 66. Уп. История на България 2, 355 (Ангелов).

¹³⁴ Литаврин, Болгария и Византия, 40.

¹³⁵ О овоме детаљно D. Obolensky, The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism, Cambridge 1948; Д. Ангелов, Богомилството в България, София 1969².

¹³⁶ Cf. Gelzer, Ungedruckte, 42.9–12; 44.1–2.

¹³⁷ Уп. Лишев, За генезиса на феодализма, 180–181; Литаврин, Болгария и Византия, 40.

дошло до великог устанка на Балкану под Петром Делјаном 1040. године, Скилица пише како Василије II није желео да после потчињења Бугара „уводн новине и ствари мења“, већ да све остане као што је некада био утврдио Самуило, дакле, да Бугарин који поседује пар волова даје држави један модиј жита, исто толико проса и један врч вина.¹³⁸ Сва је прилика да то нису биле једине обавезе сеоског становништва. Какве год друге да су постојале, сигурно је да су биле натуралне.¹³⁹

С друге стране, упоредо са релативно великом заступљеношћу слободног сељаштва, ширење феудалних односа у југозападним областима, макар и због другачијих природних услова, одвијало се са одређеним заостатком. Замах ће добити после пада под византијску власт.¹⁴⁰ Због тога нема никаквог разлога да се збивања на тим просторима у време комитопула и њихових наследника објашњавају као искључива последица „феудализације“.¹⁴¹

Простор за деловање Самуила и браће отвориће пре свега политички догађаји и њихове непосредне последице. Нередовне прилике у земљи, створене упадом руског кнеза Свјатослава, поразом бугарске војске, учвршћењем Руса на крајњем североистоку и смрћу цара без

¹³⁸ Scyl. 412.67–72.

¹³⁹ О обавезама становника в. напомене које је дао *Литаврин*, *Болгария и Византия*, 309 sq.

¹⁴⁰ О томе детаљно *Г. Цанкова-Петкова*, *Феодалното земевладение в јужните и југозападните български земји под византијско владичество*, ИИБИ 8 (1960), 274–305.

¹⁴¹ Д. Ангелов је био склон да осамостаљење западнобугарске државе види као отцепљење крупних феудалних земљопоседника. Створена држава је представљена као скуп крупних феудалаца — бољара — који су располагали сопственим утврђењима. Они су били скоро самостални у својим земљама, а веза између појединих области готово да није постојала. Држава је створена тако што су они једноставно признали врховну власт комитопула. И њено пропадање објашњено је „појачаном феудализацијом“ (*История на България*, *София* 1954, 146–151). Слично, крај западнобугарске државе објашњаван је „одмаклим феудалним процесом“, феудалном експлоатацијом сељачких маса и сепаратистичким тенденцијама феудалаца (*М. Андреев — Д. Ангелов*, *История на българската държава и право*, *София* 1959, 117–119).

Сасвим супротно гледиште имао је Г. Литаврин. Изванредна издржљивост и животна снага западнобугарске државе у борбама с Византијом потицала је заправо од „слабе феудализације“ и велике заступљености слободног сељаштва. Очување тог слоја у западним областима дало је могућност Самуилу да створи способну армију која је четрдесет година ратовала са Византијом (*А. П. Каждан-Г. Литаврин*, *Очерки истории Византии и южных славян*, *Москва* 1958, 175).

Оба гледишта су помало екстремна, и чини се да је проблем у томе што се и у једном и у другом решено инсистира на типолошким категоријама и замишљеним обрацима. Пре свега, стање извора је такво да се природа друштвених односа може тек назрети, а и то што се може видети далеко је од некаквог „типа“ и не би га ваљало у једнакој мери подразумевати на целокупној територији државе. Из каснијих примедби биће јасније да донети закључци, макар и били веома ограничени, важе заправо само и најпре за области такозване „унутрашњости“ Бугарске. Околност да је поред овог подручја за Самуилову државу било кључно још и шире софијско и струмичко, дозвољавала би да се они опрезно прошире и на те области.

присутства директног наследника — изазвале су први покрет комитопула. Као што је раније напоменуто, и руски походи и византијска окупација оставили су југозападне области ван домаћаја. Оне су биле поштеђене ратовања које је трајало четири године и собом донело велика пустошења. Одвојене ратом, а не сопственим сепаратизмом, остале су после 971. препуштене саме себи. Примамљива је претпоставка да је претежно велики посед био основа политичких подухвата у њима. Она некако и исходи из вести Јована Скилице о покрету комитопула 969, јер је тешко претпоставити шта би осим самог положаја могло синове провинцијског управника чинити довољно снажним да „потресају Бугарску“ а византијског писца натерати да њиховог оца назове „веома моћним“. У том смислу веома је занимљив Скиличин опис имања које је поседовао Самуилов војсковођа Ивац. Он је на планини Брехот имао „велелепни дворца“ (βασιλεία τε ἔχοντι περικαλλῆ), који се звао Прониште, и „перивоје и много других ствари за уживање“ (καὶ παραδείσους καὶ ἀπολαύσεις οὐκ ἀπρελείς). Скилица још каже да је Ивац славио и „јавни празник“ на дан Успења Пресвете Богородице, када је имао обичај да позове на гозбу не само непосредне и ближе суседе већ и многе из даље околине. Пошто није желео да се „покори божијој вољи“, прикупљао је мало-помало устаничку војску, припремао одметништво и сањао о бугарској власти.¹⁴²

Приказ је занимљив из више разлога. Посед који је имао Ивац могао би са мањом или већом оправданошћу бити назван „великим“. Међутим, расправа о величини поседа је у извесном смислу и непотребна. Много је значајнија околност да је он, толики колики је био, очигледно представљао довољну основу за бунтовничко делање Ивца и његових присталица. У тренутку када је Бугарска покорена, он прикупља војску и припрема се за отпор против цара. Василије II је овим догађајима био „не мало“ забринут, па је провео у Деволу читавих педесет пет дана покушавајући да се некако нагоди са Ивцем. Писмима га је позивао на предају, опомињући да је цела Бугарска већ покорена. У складу с тим, и његов подухват је назван „одметништво“ (ἀποστασία), а он сам „отпадник“ (ἀποστάτης). Шта год да је заиста био „јавни празник“ који је Ивац славио¹⁴³, падају у очи како бројност гостију, који долазе из разних крајева, тако и углед домаћина, за кога је Скилица у једној ранијој прилици написао да је „врло истакнут и познат човек“. Најзад, за окупљање у дворима Ивца стоји да је било традиционално, што закључцима о његовом положају помало пружа и вре-

¹⁴² Scyl. 360.49–361.78. Уп. и превод Ферлуге у ВИИИЈ III, 130–133. *Литчев*, За генезиса на феодализма, није узео у обзир причу о имању војводе Ивца.

¹⁴³ Преовлађује мишљења да је овај податак Скилице први помен славе у писаним изворима. Уп. *М. Филиповић*, Студије о слави, служби или крсном имену, Зборник Матице српске за друштвене науке 38 (1964) 51–76.

менску димензију. Истина, богатство које је поседовао могло је бар делом бити последица ратовања. Његову покретну имовину цар Василије је напоследку поклатио Евстатију Дафномилу.

Цела прича о хватању „архонта“ Ивца показује постојање једног друштвеног слоја који је у динамичком смислу представљао основу на којој се обновила бугарска држава и заправо био главни противник византијских царева у успостављању власти на Балкану. Без обзира на природу података Јована Скилице, он се јасно издваја и може се назвати „великашким“ или „бољарским“. Вредна пажње је и вест да су неки $\mu\epsilon\upsilon\tau\omicron\tau\acute{\omicron}\nu\epsilon\varsigma$ — Несторица, Лазарица и Млади Добромир, када су се предавали цару Василију то учинили „сваки са сопственом тагмом“ ($\mu\epsilon\tau\acute{\alpha}$ $\tau\acute{\omicron}\nu$ $\omicron\iota\kappa\epsilon\iota\omicron\nu$ $\xi\kappa\omicron\sigma\tau\omicron\varsigma$ $\tau\alpha\upsilon\mu\acute{\omicron}\tau\omicron\nu$).¹⁴⁴ Привлачна је могућност да се, у складу са горњим закључцима, придев $\omicron\iota\kappa\epsilon\iota\omicron\varsigma$ види као израз посебног, „домаћег“, статуса војника ових одреда у односу на „свог“ великаша. На тај начин би цела синтагма добила помало „феудално“ значење, а поменуте „тагме“ одговарале би „дружинама“.¹⁴⁵

Међу вестима Скилице, уколико се дословно приме, има елементарна и за другачије закључке о статусу војника у његовој држави, а према томе и о самим друштвеним односима у њој. Скилица каже да је Самуило после заузећа Ларисе преселио становништво у „унутрашњост Бугарске“, „унео их у војне спискове својих војника“ и „користио као савезнике против Ромеја“.¹⁴⁶ У овом случају посебно је занимљива његова терминологија. Војни каталози су византијска институција. У њих су бележени поседи стратиота, њихове обавезе, плате и приходи.¹⁴⁷ Ипак, чини се да не би било упутно само на основу ове вести закључивати о постојању истоветне установе, а према томе и одговарајућих облика друштвене структуре, у Бугарској. Скилица се једноставно изразио појмом који је њему близак.¹⁴⁸ Међутим, он га је хотимично „пренео“ и на Бугарску и за то је свакако имао неких разлога. Речју, пресељене Ромеје не би могли прогласити некаквим аналогним бугарским „државним сељацима и војницима“, али је њихов статус после пресељења свакако био везан за војну службу. Сам Скилица наглашава да су коришћени као „војни савезници“. Већ је поменута вест коју о пресељавању доноси Михаило Девољски, о Ромејима

¹⁴⁴ Scyl. 359.30.

¹⁴⁵ Уп. ВИИНЈ III, 129 н. 174 (*Ферлуга*).

¹⁴⁶ Scyl. 330.2–5.

¹⁴⁷ О војним каталозима и њиховим различитим врстама в. *J. Haldon, Recruitment and conscription in the Byzantine army c. 550–950*, Wien 1979, 63–64 н. 113.

¹⁴⁸ Постојање војних каталога у Бугарској није забележено у изворима. Све претпоставке о могућој претходној „позајмици“ такве једне институције из суседне Византије, ма колико биле логичне и не противречиле општим приликама у Бугарској, није могуће доказати.

и Јерменима које је Самуило населио у Пелагонији, Преспи и Охриду.¹⁴⁹

Без обзира на могућа тумачења природе односа Самуилових команданата и њихових војника, и наведена вест о предаји тројице војсковођа потврђује да је „великаш“ протагониста целог покрета. Рат се окончава њиховом предајом а поступци цара Василија према њима чувају и потврђују претходни положај који су заузимали. Најистакнутији бивају почаствовани дворским титулама, а неки и државним функцијама. Пребегли син солунског дуче Григорија Таронита, Самуилов зет Ашот, уздигнут је у сан магистра. Синови драчког протевона Хрисилија, предавши град добили су титулу патрикија, исту коју је имао и Евстатије Дафномил, царев војсковођа који га је потом преузео. Добромир је, предавши Верију постао антипат, а превртљиви Николица патрикије. Уз исту титулу Роман, син цара Петра, добио је и част препозита и послат за стратега у Абидосу. Кракра, Драгомуж, Елемаг, Гавра, као и „топарх унутрашњих области“ Богдан, такође су уздигнути у патрикије. И Кекаменов предак Димитрије Полемарх је био уведен у исти сан, поред тога још и у достојанство мистика, а Млади Николица у сан протоспатара и дужност стратега, за коју се не зна где је требало да буде обављана. Син Јована Владислава, бугарски престолонаследник Прусијан, добио је част магистра, а остала његова браћа су постали патрикији.¹⁵⁰ Василије није заборавио ни споменуте *μεγιστάνες* Несторицу, Лазарицу и Младог Добромира, за које Скилица каже да су, када су се предали, били „царски почаствовани“ (*βασιλικός ἐτιμήθησαν*).¹⁵¹ Исто је поступио и према пребеглом кавхану Теодору (који је *φίλοτιμῶμενος διὰ τιμῆς ἦεν*).¹⁵² Иако су на давање титула у неким случајевима могли утицати сасвим тренутни војни разлози, упадљива је релативна доследност и сразмера у односу додељених достојанстава према претходном статусу нових царевих поданика. Од Бугара, титуле су добили припадници владарског дома (Роман, Прусијан и његова браћа), и истакнути великаши (управници важних тврђава и области и војни команданти — Добромир, Кракра, Драгомуж, Елемаг, Гавра, Богдан, Млади Николица и Димитрије Полемарх). Престолонаследник Прусијан је, према свом пореклу и положају, добио сан магистра, угледнији него онај патрикија, којим су почаствовани остали синови Јована Владислава.

Вредан пажње је и податак о Самуиловом команданту Драгшану, бившем заповеднику Водена. Он се са царевом дозволом настанио у

¹⁴⁹ Scyl. 363.54–56 (*Prokić, Zusätze, no. 51, 34*).

¹⁵⁰ Scyl. 342.60; 343.63; 344.93; 344.10; 346.68–69; 357.67; 357.73; 358.80; 358.84; 360.45–46; Кекамен, 174.20–24.

¹⁵¹ Scyl. 359.32.

¹⁵² Scyl. 353.52.

Солуну, и тамо оженио кћи протопрезвитера цркве Св. Димитрија. Међутим, Василијев покушај да једног бугарског великаша на овај начин „интегрише“ у своју државу у овом случају био је неуспешан. Драгшан је после неколико година, вероватно на вест о поновном паду Водена у руке Бугара, побегао. Био је ухваћен, и на заузимање таста ослобођен. Још једном се поновило исто, а када је, опет након неколико година, Бугарин поново пребегао Самуилу, био је набијен на колац.¹⁵⁴

Сличан однос цара Василија према бугарској властели забележио је и Јахја из Антиохије. Пред сам крај рата, после смрти последњег владара, „бугарске вође“ (вожди) понизно су понудили да предају „тврђаве и области“ које су држали и ставе се под његову власт. Презевши утврђења, цар им је учинио милост и свакоме дао „дужност“ колико је према „заслузи“ требало. Као што се видело, у процени „заслуга“ узиман је у обзир и претходни положај. Занимљиво је да се међу онима који су добили ромејска достојанства, у складу са рангом и (или) пореклом, нашао и Добромир, који је био „само“ заповедник Верије. Поред важности тврђаве коју је предао, и то у време када је исход рата могао изгледати неизвештан и у сваком случају далек, на поступак према њему утицала је чињеница и да је био ожењен нећаком Самуила. Најзад, Млади Добромир, без сумње његов син, наведен је као један од „великаша“, па је разложно претпоставити да је бољар био и његов отац, иако то Скилица није директно саопштио. Из овога следи још једно питање. Када се погледају сви подаци Скилице о Самуиловим командантима и великашима, види се одређена разлика у изразима који би њихов положај требало да објасне. Да ли ти термини увек одражавају и стварну разлику међу њима, прецизније речено — да ли се и сви они за које је речено да су били заповедници тврђава могу самим тим убројати у великаше (δυνάσται и μεγιστᾶνες), проблем је који остаје без јасног одговора.

С друге, стране, по свему наведеном изгледа да је провизоран превод Скиличиних термина δυνάσται и μεγιστᾶνες са „великаш“ или „бољар“ у основи тачан. Наиме, Скилица се (а свакако и његови извори) у описивању прилика у Бугарској служи терминологијом која је њему блиска. Отуд се и међу Бугарима могу срести δυνάσται и μεγιστᾶνες, што су термини који код византијских писаца, у једном релативно дугом трајању, које знатно превазилази хронолошке оквири нове бугарске државе, остају резервисани за представнике такозваних магнатских, велепоседничких родова и њихових истакнутих појединаца.¹⁵⁶ Свакако да Скилица није имао намеру да ромејски садржај тих

¹⁵⁴ Scyl. 345.27–33.

¹⁵⁵ Јахја, 59.4–13.

¹⁵⁶ Уп. веома детаљне напомене које је узимајући у обзир изворе који покривају епоху од 963. до 1210. године донео *Cheyret, Pouvoir*, 253 sq.

појмова безусловно прошири и на Бугарску. Ипак, утисак је да наведени појмови нису употребљени само услед недостатка других, адекватнијих. Уз све, веома велике разлике између друштвених елита ромејске и бугарске државе, постојале су и довољне сличности да би употреба оваквих термина била у основи оправдана.

Етничка структура

Проблем етничке структуре често се у поједностављеном виду поставља у облику питања који је народ живео на просторима Самуилове државе. Одговор који пружају извори увек је истоветан. Они њено становништво без изузетка називају Бугарима. Понеки од византијских писаца, као Лав Ђакон, Јован Геометар и анонимни аутор Житија св. Фотија Тесалијског, склони да пишу маниром архаизирања, називају га и Мизима, а сви остали раније помињани, укључујући Јована Скилицу, Михаила Деволског и Кекавмена, Бугари. Источни писци, Јахја и Асолик, такође их називају Бугарима, као и познији Поп Дукљанин.¹⁵⁷ Најзад, од велике је важности и помињани битолски натпис Јована Владислава. На њему стоји да је тврђава подигнута [на оув]ѣжице и на спсение ї на жинь вьлгаромъ као и да је сам Јован Владислав вьлгарїнь родомъ.¹⁵⁸ Према томе, нема никаквог разлога да се становништво Самуилове државе не назива Бугарима, а сама држава Бугарском, како је у овом раду више пута чињено без посебног образложења.¹⁵⁹

Ипак, неопходна су извесна разјашњења, најпре у погледу квалитета изворних података. Ко су Бугари које помињу византијски писци?

¹⁵⁷ Није неопходно посебно наводити одговарајућа места у поменутиим изворима, јер је то у више наврата чињено у претходном тексту.

¹⁵⁸ Битолски надпис, 33, 79–80.

¹⁵⁹ Овакво гледиште византијских и других извора пренето је с малим изузетцима у модерну историографију. Сама Самуилова држава је најчешће посматрана као бугарска држава, са или без географског одређења „западна“, а њени становници као Бугари. Расправа о етничком карактеру вођена је понекад и у оштријем полемичком тону (в. *М. Дринов*, *Имали су сњрбите колонији или некоја власт в Македония преди XIII векъ*. Как су се наричали Славяните, които населявали Македония преди тая епоха? Съчинения на М. С. Дринова I, София 1909, 563–579). Није неопходно наводити све историчаре, руске, бугарске или западноевропске, почев од Хиљфердинга па до аутора у најновијој *История не България* (Петрова), који заступају такво схватање (они су поменути приликом расправљања о пореклу комитопула и теорији о „западној Бугарској“, в. стр. 56 sq.).

Почетком овог века српски нучник Б. Прокић је изнео теорију која, полазећи од етничких разлика становништва Самуилове државе и Бугарске цара Петра, и с обзиром на ново државно средиште, Самуилову државу објашњава као нову „словенску“ творевину са центром у Македонији. Бугарско државно име се по њему проширило на рачун етнографског имена „Словиније“ и политичког имена Србије (в. посебно *Прокић*, По-

Своје име они дугују држави чији су становници били. Она га је, с друге стране, својевремено добила по турском народу који ју је 681. године основао између Дунава и планине Балкан, где је живело неколико словенских племена. Тако долазимо до једне наоко парадоксалне појаве. Држава названа по народу који ју је основао постаје „оквир“ који ће упоредо са територијалним ширењем распростирати и народно име, а оно ће се потом односити и на становништво освојених области. То је управо био случај са словенским становништвом у Македонији и јужној Албанији које су бугарски владари почев од половине IX века постепено укључивали у своју државу. За византијске писце X и XI века сви су они „Бугари“. Речено важи и за све остале изворе.

У позадини ширења бугарске власти по Балканском полуострву збива се процес који, ако се посматра само на нивоу државног и народног имена, бива неоправдано поједностављен. Ради се о такозваном „стапању“ протобугарског и словенског елемента, који су у бугарској држави били најважнији и најбројнији.¹⁶⁰ Један од његових резултата већ је прећутно наведен. Ради се о томе да је малобројнији, бугарски елемент, створивши државу и покоривши „староседеоце“ Словене овима дао своје име, а заузврат био изложен постепеној „словенизацији“¹⁶¹. Не улазећи у расправе када се ова етапа етногенезе Бугара довршила, ваља упозорити да је она била интензивнија на подручју између планине Балкан и Дунава, а југозападно од тога, у Македонији,

---

станак, 213 sq.). Посматрати Самуилову државу као „словенску царевину“ није погрешно, али нема доказа за онакву улогу „словенских кнежевина“ у њеном настанку какву им је приписивао Прокић (в. стр.). Уопште узев, Прокић је, као и његови савременици, пренаглашавао етничке моменте. У његовом случају то је чиниено у корист словенског карактера државе. *Анастасијевић*, Хипотеза, 1 sq., је без нарочитих обраложења ову државу називао словенско-македонском.

Поред ова два основна гледишта, „бугарског“ и „словенског“, испрва не отворено, појавило се и треће. Одговарајуће поглавље у Историји народа Југославије (Историја, 257–282, *Д. Перовић — Д. Ташковски*) названо је „Македонска држава под Самуилом и њено ширење на Балкану“ и смештено у одељак о Македонцима у ранофеудално доба. Истина, становништво није директно названо Македонцима. Као први је то учинио Ташковски (Самуиловото царство), 21. Слично њему, Антољак (Самуиловата држава, 239) своје дело сматра „историјом македонског народа“, а Самуилову државу, слично Прокићу, „синтезом македонских склавинија“. Мора се, међутим, нагласити да нема никакве изворне основе да се становништво Самуилове државе, као ни она сама, назива македонским. Чини се да је питање етногенезе македонске нације најпре проблем модерне историје.

¹⁶⁰ О овоме детаљно расправља *Д. Ангелов*, *Образуване на българската народност*, София 1981²; уп. и сажет чланак истог, *Formation and Development of the Bulgarian Nationality (Ninth to Twelfth Centuries)*, *Bulg. Hist. Rev.* 1/1 (1973) 49–64; *М. Пундеџ*, *National Consciousness in Medieval Bulgaria*, *Südost-Forschung* XXVII (1968) 1–27.

¹⁶¹ Према *Д. Ангелову* (ор. cit., 242–324), стварање бугарске народности, за шта је горе наведени процес био од кључног значаја, завршио се крајем IX и почетком X века. Аутор је мишљења да се од тада „може говорити о једном оформљеном народу са својим језиком, са специфичном материјалном и духовном културом, са јасно

далеко слабија. Због тога се у поређењу са старим царствима Симеона и Петра, чији је центар био у Преславу, мора нагласити претежни „словенски“ карактер Самуиловог, са средиштем у Преспи и Охриду.

Он је транспарентан када је реч о именима „Бугара“, како су их забележили Скилица и Михаило Деволски. Оставићемо на страну комеса Николу и његову жену Рипсиму, као и саме комитопуле, о чијим именима се већ расправљало. Вреди почети од друге генерације чији представници у три случаја имају (и) народно име — Мирослава (Μιροσλάβα), (Гаврило/Роман) Радомир (Ῥαδομῆρος), (Јован) Владислав (Βλαδισθλάβος). Да се задржимо на владарској породици, односно синовима овог последњег. Забележена су имена петорице, Пресијана (Πρεσιάνος или Προυσιάνος), Алусијана (Αλουσιάνος)¹⁶², Арона (Ααρών), Трајана (Τραιάνος) и Радомира. Она нам не саопштавају ништа посебно осим кретања у оквирима породичне (Арон и Радомир) односно владарске (Прусијан или Пресијан) традиције, уз изузетак Трајана. Индикативна су, међутим, имена великаша. Словенска су Добромир (Δοβρομῆρος), (Димитрије) Тихоња (Τειχωνᾶς), Драгшан (Δραξάνος), Драгомуж (Δραγομούζος), Млади Добромир и, вероватно, Нестонг (Νέστογγος).¹⁶³ Према најновијим истраживањима, један од Самуилових великаша словенског порекла био је и извесни Гуделије (Γουδέλιος, Γουδέλης) Манијакис, отац чувеног византијског војсковође Георгија Манијакиса.^{163a} На карактеристичан и индикативан начин низ несловенских имена је пословењен — Николица (Νικολιτζᾶς), Несторица (Νεστορίτζης), Илица (Ηλίτζης), Матејица (Ματθαίτζης), Млади Николица, Лазарица (Λαζαρίτζης), Ивац (Ἰβάτζης) и Гавра (Γαβρᾶς). Ту су имена која показују протобугарски супстрат у етничкој структури Самуилових великаша — Кракра (Κρακράς), Елемаг или Елинаг (Ἐλεμάγος или Ἐλίναγος, али са грчким „презименом“ ὁ Φραντζῆς). Занимљиво је да кавхани, браћа Теодор и Дометијан, као и њихов трећи брат Мелитон, немају словенска имена.

С друге стране, несумњив је бугарски карактер државе. Очигледан је у владарској институцији, преузетој од царства срушеног 971. године, исто тако и у црквеној, која је у поновном успостављању бугарског царства одиграла неопходну улогу. Поменуте су и две протобугарске

израженом народном самосвешћу и јединственим народним именом“. Сличан је закључак који је изнео М. Pundeff (op. cit., 24), с тим што је хронолошки оквир који је он предложио нешто другачији, и приближно се окончава владавином цара Петра (969).

¹⁶² Према неким мишљењима, Алусијан уопште није лично име (S. Gičev, Essay on interpreting the Name Alloussian, *Études Balkaniques* 6 (1967) 165–178).

¹⁶³ За овог последњег в. И. Дучев, Последният защитник на Срем, ИИИ (1960) 309–321.

^{163a} В. уверљиву историјско-лингвистичку анализу малобројних изворних података у Б. Крмановић, А. Лома, Георгије Манијакис, име ΓΟΥΔΕΛΙΟΣ и Пселова „Скитска аутономија“, ЗРВИ 36 (1997) 233–263.

институције, кавхан и ичиргу боила, које показују бугарску традицију и на нижим инстанцама од врховних, црквених и владарских. Најзад, и битољски натпис показује да је Јован Владислав себе сматрао за Бугарина а своје поданике за Бугаре. Колико је такво гледиште имало димензију реалног, и колико је у државноправном смислу оправдано јасно је из претходних примедби. Међутим, баш када је у питању исти извор мора се нагласити још један битан моменат. Постоји квалитативна разлика између битољског натписа и свих осталих извора стране провенијенције, посебно византијске. Јер, док за потоње с разлогом важи оцена да етничку проблематику поједностављују, битољски натпис је, насупрот томе, пример својеврсног изражавања етничке свести.

Он је, нажалост, и једини. У недостатку извора, о вертикалном распрострањању овакве самосвести можемо само претпостављати. Када се ради о њеној хоризонталној раширености питање је да ли се оно подразумева унутар целе територије бугарске државе. Затим, нама је непозната судбина старијих облика територијалне и етничке организације на просторима које ће Бугарска заузети почев од половине IX века. Шта се тачно догодило са Склавинијама које помињу византијски писци на територији Македоније? Недавно је учињен покушај да се у најопштијим цртама реконструише начин на који су поједине заједнице Словена из шире околине Солуна инкорпорирани у византијско друштво. Остао је уверљив утисак да је приликом постепене реокупације Склавинија, у IX и X веку, Царство прихватало затечену словенску организацију, прилагођавајући је свом административном уређењу и својој терминологији, у којој, као траг тог процеса, у XI веку срећемо специфичне изразе „Склавоархонтија“ и „архонт Склавоархонтије“.¹⁶⁴ Извори не омогућавају да пратимо како се овај процес одвијао у бугарском делу Македоније после Борисових освајања. Могућа претпоставка би била да су племенски кнежеви постали нека врста државних службеника. У време Симеона, када словенски постане језик богослужења, овај проблем интеграције Склавинија имаће једну више социјалну а мање етничку димензију.

Процес етничког амалгамисања народа на основи бугарске државне и црквене традиције одвијао се, када се упореди са епохом националних препорода, у једном релативно спором ритму, односно, онолико брзо и онолико дубоко колико је захтевао тадашњи начин живота. Изгледа нам да је, у мери у којој је напредовао, више био последица организовања државе као хришћанског царства, него циљ. На нивоу државних институција, он је прекинут покоравањем Бугарске 1018. године. Епоху бугарског државног дисконтинуитета пратило је систематско расељавање представника друштвене елите, односно Самуилових

---

¹⁶⁴ Уп. кратку и детаљну анализу Б. Крсмановић, Податак о словенској архонтији из XI века, ЗРВИ 34 (1995) 69–77.

великаша, за које је Царство проналазило нове службе у источном делу државе.¹⁶⁵ Опадање, мада не и нестајање, локалне елите као потенцијалног носиоца етничке самосвести, као и државни дисконтинуитет, остављали су простор за успоравање етногенетских процеса, чак и за релативно безболну каснију имплементацију неке сличне словенске традиције, као што је била она српске средњовековне државе. Уопште узев, утисак је да векови којима припада Самуилово доба јесу били важни али нису били одлучујући за формирање бугарске нације. Према једном мишљењу, када је балкански простор у питању, нису ни за било коју од других данас постојећих. Каснија столећа, од XVI — XIX, имају за „етноисторију“ Балкана много већу важност.¹⁶⁶

Требало би се вратити и на сам садржај питања које је на почетку овог одељка постављено. О етничким проблемима се веома често расправља у смислу стандарда које је успоставила епоха националног препорода, стварања модерних нација и националних држава. Такво гледиште је у односу на време које се овде посматра анахроно и, ван сваке сумње, погрешно. Између осталог и због тога што критеријуми за одређивање „нације“ и „националног“ и сами трпе оспоравања. Није намера да се на овом месту подробно расправља о оправданости постављања оваквих „модерних“ питања, какво је ово о етничкој структури. Појам „народа“ има с обзиром на све еманације различит садржај у време данашње и оно пре хиљаду година. Данас је свакако шири него што је онда био, јер тешко да бисмо појам „националне свести“, неодвојив од данашњег појма нације, могли протезати толико времена уназад, или га подразумевати код сваког појединачног „припадника“ популације. Нација, као и најважнији световни вид њеног институционализовања, национална држава, видови су људске заједнице које тек у најновије доба свесно као своје доживљавају „сви“ њени чланови, макар и то било само у дефиницији какву је донела епоха масовног национализма.

У средњем веку присутни су други и различити видови заједнице. Почев од Римског царства, које је у сваком па и народносном погледу

¹⁶⁵ Познато је да су се бугарски великаши показали као веома комплементарни у друштвеној структури Ромејског царства. О њиховим каријерама в. И. Божилев, *Българите във Византийската империя*, София 1995.

¹⁶⁶ Терминологија и методологија науке о етногенези у средњем веку није у довољној мери изграђена, што ствара велике тешкоће приликом покушаја да се они макар и укратко осветле. Мени су од велике користи биле примедбе проф. С. Ћирковића, изнете у његовом раду *Средњовековна фаза у тзв. етногенези балканских народа*, саопштеном на научном скупу „Етногенеза и рана повијест Хрвата“ одржаном у Загребу јануара 1989. Љубазношћу проф. Ћирковића био сам у прилици да овај још увек необјављен рад прочитам у рукопису. О етногенези Срба в. *Љ. Максимовић, 'H ἐθνογένεση των Σέρβων στον μεσαιώνα, 'H σημερινή βαλκανική κρίση και το ιστορικό της ύπόβαθρο*, 'Αθήνα 1994, 9–44.

било универзално, до оних који су у хијерархији стајали ниже, као Бугарско царство Самуила. Њему се у погледу народности не би могла приписати универзалност у самој идеолошкој поставци, али је она постојала као последица сплета околности. У византијском царству Ромејима (Римљанима) називали су се сви народи који су у њему живели — Грци, Јермени, и многи други. Бугари Самуиловог царства су и сами Бугари (словенизирани), Словени (у њих спадају и многобројна неименована племена, попут Другувита), али и несловенски (илирски) становници албанских планина, Срби под његовом влашћу, Ромеји и Јермени које је сам преселио у централне области своје државе. Ова „универзалност“ последица је освајања и практичних потреба, и није резултат никакве идеолошке амбиције.

Најзад, нужна релативизација и ограничавање етничког имена, учињена, ако је то потребно рећи, да би се проблем сагледао у релацијама сопственог а не данашњег времена, није једини разлог због чега је расправљање о њему, као саставном делу питања „карактера“, остављено за сам крај. За настанак државе какво је било Самуилово царство одлучујући су били неки други чиниоци — традиције срушеног Бугарског царства и бугарске Цркве, као и одговарајућа друштвена структура способна да их обнови, прихвати и настави. Етничка питања су у односу на то од мањег значаја.¹⁶⁷

Нестанак државе као својеврсног „оквира“ унутар кога се пружа одговарајуће народно име за њено становништво, имао је занимљиве последице за гледишта посматрача у каснијим временима. Веома учени и обавештени Нићифор Григора овако у својој Римској Историји објашњава бугарско име охридске архиепископије. Бугари су се населили у Македонији и Илирији, која лежи иза ње, и сматрали да им је царска престоница град који је Јустинијан почаствовао да буде седиште архиепископа и назвао Прима Јустинијана. „По називу народа који се ту раширио земља је добила ново име Бугарска, а Прима Јустинијана је названа метрополлом Бугарске. Много година каснија цар Василије Бугароубица сатро је и подјармио овај народ у многим биткама. Престале је преселио из те области у Доњу Мнзију на Дунаву, али је име остало архиепископији као успомена на онај народ.“¹⁶⁸ Упркос очигледних слабости ове својеврсне етиолошке легенде, њу је ипак вредно поменути зарад илустрације претходно напоменуте склоности ромејских писаца да народ поистовећују са државом. За Григору, који

¹⁶⁷ Ј. Ферлуга је у својим коментарима вести византијских писца о Самуилу сматрао да су за државу која је 976. настала били одлучујући „други елементи“, а не етнички“ (ВИИИЈ III, 60, 65). Сматрао је да је много важније пратити развјат феудалних снага, оних које су државу носиле, организовале и представљале.

¹⁶⁸ Cf. Nicephori Gregorae Byzantina historia I, ed. L. Schopenus, Bonnae 1829, 26. 27–27. 15; прев. С. Тирковић у ВИИИЈ VI, Београд 1986, 155–156.

пише у време вишедеценијске српске власти у Македонији, појам Бугарске везан је за територију Другог бугарског царства, док је термин „Бугарска“ у титулатури охридског архиепископа само „успомена“ на „пресељени“ народ.

Ствари су наравно ишле и другим токовима. Онај који је у односу на учене савремене посматраче и њихова драгоцену обавештења, грешке и поједностављивања, био неухватљив и од њих независан — локална традиција, пренела је у модерну епоху сећање на неке драматичне тренутке из Самуилове повести, пре свега на сакаћење после битке на Беласици.¹⁶⁹ Он је, наравно, био само једна од „великих“ и „историјских“ личности које су заслужиле да се нађу у предању доспелом до новог доба. Помешаност традиција на простору који је чинио средишње области Самуилове државе, а девет векова касније био поприште различитих и супротстављаних интереса, условило је недогледне расправе које су се делом пренеле у историјску науку. Посебан и веома занимљив предмет за неко касније истраживање могла би бити како сама традиција, тако и веома различите последице њене употребе које и данас трају. Када су балкански народи у XIX веку почели да обнављају своје државе, потискивање Турака пратио је сан о обнови некадашњих средњовековних царстава које су Турци срушили. Представе, традиција и знања о њима биле су од таквих подухвата неодвојиве.

---

¹⁶⁹ Занимљиве податке старије и новије народне традиције сакупио је *Иванов*, *Беласицката битка* (в. стр. 122).

ЗАКЉУЧАК

Простор предвиђен за закључак прилика је не само да се резимирају већ изложени „позитивни“ резултати или претпоставке, већ и да они, саопштени у нешто сажетијем виду, послуже као основа за отварање нових питања, а исто тако и за излагање синтетског карактера. Ово последње би се пре свих дуговало питању како се догодило да се у периферним областима једне државе, после њене пропасти, успостави ново државно средиште, у коме ће се наћи њене најважније институције, и које ће упркос непрекидном ратовању опстати готово пола века, протрвши се претходно по релативно великом простору на Балканском полуострву?

Уколико се пође хронолошким редом, далеки почети Самуилове државе налазе се у бугарском ширењу на области које ће бити њено средиште, Македонију и потом Албанију, које је почело половином IX века под каном, односно кнезом Борисом-Михаилом (852–889). Тиме су словенска племена, дотад организована у бројне „Склавиније“, ушавши у државни оквир Бугарске, била изложена различитом утицају њених институција. Највидљивији резултат тог процеса, који је имао и своје повратно дејство, јесте ширење бугарског имена далеко на запад од државног средишта у Плиски. Оно за писце суседног византијског Царства ускоро постаје синоним за словенског становника поменутих области. Остало је сакривено какав је однос био између старих словенских племенских структура власти и нових, бугарских, за које је познато да су биле организоване према начелима које би оправдано могли назвати централистичким. Према једном западном извору, Бугарска је у време кана Бориса била подељена на „*decem comitatus*“. Какав је био однос старих „Склавинија“ спрема поменутих „десет комитата“? За одговор на ово питање у извесној мери је корисна аналогја са суседним Византијским царством, које је у истом времену племенску организацију Словена настојало, а било је на то и принуђено, да искористи у структурирању сопствене власти. Када је Бугарска у питању, морало се догађати нешто слично, али за такве претпоставке нема изворне потврде као у византијском случају.

Другачији институционални оквир од државне администрације, и по укупним последицама неупоредиво значајнији, дало је стварање црквене организације, отпочело после покрштавања кана Бориса 864. године. Процес христјанизације у време његовог сина и каснијег наследника Симеона (893–927) праћен је превођењем појединих богословских списа са грчког на словенски језик, као и стварањем оригиналних словенских књижевних дела. Он се одвијао преко два средишта, Преслава, нове бугарске престонице, и Охрида, где су деловали Климент, Наум и други Методијеви ученици. Једна од последица христјанизације била је отварање простора у менталном склопу средњовековног човека за поимање, а касније и прихватање, одговарајуће хришћанске политичке идеологије. За провинцијску аристократију у Македонији и Албанији, делатност Методијевих ученика ће у том смислу бити од велике важности.

Са неким елементима политичке идеологије Ромеја бугарски канови су били упознати и пре покрштавања. После примана хришћанства, могућности за то постале су потпуније. Боравак будућег бугарског владара Симеона на школовању у Цариграду био је у том погледу одлучујући. Када се касније, стицајем околности, буде попео на бугарски престо, и када буде ушао у рат са византијским Царством, поставиће престоничкој влади захтев да буде крунисан за „цара Ромеја“. То је противречило византијским обичајима, који нису дозвољавали да неки страни владар буде крунисан као ромејски цар. Симеонове тежње се свакако могу објаснити личном амбицијом, али је важно приметити како су их умногоме припремили догађаји претходне половине века. У свом коначном исходу његов труд је претрпео неуспех, и он се није попео на византијски престо. Али, пресудна последица свих тих догађаја било је не толико његово крунисање 913, које је следећа цариградска влада оспорила, већ византијско санкционисање титуле „цара Бугара“ његовом сину Петру, после склапања мира 927. године. На тај начин је царска институција, рецензирана и ограничена, лишена ромејског универзализма, уз пристанак Цариграда доспела у Бугарску.

Њено укидање 971. године било је последица сплета ратних збивања који су мимоишли простране области на југозападу земље. Оне су остале ван домашаја како похода Руса, тако и победничке византијске војске која се после победе размештала по градовима североисточне Бугарске и унутрашњости Балканског полуострва. У изолованој југозападној Бугарској у то време се већ развила једна друштвена структура чије би представнике оправдано могли назвати „великашима“. На основу њиховог споразума, 976. године предузимају се војне акције против византијског Царства, које су ромејски писци због своје идеолошке визуре квалификовали као „одметништво“ Бугара. Деловање овог друштвеног слоја отвара неколико питања. На њиховом челу су се нашла, такође на основу споразума, четири брата — Давид, Мој-

сије, Арон и Самуило. Они су, како се да закључити на основу два извора (Јован Скилица и Јован Геометар), већ и раније (969. године) били протагонисти једне политичке акције упрене против политике двора у Преславу. О њој се међутим недовољно зна, а осим тога је у односу на покрет из 976. године од далеко мањег значаја. Свој надимак — комитопули — четворица браће дуговала су томе што је њихов отац био „комес“, управник једне од области на коју је бугарска држава била подељена. Сва је прилика да је њено средиште било у области Преспе и Охрида, подручју које ће током готово пола века бити и средиште нове државе. Извори јасно показују које су околности отвориле пут за деловање ових великаша у време устанка из 976. године, али није јединоставно одгонетнути шта их је за ту улогу учинило способним. Чини се да разлоге томе треба тражити у појавама сразмерно дугог трајања, пре свега оним које се тичу економских и друштвених односа. Великаши друге половине X века имају посед довољно велики да им омогући политичко деловање. То се да претпоставити из самих догађаја византијско-бугарског рата а видљиво је у случају Самуиловог војводе Ивца и Скиличиног описа његових посела и подухвата. У овој прилици је намерно избегнуто да се о поседима „великаша“ говори као о велепоседима, а о њима самима као о феудалцима. То можда и не би било сасвим погрешно, али за употребу таквих категорија, које имају призвук типолошких, у изворима нема подршке. Они показују да је такозвани велики посед за области југозападне Бугарске у већој мери карактеристичан од XI века.

За оца комитопула, Николу, Јован Скилица вели да је био „веома моћан“. Да ли је такву квалификацију дуговао положају који је собом повлачила сама служба обласног управника или је приличније у њој видети, а тиме је и објаснити, и некакву „економску“ димензију, везану за подручје којим је управљао? Можда се оваквим питањем проблем вештачки подвостручује, јер су вероватна оба одговора, с тим што би други, који се тиче одговарајућег економског положаја, био објашњив не само општим приликама које су у тим просторима могле погодovati уздицању једног обласног управника. Он је вероватно био и последица чињенице да се Николина област налазила на делу важног балканског друма *Via Egnatia*, који је, преко Солуна, спајао Драч са Цариградом. Стварни утицај транзитне трговине на просторима западне Македоније и јужне Албаније, наравно, није могуће сагледати. Чини се вероватним да га је било, и, ако је тако, Николина породица је била само једна која је од тога имала неке користи. Чвршћем закључку о положају комеса Николе, а и разјашњењу претпоставки о значају положаја његове области, допринела би поузданија хронологија брака његовог сина Самуила са Агатом, ћерком драчког протевона. Уколико је овај брак склопљен пре 976. године, био би прилично поуздан показатељ савеза локалних елита, објашњив и економском позадином. Датирање у време

после 976. то наравно не може искључити, али у том случају предност имају политички разлози. Можда уобичајено штури извори остављају извесну могућност да се претпоставке о значају охридско-преспанске области поставе на темељније основе. У ризници бугарских царева Василије II је 1018. године пронашао 100 кентинарија кованог новца. Податак може бити сумњив пре свега због тога што је цифра округла, према томе можда и накнадно заокружена. Ипак, с обзиром да се поздано зна да је привреда у Самуиловој држави била претежно натурална, остаје да се види шта та или слична сума, иначе огромна, у износу од 3200 килограма злата, представља у оновременим трговинским релацијама. Наравно, њено порекло је бар делом могло бити резултат отимачине. Извори су забележили једну доста давну, из 986. године, када је у руке Самуила пао пртљак са војном благајном Василија II. Занимљива је и претпоставка да је најстарији брат Давид 976. године страдао од руку Влаха „ћелатора“ („путника“) који су се бавили пословима везаним за караванску трговину у јужној Македонији и Тесалији.

Како год било, „одметништво“ Бугара 976. године почива на великашима. Разлоге за такво и касније „државотворно“ понашање треба тражити не само у политичким приликама или њиховој економској снази, које су то дозвољавале, већ и у томе што је шира област из које су деловали готово читав век била средиште догађаја који су неминовно собом повлачили одређене политичке, па и идеолошке, импликације. Реч је, наравно, о помињаној делатности бугарске цркве и њених мисионара Климента и Наума. Устројавање структуре способне за политичко деловање и за каснију обнову бугарског Царства антиципирано је и тиме, као и претходно поменутиим друштвеним приликама.

Ипак, у идеолошком смислу пресудна је била појава главе бугарске цркве, која је после дуге селидбе доспела у средишње области нове бугарске државе. И овде је стање са изворима у толикој мери слабо да се не може дати одговор на многа важна питања. Остаје непознато када је архијереј Бугара приспео у Воден — да ли пре или после почетка устанка 976. године? Један из заборав извучени извор показује оно што се већ из општих прилика могло закључити — да је бугарски архијереј био у чину патријарха. После заузећа Ларисе, 985. године, Самуило је у својој престоници, на острву Мала Преспа, почео да гради „велику и велелепну цркву“, за коју се с разлогом може веровати да је постала седиште Бугарске патријаршије. И данас се могу видети остаци ове димензијама простране (44×22 m) базилике. Она је била посвећена имену св. Ахилија, чије је мошти Самуило однео приликом пљачке Ларисе. Пресељење моштију светитеља и градња патријаршијске цркве поступци су који превазилазе стварање нове црквене организације. У њима се огледају дубоке идеолошке премисе, које су захтевале присуство хришћанских реликвија у црквеној, односно вла-

дарској, столици. За „renovatio imperii“, што је у свом исходу био подухват комитопула, присуство првосвештеника, освећено моштима угледног локалног светитеља, једног од учесника Првог васељенског сабора 325. године, било је од суштинског значаја. У једној другој прилици, крајем миленијума, Самуило је из Котора опљачкао и однео мошти св. Трифуна. И у позадини ове транслације била је намера да се постепеном стварању владарског култа бугарских цесара да неопходна сакрална димензија.

Самуило и његови наследници наступали су као обновитељи Бугарског царства, али је титула коју су носили одражавала један нови квалитет. Изгледа да је Самуило био онај бугарски владар који је из суседног царства „позајмио“ титулу автократора, односно, у словенској варијанти самодршца, и придодао је царском наслову „цесара“. Смисао је лежао у наглашавању чињенице да он свој наслов „цесара“, или василевса Бугара, није дуговао милости византијских царева, за разлику од његових претходника Петра и Бориса. Појава бугарских самодржаца показује да је византијска теорија о пореклу власти била веома добро схваћена у суседној земљи. Крунисање Самуила је обавио бугарски патријарх, вероватно око 997. године, али се не зна тачно где. Остаје и материјални проблем саме круне. Да ли су у крунисању бугарских царева неку улогу играли и „царске ознаке“ Василија II, изгубљене у бежанији после пораза код Трајанових врата 986. године? Ипак, само крунисање било је чин независан од духовних или световних власти ван бугарске државе. Преседан за тако нешто постојало је у крунисању Петровог сина и наследника Бориса II 969. године.

На развој догађаја утицало је и питање легитимитета. Скилица каже да су комитопули изабрани да владају Бугарима у одсуству Петрових синова Бориса и Романа, који су се налазили у Цариграду. Свргнути Борис је првих година по избијању устанка, приликом бекства из византијске престонице погинуо, а Роман је срећно утекао у Воден. Неколико извора га назива царем. Због њихове природе може се сумњати да је титула заиста употребљена у техничком значењу крунисаног владара. Томе је непремостива препрека била околност да је Роман био евнух, што га је, према схватањима времена чинило недостојним за царско крунисање. Ипак, сведочанства о његовом „владарском“ положају као да наговештавају да је имао посебан положај у држави, и да га је Самуило, иако је после убиства Арона свакако био најмоћнији у Бугарској, због његовог порекла поштовао. Најзад, у једином извештају о Самуиловом проглашењу за цара стоји да се то догодило на вест о смрти Романа. Једно од имена Самуиловог сина Гаврила Радомира, Роман, могло би бити схваћено као сведочанство о блиским односима вође одметника и Петровог сина. Роман је, како изгледа, обављао истакнуте војне и управне дужности. Учествовао је у бици код Трајанових врата 986. а Скилица га помиње као од Самуила поставље-

ног намесника Скопља. Дословно схваћен, овај податак је у супротности са сведочанствима о његовом, макар и номиналном, владарском положају. Можда се решење налази у чињеници да Скилица бугарско одметништво на извештан начин персонификује Самуилом, остављајући у тами ирве године устанка. Ипак, он доноси важан детаљ, да је Роман у једном тренутку променио име у дедино — Симеон. Подсећањем на славног претка подупирао је свој положај а можда и политичке акције. На крају, детаљи односа Романа и Самуила остају умногоме непознати. Известан је само утисак да је за развој устанка и обнову царства питање легитимитета имало огроман значај.

Држава која је после 976. створена и у унутрашњој структури власти следила је традиције укинутог Борисовог царства. То је видљиво из драгоцених Скиличиних података о титулама кавхана и ичиргу боила (топарха унутрашњих области), које су обе занимљив пример опстајања протобугарских институција, донетих на Балкан после 681. године. „Унутрашња област“ Бугарске, у надлежности ичиргу боила, стварањем нове државе променила је координате, и у Самуилово време обухватала простор омеђен околином Охрида, Преспе, Битоља и Прилепа. И кавхан и „топарх унутрашњих области“ су припадали кругу такозваних „великих бољара“, групи људи који су одлучивали о државним пословима. Ту се неко поузданије закључивање о устројству самог врха државне власти мора зауставити. Вероватно да је традиција Петрове Бугарске праћена у још неком сегменту, али о томе, за унутрашње прилике суседа недовољно заинтересовани византијски писци нису оставили податке. Оно што се из њихових приказа још да разабрати јесу контуре обласне управе. Држава је била подељена на области које су чинили утврђени град и његова шира околина, у којој се могао налазити и већи број мањих утврђења. Из извора се види да су посебан значај имале области Скопља, Перника, Струмице и Београда (у Албанији). Извори бележе још мноштво тврђава којима управљају њихови заповедници. За неке је јасно да припадају поменутом слоју „великаша“, који у социјалном смислу представљају основну снагу устанка. За друге се тако нешто може претпоставити. Ток ратовања са Византијом неспорно показује да је основна „јединица“ устанка у стратешком погледу био заповедник утврђеног града, који се, како изгледа, називао „Челник“, и коме је у надлежности, поред самог града, била и мања или већа околна област. Рат је на крају и одлучен њиховим појединачним покоривањем или предајом.

Интереси државе која је израсла из устанка 976. године били су одређени њеним положајем. Иако је следила традиције срушеног царства, Самуилова Бугарска била је нова творевина, са другим, битно различитим политичким средиштем и тежиштем, па самим тим и државним интересом. Учвршћивање на крајњим тачкама пута Драч — Солун био је Самуилов вишегодишњи напор. Излазак на јадранску оба-

лу догодио се по свој прилици на основу претходног споразума са градском властелом у Драчу, чији је први представник био његов таст Јован Хрисилије. Међутим, упорни налети на Солун, предузимани у неколико наврата између 989. и 996. године, остали су без успеха. Бугарски притисак утицао је на то да се у том граду, као и у неким другим, попут Једрена или Спарте, створи својеврсна „бугарска странка“, чије су представнике византијске власти касније прогањале. Случај солунских аристократа је у том смислу посебно занимљив, и он показује да је у граду, слично као у Драчу, постојао слој људи спреман да, у годинама када се интегритет Царства грађанским ратовима доводио у питање, потражи сопствену будућност у новим и нелојалним политичким комбинацијама. Поред егзистенцијалних разлога, ни овде не би требало искључити трговачке. Исти слој је био склон да у промењеној ситуацији напусти безизгледно савезништво. Јован Хрисилије је предузео да се Драч врати под окриље византијског Царства, што се 1005. године и догодило. Самуилов интерес за области јадранског залеђа поведочен је и војним походима на кнежевину Дукљу и политичким браком његове кћери Косаре и дукљанског кнеза Владимира. Тиме је дукљанска кнежевина, а преко ње и остале српске земље, неком врстом персоналне уније била укључена у Самуилову бугарску државу. Намера да се на рачун Византије учврсти на Јадрану водила га је у пљачкашке походе по византијској Далмацији, по свој прилици око 998/999. године. Област која је такође лежала на природном правцу ширења његове државе била је Тесалија. Она је падом Ларисе (вероватно 985. године) укључена у њен састав, и у тесалијским тврђавама налазили су се бугарски гарнизони. Византијске области на југу од Тесалије, Хелада и Пелопонез, биле су поприште пљачкашких похода који су изазивали велики „страх од Бугара“. Некадашње централне области старе бугарске Царевине, између Дунава и планине Балкан, биле су укључене у Самуилову државу релативно касно, тек после битке код Сердикe, 986. године. Измождене претходним ратовима, нису имале ону свежину и снагу као западне области, и веома брзо су, 1000. године, поново пале под византијску власт.

Остају проблематичне северне границе Самуиловe државе. Територија Срема вероватно је била крајња, гранична област на северу, али је њен статус у држави и даље нејасан. Да ли је, с обзиром на удаљеност и релативну неповезаност са престоницом, била у некој врсти полувазалног положаја? То остаје неразрешено, као и природа Самуиловог односа према Угарској. Политички брак његовог сина Гаврила Радомира са кћерком непознатог „угарског краља“, дуготрајна и упорна византијска опсада и заузеће Видина на Дунаву 1002. године, као и неколико других недовољно јасних података показују да је постојало одређено интересовање, како Самуила тако и Василија II, за став угарских владара. Када је о савезништвима реч, изгледа да су и невоље са

Самуилом натерале византијске царе да повељом из 992. године гарантују својим формалним поданицима Млечанима трговинске олакшице, купујући тиме њихову оданост и чувајући своје позиције које су на Јадрану све више слабиле.

Самуилова Бугарска опстала је пуне четрдесет две године, и разлог оваквом релативно дугом трајању не треба тражити само у њеној снази, већ и у начину ратовања, као и општим приликама у Византији. Оне су знатно утицале на развој збивања на Балкану, утолико што је смрт Јована Цимискија, јануара 976. године, и почетак дугог грађанског рата против Варде Склира (трајао до пролећа 979) отворио и кризу византијске власти на полуострву. Наравно, само у оним областима које су неколико година раније (после 971) укључене у њен државни систем. Власт заснована на постојању војних посада у важнијим утврђењима у критичним тренуцима била веома крхка. То се показало када је, на вест о догађајима у Византији, „без икаквог страха“ извршен покољ византијског гарнизона у Расу. Домети византијске власти на Балкану су у територијалном смислу делимично познати. Оно што је важније јесте природа те власти. Успостављање тематског система зауставило се на размештању војске по утврђењима. Прва, трогодишња криза у Византији (976–979), као и дуго затишје после ње, омогућили су несметане Бугарске походе по Балкану. Пад Ларисе догодио се после вишегодишњих Самуилових покушаја, притом цариградска влада није била у стању да опседнутом граду притекне у помоћ, већ га је препустила вештини и храбрости браниоца. Први озбиљнији византијски подухват, опсада Сердике 986. године, био је уједно и први самостални поход цара Василија II. Његов неуспех отворио је нову етапу у грађанским ратовима, од којих је цар Василије одахнуо тек после смрти старих узурпатора Варде Фоке априла 989. и Варде Склира марта 991. године. Наравно, ови немири су дозволили Бугарима да се на ново оборе на византијске земље, и негде у овим годинама њихова држава је у територијалном погледу достигла свој врхунац.

Рат који се после 991. године водио, састојао се углавном у рвању за утврђене градове. Отворене битке, мада релативно честе (Трајанова врата 986, Сперхеј 996, Скопље 1003. (или 991?) Беласица 1014, Струмица 1014, и околина Сетене 1017), биле су готово случајне и после битке на Сперхеју по правилу избегаване од стране Самуила. Било је много лакше бранити се иза безбедности утврђених зидина, и овакав карактер рата знатно је продужио његово трајање. С друге стране, дуготрајно и непрекидно ратовање све је више учвршћивало самог Василија на византијском престолу. За све време борбе против Самуила није забележен ниједан покушај узурпације царског положаја. Стално ратовање, како на Западу тако и на Истоку, у свако годишње доба, било је делотворна мера за осигурање његовог положаја и посредно је ишло у прилог познатим антивелепоседничким мерама које је брижљиво спроводио.

Византијско-бугарски рат имао је и своју идеолошку димензију. Последице „икономије“ патријарха Николе Мистика, појаву царске круне и царске титуле у Бугарској, поништио је Јован Цимискије 971. године. Полагање царске круне Бугара на олтар цркве Св. Софије имало је дубоко симболичко и церемонијално значење. Поново је, после више векова, успостављена законита власт Римљана над простором који су запосели Бугари, у складу са старим правом на које се својевремено, у сукобу са Симеоном, позивао и патријарх Никола. „Власт над целим Западом припада цару Ромеја“ — писао је својевремено патријарх бугарском владару. У стварности она је била ограничена на североисточне области некадашње Бугарске, и на неке области у унутрашњости Балкана, укључујући град Рас. Ипак, укидање бугарског Царства давало је за право Ромејима да на сваки њихов подухват гледају као противзаконит, и називају га „одметништвом“, термином који је резервисан за покрете који су уперени против Богом одобрене царске власти. Сам Самуило је, у складу са истим идеолошким гледиштем „одметник“ и „тиранин“. Додуше, идеолошко квалификовање Бугара ограничило се на сам њихов покрет. Самуилово посезање за царским насловом је непосредном коментару Ромеја измакло. Где је узрок овом загонетном ћутању? Оно је упадљиво у односу на релативну издашност извора о Симеоновој „тиранији“. Међутим, Ромеји су имали посебних разлога да се баве Симеоном, чије је царско крунисање извршено благословом њихових одговарајућих ауторитета. У случају Самуила таква врста одговорности, па ни касније потребе за правдањем и образложењима, није постојала. Самуило се крунисао следећи преседане сопствене државе, без потребе да тај чин буде извршен или одобрен од ромејских власти. За ћутање је могао постојати још један разлог. Ако је Самуило крунисан круном коју је заједно са осталим „царским ознакама“ Василија II запленио после битке код Сердике 986. године, то би била непријатност коју би ромејски извори радо изоставили да помену. На крају, довољан разлог је могао бити сама узурпација царског наслова. Како год било, посредно се види како су гледали на његову царску титулу. У сигилиону Василија II Петар је споменут као цар, а Самуило је без титуле.

Проблем етничког карактера државе је у научној литератури на одређен начин пренаглашаван и посматран кроз анахроне матрице модерног национализма. Византијски, као и други извори, становништво Самуилове државе доследно називају Бугарима, поистовећујући државно и народно име. На тај начин је, помало неоправдано, поједностављен сложен етногенетски процес прожимања бугарског и словенског становништва. Он се, када се упореди са епохом модерних националних покрета, одвијао у једном релативно спором ритму, односно, онолико брзо и онолико дубоко колико је захтевао тадашњи начин живота. Тај процес је био интензивнији и дуготрајнији у обла-

стима између Дунава и планине Балкан, које су биле средиште прве бугарске државе на полуострву. У Македонији и јужној Албанији, на које се бугарска власт ширила од половине IX века, био је краћи и другачијег карактера, јер се у то доба протобугарски слој у држави већ тањио. Почети покрштавања 864, оснивања епископија у тим областима у последњој четврти IX века, а посебно увођење словенског језика у богослужење, омогућило је интегрисање словенских заједница у бугарску државу под окриљем заједничке вере и црквене организације.

Због тога се, у поређењу са старим царствима Симеона и Петра, чији је центар био у Преславу, мора нагласити претежни „словенски“ карактер Самуиловог, са средиштем у Преспи и Охриду. Он је транспарентан када је реч о именима „Бугара“, како су их забележили Скилица и Михаило Деволски. Оставићемо на страну комеса Николу и његову жену Рипсиму, као и саме комитопуле. У другој генерацији, потомци комитопула у три случаја имају (и) народно име — Мирослава (Μιροσλάβα), (Гаврило/Роман) Радомир (Ῥαδομηρός), (Јован) Владислав (Βλαδισλάβος). У самој владарској породици, међу синовима овог последњег, забележена су имена петорице, Пресијана (Πρεσιάνος или Προυσιάνος), Алусијана (Αλουσίανος), Арона (Αρών), Трајана (Τραϊάνος) и Радомира. Она нам не саопштавају ништа посебно осим кретања у оквирима породичне (Арон и Радомир) односно владарске (Прусијан или Пресијам) традиције, уз изузетак Трајана. Индикативна су, међутим, имена великаша. Словенска су Добромир (Δοβρομηρός), (Димитрије) Тихоња (Τειχωνᾶς), Драгшан (Δραξάνος), Драгомуж (Δραγομοῦζος), Млади Добромир и, вероватно, Нестонг (Νέστογγος). У ову групу би спадао и отац славног византијског војсковође Георгија Манијакиса, Гуделије (Γουδέλιος, Γουδέλης) Манијакис. На карактеристичан и индикативан начин низ несловенских имена је пословешен — Николица (Νικολιτζᾶς), Несторица (Νεστορίτζης), Илица (Ἰλιτζης), Матејица (Ματθαίτζης), Млади Николица, Лазарица (Λαζαρίτζης), Ивац (Ἰβάτζης) и Гавра (Γαβραῆς). Ту су имена која показују протобугарски супстрат у етничкој структури Самуилових великаша — Кракра (Κρακράς), Елемаг или Елинаг (Ἐλεμαγος или Ἐλίναγος, али са грчким „презименом“ ὁ Φραντζής). Занимљиво је да кавхани, браћа Теодор и Дометијан, као и њихов трећи брат Мелитон, немају словенска имена.

Посебан је проблем колика је била вертикална распрострањеност етничке свести. У природи средњевековних друштвених заједница, како изгледа, било је да она буде ограничена на горње социјалне слојеве. Из њих потиче и једини сачувани изворни споменик изражавања етничке самосвести, такозвани Битољски натпис. Јован Владислав је дао да се на њему уклеше да је он „Бугарин родом“. После уништења Самуилове државе долази до кризе, мада не и до нестајања, друштвене елите која је била носилац традиција Бугарског царства. То ће етногенетске процесе успорити, и оставити простор за релативно безболну

имплементацију неке довољно сличне словенске традиције, као што је она српске средњовековне државе.

На крају је Василије II 1018. године сломио државу Самуилових наследника и следеће године тријумфално и симболички, попут Јована Цимискија пола века раније, ушао у Цариград. Из борбе са својим противницима, бугарским великашима, изашао је као победник. Сачувани су занимљиви подаци о томе како је покушао да истакнуте представнике тог слоја интегрише у ромејско друштво. Неки су, добивши титуле и одговарајуће службе, постали верни поданици ромејских царева, некад и честници највише власти (ћерка Јована Владислава, Катарина, била је жена цара Исака I Комнина). Други су се веома брзо нашли међу бунтовницима и онима који су ковали завере против цара (у једној таквој је учествовао брат поменутог Катарине, бугарски престолонаследник Прусијан). Међутим, ромејска повест великашког слоја Бугара измиче оквирима Самуилове епохе.

Ипак, треба напоменути да је време цара Самуила и његових наследника, дало извесна обележја и остатку XI века. Освајања Василија II су успоставила нарушени божански поредак, овога пута много трајније него што је то учињено у доба Цимискија. „Идеолошко време“ Ромејске царевине било је у пуној снази, али је међу оним бугарским великашима који су као византијски поданици живели у новооснованом катепанату Бугарске, упоредо трајало и тињало још увек живо „идеолошко време“ несталог Самуиловог царства. Преседане није било једноставно обеснажити, и устанци на Балкану у XI веку одвијају се у старим стандардима. У „одметништву“ Петра Дељана 1040. године за питање вођства пресудно је стварно или измишљено сродство са комитопулима. Када њихови потомци буду током века постали верни византијски поданици и на Балкану им се изгуби траг, помишљаће се и на даље рођаке, какав је био син Михаила Зетског Константин Бодин. На челу људи који су устанак покренули, „истакнутих људи Бугарске“, како их назива Скиличин настављач, био је Ђорђе Војтех, пореклом од рода кавхана. Циљ свих ових одметништава, као и у време Самуила, био је обнова Бугарског царства. Када, негде у последњој деценији XI века, буде ушао у Охрид као нови архиепископ, ученог Грка Теофилакта, ће дочекати „убиствен смрад“ и „победничка песма“ којом су мештани, њему у инат, славили своје пропало Царство.

*

SUMMARY

The space allotted for the summary offers an opportunity not only to summarise the already expounded "positive" results or hypotheses, but rather to use them, in a somewhat abridged form, as the basis for a synthetic discourse. Such an exposition owes its origins to attempts to understand the phenomenon of a new center being established in the peripheral regions of a state, following its downfall, a center housing all the most important state institutions which, having spread their influence over a relatively broad territory of the Balkan Peninsula, were to survive, despite incessant war, for almost half a century.

Should we begin in chronological order, the distant origins of Samuilo's state lie in the spread of the Bulgarians over territories which were to become its nucleus, Macedonia and then Albania. These events began around the middle of the IX century under khan, and later prince Boris — Mihailo (852–889). Thus, having been incorporated into the Bulgarian state, Slavic tribes which had previously been organised into numerous "sclaviniae" were subjected to all sorts of influences of its institutions. The most obvious result of that process, which also had its feed-back effect, is the spread of the Bulgarian name very far west from the state center in Pliska. In the eyes of the writers of neighbouring Byzantium it soon became a synonym for Slavic inhabitants in the mentioned region. The relations of the ancient Slavic tribal structures of government with the new, Bulgarian structures, known to have been based on what can justifiably be called "principles of centralisation", remain hidden. According to one western source, during the time of khan Boris Bulgaria was divided into "decem comitatus". The problem is what exactly was the role of the old "Sclaviniae" in relation to this "comitatus"? To answer this question we rely to a certain extent on a useful analogy with the neighbouring Byzantine Empire. At that very time, in part because it was forced to do so, it strove to use the existing Slavic tribal organisation in structuring its own system of government. Something similar may also have taken place in Bulgaria but, as opposed to Byzantium, such assumptions are not backed by reliable testimonies.

The establishment of an ecclesiastical organisation, following the baptism of khan Boris in 864, offers an altogether different framework from that of the state administration, a framework incomparably more significant in its overall impact. During the time of Boris's son and future heir Simeon (893–927), the process of Christianisation was supplemented by translations of theological writing from Greek to the Slavonic and the creation of original Slavonic literature. This process developed from two centers, Preslav, the new Bulgarian capital, and Ohrid, the center of activity of Clement, Naum and other disciples of Methodius. One of the effects of Christianisation was a niche opened in the mentality of medieval man which enabled him to understand and later adopt Christian political ideology. In that respect, the activity of Methodius's disciples was going to be of great significance for the provincial aristocracy of Macedonia and Albania.

Even before their Christianisation Bulgarian khans had already been familiar with certain elements of political ideology of the Romaioi. Having once adopted this religion, their possibilities of comprehension were only augmented. The education of the future Bulgarian ruler Simeon in Constantinople proved to be of decisive importance in that respect. Later on, when, as a result of a whole series of circumstances, he rose to the Bulgarian throne and waged war against the Byzantine Empire, he issued an order to the government in Constantinople that he be crowned as the "emperor of the Romaioi". This was entirely contradictory to Byzantine custom which did not permit that any foreign ruler be crowned as the Byzantine emperor. Simeon's designs could in part be explained by personal ambition but it is important to note that, to a large extent, they were also prompted by the course of events which took place in the first half of the century. The crucial outcome of those events was not so much his coronation in 913, annulled by the very next administration in Constantinople, but rather the Byzantine sanctioning of the title "emperor of the Bulgarians" in the case of his son Petar following the peace agreement of 927. In that way the institution of emperor, previously limited and under close scrutiny of the Romaioi, reached Bulgaria with the consent of Constantinople and devoid of its Byzantine universalism.

Its abolishment in 971 was the result of military developments which spared the vast territories in the south-western reaches of the land. These areas remained out of reach of Russian campaigns as well as of those of the victorious Byzantine troops which were settling down in cities of north-eastern Bulgaria and the inner regions of the Balkans. By that time in isolated south-western Bulgaria there had already developed a certain social structure whose representatives may justifiably be called "the powerful". Based on their agreement of 976, military actions were undertaken against the Byzantine Empire. From the ideological view-point of Byzantine writers they were characterised as a "rebellion" of the Bulgarians. The actions of this social group pose several questions. Based on their mutual agreement,

they were headed by four brothers — David, Mojsije, Aron and Samuilo. According to the testimonies of two sources (John Skylitzes and John Geometer), these four had already (in 969) been the protagonists of a political action aimed against the politics of the court at Preslav. However, not enough is known about those events and, in any case, they are far less significant than the developments of 976. Their nickname — komitopouloi — the four brothers owed to the fact that their father was a “komes”, administrator of one of the units in the division of the Bulgarian state. Its center was most probably located in the region of Prespa and Ohrid, the very area which was to become the center of the new state for almost fifty years. Sources clearly indicate that circumstances paved the way for the actions of these “powerful” during the uprising of 976 but it is not easy to unravel what had actually enabled them to take on this role. It seems that answers should be sought in phenomena of relatively long duration, above all those concerning economic and social relations. During the second half of the X century aristocrats had land holdings large enough to enable their involvement in political activities. This can be surmised from the events of the Byzantine — Bulgarian war and is clearly visible in the case of Ivac, one of Samuilo’s war lords, based on Skylitzes’s description of his holdings and undertakings. In this case the holdings of the “powerful” are intentionally not referred to as estates nor are they personally discussed as feudal lords. This may not be entirely wrong but the sources offer no ground for the use of such categories, with typological overtones. They show that in south-western Bulgaria the so-called large land holding is more characteristic of the XI century.

Skylitzes says that Nikola, the father of the komitopouloi, was “very powerful”. Did he earn such a qualification as a result of his position as the acting regional administrator or is it more accurate to interpret, and thus explain, this term in an economic sense, tied of course to the region he was governing? It may well be that by posing this question the problem is artificially doubled because both answers seem probable. Moreover, the latter, referring to his financial standing could be sustained by more than just the general state of affairs, advantageous for the rise of local administrators in that region. Nikola’s prosperity could also have resulted from the fact that the region under his control lay by a segment of Via Egnatia, an important Balkan thoroughfare connecting Dyrrachium, via Thessaloniki, with Constantinople. The actual effect of transit trade on the territory of western Macedonia and southern Albania is, of course, difficult to perceive. Its existence seems probable and, in that case, Nikola’s family was just one of many which benefited from the circumstances. A reliable chronology of events tied to the marriage between his son Samuilo and Agatha, daughter of the protevon of Dyrrachium, could be helpful in determining the standing of komes Nikola and clarifying assumptions regarding the importance of the location of his territory. In case this marriage was concluded before 976

it would prove to be a pretty reliable indicator of an alliance forged among the local elite, possibly with an economic background too. Should the marriage prove to be of a later date, after 976, such a thing can still not be ruled out although in that case political reasons could have been of primary importance. The generally brief sources may, nonetheless, offer somewhat more solid ground for our assumptions regarding the Prespa — Ohrid region. In 1018 Basil II found 100 kentinaries of minted coins in the treasury of Bulgarian emperors. This information may be dubious primarily because of the amount mentioned, possibly rounded-off to this number at a later date. Bearing in mind the incontestably natural character of economy in Samuilo's state, it still remains to be seen what exactly was the worth of this sum which equalled the value 3200 kilos of gold, or any other of nearly the same amount, in contemporary commercial relations. Of course, it could have, at least partly, been acquired through plunder and robbery. Sources note one such case of relatively early date, from 986, when the baggage containing the war treasury of Basil II fell into Samuilo's hands. In that respect it seems important to note the assumption that the eldest brother, David, died in 976 at the hands of Vallachian "celatori" ("travellers") engaged in businesses tied to caravan trade in southern Macedonia and Thessaly.

Be it as it may, the "rebellion" of the Bulgarians of 976 was based on the activities of the local powerful. Reasons for such "state-minded" behaviour not only at that moment but later, too, should be sought not only in the given political circumstances or their financial power which enabled such actions but also in the fact that for almost a century the broader region of their operation had been the stage of events with inevitable political and even ideological implications. We refer, of course, to the mentioned actions of the Bulgarian church and its missionaries, Clement and Naum. Along with the already mentioned social situation, these undertakings also anticipated the establishment of a structural framework for political activities and later for the renovation of the Bulgarian Empire.

Still, in the ideological sphere, the crucial element was secured with the emergence of the Bulgarian patriarchate which, following a long translation, reached the central region of the new Bulgarian state. Regarding this event, information offered by the sources is also so meagre that many important questions remain unanswered. The date of arrival of the head of the Bulgarian church to Voden remains unknown — was it before or after the beginning of the uprising of 976? One source saved from oblivion proves that which can be deduced from the overall situation — it testifies that the Bulgarian archiereos had the rank of patriarch. After the fall of Larissa in 985, Samuilo began the construction of a "great and grandiose church" in his capital, on the island of Mala Prespa, which, as it is justifiably believed, was to become the seat of the Bulgarian patriarchs. Remains of this spacious basilica (44×22 m) are still visible today. It was dedicated to St.

Achileos whose relics Samuilo obtained during the sack of Larissa. The translation of holy relics and the construction of a patriarchal cathedral church are more than just the regular steps in creating a new church organisation. They reflect deep ideological premises which required the presence of Christian relics at the ecclesiastical or royal seat. For the "renovatio imperii", in this case the result of the actions of the komitopouloi, the presence of a high priest sanctified by the relics of a venerated local saint, one who took part in the First Ecumenical Council in 325, was of essential importance. In another instance, towards the close of the millenium, Samuilo robbed the relics of St. Tryphon from Kotor. This translation was also based on intentions to obtain the prerequisite sacral dimension in the gradual creation of the royal cult of Bulgarian caesars (tzesars).

Samuilo and his heirs acted as the restorers of the Bulgarian empire, but the title they bore reflected a novel quality. It seems that, among Bulgarian rulers, Samuilo was the one who "borrowed" the title of autocrator or, in its Slavic version, sovereign (samodržac) from the neighbouring empire and simply added it to the imperial title of caesar (tzesar). His point was to stress the fact that, contrary to his predecessors, Petar and Boris, he did not owe the title of "tzesar", or basileus of the Bulgarians, to the mercy of Byzantine emperors. The emergence of Bulgarian sovereigns shows that the Byzantine theory of the origin of power was well understood in the neighbouring country. Samuilo was crowned by the Bulgarian patriarch, probably around 997, but it is still not certain where the ceremony took place. There is also the material problem of the crown itself. Were the "imperial insignia" of Basil II, lost in 986 in the flight following the defeat near Trajan's Gate, given any role in the coronation of Bulgarian emperors? The crowning itself was an act independent of sacral or secular powers outside the Bulgarian state. The precedent for such an undertaking was found in the coronation of Petar's son and heir, Boris II, in 969. The question of legitimacy also affected the course of events. Skylitzes says that the komitopouloi were chosen to rule over the Bulgarians in the absence of Petar's sons, Boris and Roman, who were in Constantinople at the time. In the first years after the break-out of the rebellion the deposed Boris was killed while fleeing the Byzantine capital and Roman made a fortunate escape to Voden. Several sources refer to him as emperor. Because of their character, it is justifiable to question the use of this title in the real sense of a crowned ruler. Moreover, the fact that he was a eunuch was an unmovable obstacle which, in the views of the age, made him unfit for imperial coronation. Still, testimonies of his "royal" status seem to indicate that he did hold a special position in the state and that Samuilo, surely the most powerful man of Bulgaria after the murder of Aaron, respected him because of his lineage. Finally, the only existing report about Samuilo's proclamation as emperor says that this took place upon news of Roman's death. Thus, the fact that one of the names of Samuilo's son Gavriilo Radomir was Roman

could also be regarded as testimony of close ties between the leader of the rebels and Petar's son. It seems that Roman was entrusted with prominent military and administrative duties. He took part in the battle at Trajan's Gate in 986 and Skylitzes mentions him as an administrator of Skoplje appointed by Samuilo. Taken literally, this information is contradictory to testimonies of his position of ruler, even if this term is taken only nominally. The solution may lie in the fact that in the eyes of Skylitzes the Bulgarian rebellion is embodied in the person of Samuilo, thus leaving in the dark the first years of the uprising. Nevertheless, he does convey a significant detail, the fact that at one point Roman changed his name into that of his grandfather — Simeon. This reminiscence of his famous ancestor sustained his position and perhaps even his political actions. In any case, particularities regarding the relations of Roman and Samuilo remain largely unknown. However, the impression that questions of legitimacy were of great significance in the development of the uprising is certainly beyond doubt.

The state created after 976 followed the traditions of the abolished empire of Boris even in its interior division of power. This can be discerned from the valuable information offered by Skylitzes concerning the titles of *kavhan* and *ichirgu boila* ("toparch of the inner regions"), both interesting examples of survival of proto-Bulgarian institutions introduced to the Balkans after 681. After the formation of the new state the "inner region" of Bulgaria, controlled by *ichirgu boila*, changed co-ordinates and in the days of Samuilo included territories delineated by boundaries of the environs of Ohrid, Prespa, Bitolj and Prilep. Both the *kavhan* and the "toparch of the inner regions" belonged to a circle of the so-called "great boyars", a group of men directing affairs of the state. No reliable conclusions concerning the structure of the highest ranks of state power can go beyond this point. Traditions of Petar's Bulgaria were probably observed in other segments, too, but Byzantine authors, unconcerned with the internal affairs of its neighbour, did not leave any information regarding this phenomenon. Only the contours of regional administration are discernible from their accounts. The state was divided into regions, each centered around a fortress and its wider surroundings with a number of other, smaller, fortifications possibly located within any unit. As attested by the sources, the regions of Skoplje, Pernik, Strumica and Belgrade (in Albania) were of special importance. Sources also note a large number of other fortresses controlled by pertaining commanders. Some of them clearly belong to the group of "powerful", the basic social structure behind the uprising. Others are only assumed to belong to the same stratus. Developments in the war with Byzantium undeniably show that the commander of a fortified town, in control of both its immediate and wider surroundings, was the basic strategic "element" in the uprising. In the end, the outcome of the war was decided by personal subjection or surrender of each commander.

Interests of the state which sprang from the uprising of 976 were determined by its position. Although it followed the traditions of the ruined empire, Samuilo's Bulgaria was a new creation with a distinct and essentially different political center and focus and therefore with its own specific state interests. Securing control of the two end points of the Dyrrachium — Thessaloniki road was Samuilo's preoccupation of many years. His arrival to the Adriatic shore was most probably the result of a previously reached agreement with the local municipal aristocracy of Dyrrachium whose first representative was Samuilo's own father-in-law, John Chrisilios. On the other hand, his persistent attacks on Thessaloniki, undertaken in several campaigns in the years between 989 and 996, remained unsuccessful. In Thessaloniki, as in other towns of the same fate like Hadrianopolis or Sparta, this pressure resulted in the formation of some sort of a "Bulgarian party" whose representatives were later persecuted by Byzantine authorities. In that respect, the case of Salonikan aristocracy is especially interesting. It shows that, at a time of civil strife which threatened to endanger the integrity of the Empire, one social group within the city, as in Dyrrachium, was ready to seek its personal future in new and unloyal political combinations. In this instance, too, apart from purely existential reasons, commercial causes should not be ruled out either. Once the situation had changed, the same social group was also quick to desert the unfavourable alliance. John Chrisilios took actions to turn Dyrrachium over to Byzantine control which was finally re-established in 1005. Samuilo's interest in the Adriatic hinterland is attested also by his military campaigns against the principality of Doclea and the political marriage of his daughter Kosara and the Doclean prince Vladimir. In that way, through the formation of a sort of personal union, the Doclean principality and, through it, other Serbian lands as well, became a part of Samuilo's Bulgarian state. His intention to secure his position on the Adriatic as an opponent of Byzantium lead him into campaigns aimed at plundering Byzantine Dalmatia which most probably took place around 998/999. Another region which lay along the natural lines of expansion of his state was Thessaly. After the fall of Larissa (probably in 985), it, too, was incorporated within its borders and Bulgarian garrisons were stationed in Thessalian fortresses. Byzantine territories to the south of Thessaly, Hellada and Peloponnesos, were the scene of pillages which incited a great "fear of the Bulgarians". The one-time central regions of the old Bulgarian Empire, between the Danube and the Balkan Mountains, were incorporated into Samuilo's state at a relatively late date, only after the battle of Sardica, in 986. Worn out by previous wars, they did not have the vigour or power of the western territories and soon after, in the year 1000, they were once again subjected to Byzantine rule.

The question of the northern borders of Samuilo's state still remains a problem. The territory of Srem was probably its final northern frontier but its status within the state is still unclear. Considering the distance and

relatively poor ties with the capital it could, perhaps, have had some sort of a semi-vassal position. That question remains unresolved, just like the nature of Samuilo's relations with Hungary. The political marriage of his son Gavriilo Radomir with a daughter of an unidentified "Hungarian king", the long and persistent Byzantine siege and capture of Vidin on the Danube in 1002 and several other insufficiently clear pieces of information indicate that a certain interest did exist on the part of Samuilo as well as Basil II in the stand-points of Hungarian rulers. Speaking of alliances, it is possible that, among other things, troubles with Samuilo forced the Byzantine emperors to issue a charter in 992 guaranteeing their formal subjects, the Venetians, commercial privileges, thus buying their loyalty while securing their own, constantly weakening positions on the Mediterranean.

Samuilo's Bulgaria survived for a full forty two years and reason for its relatively long life should be sought not only in its power but also in military techniques and the general situation in Byzantium. These circumstances exerted a considerable effect on the developments in the Balkans all the more so because of the crisis of Byzantine administration on this peninsula, opened after the death of John Tzimiskes in January 976 and the beginning of the civil war against the government of Varda Skliros which lasted until the Spring of 979. Naturally, this crisis affected only the regions which had recently been included into the Byzantine system of administration (i.e. after 971). In critical moments, the system of government based on the presence of military regiments in significant fortresses proved to be very frail. This was quite apparent in the case of the slaughter of the Byzantine garrison in Ras, executed "without any fear" upon news of the course of events in Byzantium. In a territorial sense, the limits of Byzantine rule on the Balkans are partly known. The more important question, however, concerns the nature of that rule. The institution of the system of themes was limited to dispatching troops to man the existing fortresses. The first three year long crisis in Byzantium (976-979) as well as the number of years of calm which followed enabled the Bulgarians to undertake unthwarted campaigns across the Balkans. The fall of Larissa took place after many years of Samuilo's attempts and the Constantinopolitan government could not do anything to help the besieged city but rather left it to the prowess and courage of its defenders. The first serious action of the Byzantines was at the same time the first personal campaign of emperor Basil II in Serdica in 986. His defeat opened a new phase in the civil war which continued to trouble the emperor until the deaths of two old usurpers, that of Bardas Focas in April 989 and of Bardas Skliros in March 991. Of course, these disorders made it possible for the Bulgarians to make new attacks on Byzantine territories and, in a territorial sense, at approximately this time their state reached its apogee.

The war waged after 991 was mainly focused on wrestling for control over the fortresses. Although relatively frequent, open battles (Trajan's Gate

in 986, Spercheos in 996, Skoplje 1003 — or 991?, Belasica 1014, Strumica 1014, environs of Setena 1017) were almost accidental and, as a rule, following the battle at Spercheos, avoided on Samuilo's part. It was much easier to stand up to the enemy from the shelter of fortified walls and this characteristic of the fighting considerably lengthened the duration of the war. On the other hand, the long and incessant clashes only contributed to the strengthening of Basil's position on the Byzantine throne. Throughout the years of fighting against Samuilo not a single attempt of usurpation of his throne was noted. The constant waging of war both in the West and the East, in each and every season of the year, was efficient in securing his position. Indirectly, it was also favourable for the meticulous implementation of his measures aimed against the landed aristocracy.

There was also an ideological dimension to the Byzantine — Bulgarian war. The effects of the "economy" of patriarch Nicholas the Mystic, which resulted in the appearance of the imperial crown and title in Bulgaria, were annulled by John Tzemiskes in 971. The laying down of the imperial crown of the Bulgarians on the altar of Hagia Sophia had a deep symbolic and ceremonial connotation. In accordance with the ancient law, the same law which had in the past been called upon by patriarch Nicholas at the time of hostilities with Simeon, the legitimate authority of Rome was once again established in territories occupied by the Bulgarians. "Government of the entire West belongs to the emperor of the Romaioi" — the patriarch once wrote to the Bulgarian ruler. In reality it was limited to the north-eastern regions of the old Bulgarian state and to some areas in the inner reaches of the Balkans, including the fortress of Ras. Nonetheless, the abolishment of the Bulgarian Empire gave the Romaioi the right to consider their every action as illegal and classify it as "rebellious", a term otherwise reserved for movements aimed against the God sanctioned imperial rule. According to that ideological view-point, Samuilo himself is a "rebel" and "tyrant". However, the ideological stigmatisation of the Bulgarians was limited only to their actions. Meanwhile, Samuilo's claims to the imperial title escaped the direct comments of the Romaioi. What are the reasons behind this mysterious silence? In comparison with the abundance of information in the sources regarding Samuilo's "tyranny", this secrecy is quite striking. However, the Romaioi had their reasons for dealing with Simeon because his imperial coronation was performed with the blessing of liable Byzantine authorities. In the case of Samuilo there was no such responsibility and therefore no need for subsequent justification or explanation. Samuilo's coronation was based on precedents found in the tradition of his own state and there was no need to ask the Roman authorities to either perform or approve of this act. There could also have been another reason for silence. Had perhaps Samuilo been crowned with the actual crown obtained together with the rest of the "imperial insignia" of Basil II as war spoils after the battle of Sardica in 986, this would have been a matter of great inconve-

nience which the Roman sources would gladly overlook to mention. Finally, the very usurpation of the imperial title would have been reason enough for their silence. Whatever the reasons, their views of his imperial title are indirectly obvious. In the sigillion of Basil II Petar appears as emperor and Samuilo is left without any title at all.

In scientific literature, the problem of the ethnic character of the state has often been somewhat overemphasised and observed through the anachronous matrices of modern nationalism. Byzantine and other sources are consistent in calling the inhabitants of Samuilo's state Bulgarians, thus identifying the name of the people with the name of the state. In this way, not entirely justifiably, the complex ethnogenetic process of assimilation of the Bulgars and the Slavs is simplified. Compared to the standards of the age of modern-day nationalism, this process developed in a slow rhythm, i.e. as fast and as deep as it suited the way of life in those days. It was more intensive and lasted longer in regions between the Danube and the Balkan Mountains which represented the nucleus of the first Bulgarian state on the peninsula. In Macedonia and southern Albania, subjected to the expansion of Bulgarian rule from the middle of the IX century on, this process was more brief and of a different nature because by that time the proto-Bulgarian stratus in the state was already in the decline. The beginnings of Christianisation in 864, the founding of bishoprics in those regions during the last quarter of the IX century and especially the introduction of the Slavonic language to liturgical services enabled the integration of Slavic communities into the Bulgarian state under the auspices of a common faith and ecclesiastical organisation.

Therefore, when comparing this with the old empires of Simeon and Petar, whose center was located in Preslav, we must underline the prevalently "Slavic" character of Samuilo's state. This is quite transparent in the names of the "Bulgarians" as they are recorded by Skylitzes and Michael of Deabolis. Let us, for the moment, leave aside komes Nikola, his wife Ripsima and the komitopouloi. In the next generation, three descendants of the komitopouloi (also) have national names — Miroslava (Μιροσθλάβα), (Gavrilo/Roman) Radomir (Ραδομηρός), (Jovan) Vladislav (Βλαδισθλάβος). Five names have been recorded in the ruling family among the sons of Vladislav — Presian (Πρεσιάνος or Προυσιάνος), Alloussian (Αλουσιάνος), Aaron (Ααρών), Trajan (Τραιάνος) and Radomir. They speak of nothing more than respect for the family (Aaron and Radomir) or, in effect, royal tradition (Prousian or Presian). However, the names of the "powerful" are very indicative. Dobromir (Δοβρομηρός), (Demetrius) Tihonja (Τειχωνᾶς), Dragšan (Δραξάνος), Dragomuž (Δραγομουζος), Dobromir "junior" and, possibly, Nestong (Νέστογγος) are of Slavic origin. The name of Gudelije (Γουδέλιος, Γουδέλης) Maniakis, the father of the famous Byzantine general Georgios Maniakis, would also belong to this group. A series of non-Slavic names were made Slavic in a characteristic and indicative manner

— Nikolica (Νικολιτζᾶς), Nestorica (Νεστορίτζης), Illica (Ηλίτζης), Matejica (Ματθαίτζης), Nikolica “junior”, Lazarica (Λαζαρίτζης), Ivac (Ίβάτζης) and Gavra (Γαβράς). There are also names which disclose a proto-Bulgarian substrate in the ethnic structure of Samuilo’s lords — Kra-kra (Κρακράς), Elemag or Elinag (Έλεμάγος or Έλίναγος, but with a Greek “surname” ὁ Φραντζῆς). It is interesting that the kavhans, brothers Theodore and Dometian, as well as their other brother Meliton, do not have Slavic names.

The scope of vertical dispersion of ethnic awareness is another, very specific question. It seems that, judging by the nature of medieval societies, it must have been limited to the upper social strata. Moreover, the origins of the only preserved original monument testifying of ethnic self-awareness, the so-called Bitola inscription, are tied to this group. Jovan Vladislav had it inscribed that he is “Bulgarian by origin”. After the downfall of Samuilo’s state, the social elite, the beacon of traditions of the Bulgarian empire, suffered a crisis which did not, however, result in its total dissolution. This slowed down the ethnogenetic processes and left ample space for a relatively painless implementation of a similar Slavic tradition like the one of the Serbian medieval state.

In 1018 Basil II finally succeeded in breaking down the state of Samuilo’s heirs and, like John Tzimiskes half a century earlier, the very next year he made a triumphant and symbolic entrance into Constantinople. He sailed as a victor from the war with his rivals, the Bulgarian lords. Interesting data has been preserved regarding his attempts to integrate their prominent representatives into the society of the Romaioi. Some of them, having received their titles and pertaining services, became loyal subjects of the Roman emperors, at times even part-taking in the highest authority (Katarina, daughter of Jovan Vladislav, was the wife of emperor Isaac I Comnenos). Others were quick to associate with rebels and all those scheming against the emperor (the Bulgarian crown prince Prousiar, brother of the above mentioned Katarina, took part in one such conspiracy). However, the Roman chapter in the story of the Bulgarian powerful transcends the framework of Samuilo’s epoch.

Nonetheless, we must note that the age of emperor Samuilo and his heirs left certain marks on the history of the entire XI century. The conquests of Basil II re-established the disturbed divine order and, compared with the age of Tzimiskes, did so in a much more permanent way. Simultaneously with the full swing of the “epoch of ideology” of the Roman empire, an “epoch of ideology” of the lost empire of Samuilo was still alive and flickering among the Bulgarian powerful who lived as Byzantine subjects in the newly established katepanate of Bulgaria. Precedents were not easy to subdue and throughout the XI century uprisings in the Balkans followed the old standards. The existence of real or invented family ties with the komitopouloi was a matter of decisive importance for the leadership of the

“rebellion” of Petar Deljan in 1040. In the course of the century, once the descendants of the komitopouloi had become loyal Byzantine subjects and all trace of them was lost in the Balkans, even their more distant relatives, such as Konstantin Bodin, son of Mihailo of Zeta, became the focus of attention. Đorđe Vojteh, of kavhan lineage, headed the “prominent men of Bulgaria”, as they are called by the disciple of Skylitzes, who organised the uprising. As in the age of Samuilo, the aim of all these rebellions was the renovation of the Bulgarian empire. Some time during the last decade of the XI century when the learned Greek Theophilactos entered Ohrid as the new archbishop he was greeted by “a deadly stench” and “victorious song” of the citizens who celebrated their ruined Empire just to spite him.

INDEX

У индексу су појмом *град* означена утврђена насеља различитог обима или значаја. Појам *ујтврђење* има искључиво војну конотацију и односи се на тврђаве за које се зна или претпоставља да су биле мањих димензија и мање важности. Титула *цар* није нотирана, осим у случајевима када се о њој посебно расправљало (в. βασιλεύς, цесар).

- Абидос, град 95, 178
Авсони, грецизирани облик имена Аурунци 94
Агата, Самуилова жена, кћи Јована Хрисилија 78, 82, 83, 86, 110, 189
Агатон, епископ Мораваца 150
Адемар, хроничар 24, 81, 138
Адралест Диоген, византијски војсковођа 55
Адријанопол, град (в. Једрене) 50, 53, 88
Адријанопол, град у Албанији 93
Азија 49, 54, 71
Алексије I Комнин, цар (1081–1118) 141
Ана, сестра царева Василија II и Константина VIII 84
Ана Комнина, кћи Алексија I, писац 20, 137
Антиохија, град 22, 49, 94, 101
Ајтоњи, угарски великаш 118, 119
Аксиос (в. Вардар), река 116
Албанија 47, 56, 99, 131, 172, 181, 187–189, 196
Александар, цар (912–913) 39
Ал-Макин, писац 23, 76, 94
Алусијан, син Јована Владислава 67, 81, 128, 135, 136, 182, 196
Аморион, град 73
Анастасијевић, Драгутин, историчар 28
Андрија Дандоло, хроничар 108
Андроник Дука, син цара Константина X 137
антипат, титула 116, 178
Антољак, Стјепан, историчар 28
Анхијал, град 34, 37
Арабљани 42, 43, 71, 111, 114, 173
Арабљански калифат 58, 73
Аркадиопол, град 50, 68

- Арон, комитопул, 45, 57, 64, 67, 74, 79–88, 93, 123, 124, 135–137, 144, 188, 191
- Арон, син Јована Владислава 67, 128, 182, 196
- Асолик, монах и писац (в. Стефан Таронски) 23, 24, 58, 64, 83, 84, 86, 93, 94, 100, 144, 145, 148, 165
- Атика, полуострво 103
- Атина 130
- Ашот Таронит, византијски великаш 102, 104, 106, 114, 115, 178
- ἀποστασία, одметништво 47, 57, 73, 77, 96, 102, 130, 134–136, 139, 176, 188, 190, 197
- ἀποστάτης, одметник 73, 79, 130, 134, 176, 195
- ἄρχων архонт 35, 37, 40, 125, 131, 143, 168–170, 177, 183
- αὐτοκράτωρ, царска титула (в. самодржац) 141
- Багдад 84, 144
- Балкан (Балканско полуострво) 22, 31, 32, 34, 48, 58, 53, 55, 61, 64, 66, 86, 91, 92, 94, 95, 101, 103, 117, 118, 132, 159, 140, 172, 175, 177, 181, 184, 187, 188, 192, 194, 195, 197
- Балкан, планина 91, 99 116, 174, 193, 196
- Бари, град 114
- барска архиепископија 23
- Беласица, планина 104, 120–123, 125, 139, 143, 156, 186, 194
- Београд 55, 59, 98, 99
- Беотија 103
- Берат, град (Београд у Албанији) 130, 169, 192
- Биоград, град 109
- Битољ, град 24, 78, 98, 122, 123, 143, 144, 192
- Бог 33, 35–37, 40, 49, 52, 88, 131, 143, 162, 195, 197
- Богдан, топарх унутрашњих области 129, 171, 178
- Богородица 116, 130, 140
- богумили, јеретичка секта 160, 161, 174
- Бојан, наводни бугарски војсковођа 91
- Бојана, утврђење 126
- бољари (в. βολιάδες)
- Борис I (Борис-Михајло), бугарски кнез (852–889) 58, 59, 61, 62, 145, 159, 183, 185, 187
- Борис II, бугарски цар (969–971) 21, 31, 44, 46, 47, 50, 51, 56, 57, 62, 66, 68–70, 75, 76, 78, 82, 83, 117, 134, 140, 143, 145–149, 153, 161
- Боруи, град 53
- Босна 105, 110, 112, 115
- Браничево, град 97–99
- Брсјаци, словенско племе 57, 64
- Брохот, планина 130, 176
- Бугари (в. Бугарска, Бугарско царство) 21, 23, 25, 27, 29, 31–33, 35, 37, 38, 41, 42, 44, 45, 50, 51, 56, 59, 61, 65, 67, 68, 70, 71, 74–80, 83–85, 87, 88, 91–93, 95, 96, 99, 101–104, 110–112, 114–116, 121–123, 125, 127, 128, 130, 131, 133–140, 142, 143, 146, 149, 153, 161, 162, 165–167, 171–173, 175, 178–183, 185, 188, 190, 191, 193, 195–197

- Бугарска (в. Бугари, Бугарско царство) 17–22, 27, 31, 32, 36–50, 53–61, 63–68, 70, 71, 73–79, 82–85, 90–95, 97, 100, 101, 103, 104, 106, 107, 109, 113, 116, 117, 119, 120, 124–126, 131–133, 135–138, 143, 144, 146, 147, 149, 153, 156–158, 161, 162, 164, 167–177, 179, 180, 183, 185–189, 191, 192, 194–197
- бугарска архиепископија 21, 37, 112, 149–151, 153, 155
- бугарска патријаршија 37, 38, 151, 152, 157–159, 164, 165, 190
- бугарска црква 75, 78, 83, 112, 133, 148–153, 157, 158, 164, 185, 190, 196
- „бугарска шума“ 97
- бугарски архијереј 75, 76, 78, 83, 98, 149, 154–158, 163, 167, 190
- бугарски патријарх 38, 59, 75, 149, 151, 153, 157, 158, 165, 168
- Бугарско царство (в. Бугари, Бугарска) 17, 28, 31, 38, 48, 53–56, 69, 71, 75, 78, 87, 92, 133, 134, 136, 139–142, 161, 165, 167, 168, 185, 191, 193, 195, 197
- Бутринто, град 99
- Валона, град 54
- Валонски залив 98
- варвари 38, 39, 120, 128, 138
- Варда Склир, византијски великаш 45, 50, 73, 75–77, 84, 87, 88, 94, 95, 106, 134, 194
- Варда Фока, византијски великаш 50, 55, 73, 76, 77, 94, 95, 106, 109, 134, 194
- Вардар, река 116, 117
- Василије, евнух, паракимомен, 73, 94
- Василије I, цар (867–886) 39, 108
- Василије II, цар (976–1025) 19, 21–23, 25, 28, 41, 45, 49, 56, 64, 65, 73, 74, 76, 78, 80, 83–86, 88–90, 93–98, 100–102, 104, 107, 109, 111, 113, 115–118, 120–124, 126–135, 137–139, 142, 144, 147, 149, 152–154, 156–158, 160, 166, 167, 169, 173–179, 190, 193–195, 197
- Василије Апокавк, претор Коринта 104
- Василије Глава, византијски великаш 102
- Васиљевски, В.Г, историчар 27
- Васпуракан, тема 67
- Ватац, византијски великаш 102
- Велбужд, град 63, 98
- Венеција (в. Млеци) 107, 111
- Верија, град и тема 20, 54, 95–97, 110, 116, 127, 155, 169, 175, 179
- Видин, град 76, 77, 87, 92, 99, 116–119, 155, 193
- Византија (в. Византијско царство, Ромејско царство, Царство) 22, 31–33, 38, 40, 42, 43, 48, 56–58, 60, 68, 70, 71, 77, 84, 85, 91, 92, 94, 96, 97, 101, 104, 113, 120, 134, 139, 140, 142, 177, 193, 194
- Византијско царство (в. Византија, Ромејско царство, Царство) 33, 34, 42, 99, 136, 140, 187, 188
- Виљем Тирски, историчар 97
- вино 48
- Витоша, планина 126
- Вишеград, утврђење 127
- Владимир, руски кнез 84, 95, 166

- властелин 173
 Власи 37, 79, 80, 89, 190
 Влашка 118
 Воден (в. Едеса), град и тема 75–78, 83, 99, 116, 123, 128, 154, 155, 169, 172, 178, 190, 191
 војска, византијска 31, 34, 50, 54, 93, 100, 103, 104, 115–116, 120–28; грчка ватра 50, 51, 116; лако наоружана в. 103; коњица 50; комора 93; опсадне справе 50, 93; саларк 65; схоле (в. доместик); тагме 127
 војска, бугарска 88–90, 103, 105, 117, 121, 123, 126, 128, 177
 војска, руска 44, 49–51
 Волф, Јероним, ерудита 33
 восак 49
 воће 48
 војни каталози 177
 војни свештеник у византијској војсци 19, 94
 Волерон, област и тема 54, 116
 βασιλεύς (βασιλεῦω, василевс, цар, цесар) 32, 35, 36, 38, 75, 86, 129, 134, 135, 137, 141–148, 188, 191
 βουλῶδες (бољари) 60, 61, 171, 173, 179, 192
 Via Egnatia, пут Драч — Солун — Цариград 110, 189
 Via Militaris (Царски друм), пут Београд — Цариград 97
 Гавра, бугарски великаш 139, 170, 178, 182, 196
 Гаврило, јерменски свештеник у Севастеји 84
 Гаврило Радомир (Роман), бугарски цар (1014–1015) 62, 67, 78–82, 86, 118, 119, 121–124, 126, 129, 133, 142–146, 171, 182, 191, 193, 196
 Герман Гаврило, бугарски патријарх (архиепископ) 83, 154, 155, 167
 Галаксидион, град 24, 25
 Георгије, бугарски архиепископ 150
 Георгије Гоницијат, византијски војсковођа 125
 Георгије Кедрен, хроничар 18, 47
 Георгије Манијакис, византијски војсковођа 182, 196
 Герман, село 24, 28, 59, 61, 62, 64, 78, 87, 148
 Гиљфердинг, А.Ф, дипломата и историчар 27
 Главиница (в. Кефалонија), град 98, 99, 155
 глад 69, 174
 Гојислав, хрватски краљ, син краља Држислава 107, 109
 Гомата, манастирић 96
 Градско, градић 125
 Григорије Таронит, византијски војсковођа 100, 102, 103, 178
 Гргур VII, папа 164
 граница, гранична линија, гранична област 96–98
 Грци 34, 65, 91, 92, 124, 146, 166, 185, 197
 Грчка 104
 грчка ватра 50, 51, 116
 Гуделије Манијакис, отац Георгија Манијакиса 182, 196
 гусари 101, 109

- Далмација, област и тема 54, 105, 107–109, 112, 115, 193
- Давид, бугарски патријарх (архиепископ) 158
- Давид, комитопул 45, 56, 57, 59, 62, 64, 66, 69, 74, 78–80, 86, 87, 145, 188, 190
- Давид Аријанит, византијски великаш 125, 127, 129, 131
- Дамјан, бугарски патријарх 38, 59, 75, 149, 152
- двор (дворци) 51, 78, 123, 125, 127, 135, 143, 154–156, 167, 176
- Девол (в. Селасфор), град 19, 47, 58, 59, 66, 125, 130, 155, 176
- Девол Град, локалитет у Македонији 125
- Дерџан, град и тема 65
- Димитријада, град 171
- Димитрије из Кизика, историчар 18
- Димитрије Полемарх, бугарски војсковођа 89, 96, 120, 169, 170, 178
- Димитрије Тихоња, бугарски војсковођа 169, 182, 196
- дијадема (стема) 31, 34, 39, 109, 135, 166, 167
- Димотика, град 95
- Дионисије Ареопагит, црквени отац 33
- Длугош, историчар 91
- Дњепар, река 51, 59
- Добромир, бугарски великаш 116, 169, 178, 179, 182, 179
- Добромир Млади, бугарски великаш 129, 172, 177–179, 182, 196
- Доброња, архонт и топарх 168
- Долопи 90
- доместик схола Запада 91, 93, 94, 102
- доместик схола Истока 94
- Дометијан, кавхан 123, 171, 172, 182, 196
- Доростол, град и тема (в. Теодоропољ) 38, 44, 51, 53, 54, 59, 75, 95, 99, 152, 154
- Драгимир, жупан Травуније и Захумља 115
- Драгомуж, бугарски великаш 128, 170, 178, 182, 196
- Драгувитија, тема 54
- Драгувити (Другувити) 185
- Драгшан, бугарски војсковођа 169, 178, 182, 196
- Драч, град и тема 54, 74, 79, 83, 99, 104, 105, 110–112, 114, 115, 125–128, 168, 172, 189, 192
- Дреновска клисура 125
- Дрим, река 99
- Држислав (Стјепан Држислав), хрватски краљ 61, 107, 109
- Дринов, Марин историчар 27
- Дристар, комес 58
- друнгарије вигле 18
- Друго бугарско царство 186
- Дубровник 105, 109, 112
- дужд, титула млетачког владара 107–109
- дукс Истока, титула и функција 94
- дукс, титула провинцијског управника 54, 79, 80, 89, 94, 100, 102, 122, 123, 127, 128, 143, 178
- Дукља 99, 101, 110, 112, 113, 115, 193

- Дунав, река 31, 43, 44, 49–51, 53, 55, 59, 68, 70, 77, 93, 95, 99, 118, 174, 181, 185, 193
 духовно сродство 36, 37, 40, 41, 43
 δυνάστης, δυνάσται, δυναμένοι 110, 172, 173, 179
 de Vos, Michel, историчар 29
- евнуси 65, 68, 117, 123, 147, 166, 167, 191
 Европа 49, 50
 Евстатије, византијски великаш 55
 Евстатије Дафномил, византијски војсковођа, 114, 130, 170, 17, 178
 Егеј (Егејско море) 112
 Египат 22
 Едеса, град у Македонији (в. Воден) 155
 Едеса, град у предњој Азији 54
 Езеро, локалитет у Тесалији 25
 Елбасан, град 99
 Елемаг, бугарски војсковођа 130, 169, 170, 178, 182, 196
 Енотија, тврђава 123
 Епир 99
 епириптарион 39
 Ериније 104
 Етолија 103
 Еуфрат, река 54
- Ђорђе Војтех, словенски великаш 197
 Ђула, угарски великаш 118
 жито 127
- жупан 91; велики жупан 91, 101
 Задар, град 105, 107–109, 112
 Запад 32, 47, 48, 58, 96, 110, 135, 194, 195
 Западна Бугарска (Западно бугарско царство) 27, 28, 55, 56, 69–71, 77, 152, 180
 Захумље, област 71, 110, 115
 Звечан, град 97
 Звонимир, хрватски краљ 164
 Зитунион, град 130
 Златарски, Василиј, историчар 28
 Златна капија, једна од градских врата у Цариграду 31, 130
 злато 31, 43, 48, 189
 Зоја, царица, жена Лава VI 34, 46, 47
- Иван Александар, бугарски цар (1331–1371)
 Ивац, бугарски великаш 125, 130, 139, 170, 176, 177, 182, 189, 196
 Ивирија 100
 Ивирон, манастир на Св. Гори 102
 икомодион, дажбина 174
 икономија 52, 195
 Илирија, област 185
 Илирик, црквена дијецеза 151, 163
 Илица, бугарски великаш 123, 169, 172, 182, 196
 Иноћентије III, папа 23, 37, 161, 162, 164
 Ирина, друга жена Гаврила Радомира 82, 118

- Исак I Комнин, цар (1057–1059) 136
- Истар (в. Дунав) 165
- Исток 32, 93, 94, 96, 115, 126, 127, 134, 152, 194
- Источно римско царство 17
- Италија 42, 70
- Ихтимански кланац 93, 99
- ичиргу боила, бугарска титула (в. топарх унутрашњих области) 171, 172, 183, 192
- imperator 138, 162
- Јадран (в. Јадранско море, Јадранско приморје), област 54, 111, 126, 193, 194
- Јадранско море 99, 122
- Јадранско приморје 105, 106, 112–115
- Јањина, град 99
- Јахја из Антиохије, писац 22, 23, 58, 67, 76, 81, 94, 100, 104, 113, 117, 119, 120, 124, 128, 138, 144–148, 165, 179
- Једрене (в. Адријанопољ) 88, 102, 103, 116, 128, 193
- Јерисос, град 96, 120, 121
- Јерихон, град 54
- Јермени 90, 159, 178, 185
- Јерменија, област 64–67
- Јерусалим 71
- Јиречек, Константин, историчар 27, 28
- Јован, протоспатар 55
- Јован I Цимискије, цар (969–976) 20, 28, 31, 45, 49–57, 59, 65, 69–71, 73–77, 91, 93, 99, 130, 133, 148, 149, 151, 154, 157, 163–165, 194, 195, 197
- Јован II Асен, бугарски цар (1218–1241) 141
- Јован III Ватац, цар (1222–1254) 141
- Јован VIII, папа 150
- Јован Владимир, дукљански кнез 105, 106, 111, 114, 115, 126, 128, 145, 148, 193
- Јован Владислав, бугарски цар (1015–1018) 24, 67, 79–82, 86, 123–126, 128, 134, 136, 137, 139, 142, 145, 152, 169, 172, 178, 180, 182, 183, 196, 197
- Јован Геометар, песник 20, 21, 24, 47, 48, 58, 66, 94, 96, 135, 165–167, 180, 189
- Јован Дебарски, бугарски патријарх и охридски архиепископ 28, 98, 129, 154, 158, 159
- Јован Ђакон, хроничар 107–109, 111
- Јован Егзарх, писац 158, 159, 173
- Јован Скилица, историчар 17–20, 24, 28, 41, 43–48, 51, 55–57, 60, 65–68, 70, 73–83, 85, 86, 88, 91, 93, 95, 98, 100–102, 104, 105, 112–115, 117, 119–122, 124–127, 129–131, 133–135, 137, 142–148, 154, 156–158, 165–173, 175–180, 182, 189, 191, 192, 196
- Јован Зонара, хроничар 20, 42, 43, 45, 82, 122, 137, 138
- Јован из Халдеје, византијски војсковођа 100, 102, 103, 128
- Јован Комнин, охридски архиепископ 21
- Јован Лид, историчар 18
- Јован Малакин, византијски великаш 102

- Јован Орсеоло, син млетачког дужда 109
 Јован Ставракије, хартофилакс 21, 81, 143, 169
 Јован Хрисилије, протевон Драча 78, 106, 110, 111, 114, 178, 193
 Јованополъ (в. Преслав) град и тема 53, 54
 Јосиф Генесије, историчар 18
 југословенство 27
 Јустинијан I, цар (527–565) 153

 кавхан, бугарска титула 123, 125, 171, 172, 178, 183, 192, 196, 197
 Калојан, бугарски цар (1197–1207) 23, 37, 161, 162, 164
 Калокир, византијски великаш 43, 44, 49, 51
 Кападокија 94
 Каракамен, локалитет у Македонији 124
 Карпати, планински венац 59
 Касторија, град 79, 87, 98, 127
 Катарина, царица, кћи Јована Владислава и жена Исака I Комнина 136, 137, 197
 катепан, титула провинцијског управника 55, 132
 катепанат, управна јединица 132, 197
 Катерини, град 99
 Катраница, локалитет у Македонији 124
 Кведлинбург, град 69, 78
 Кекавмен, писац 20, 88–90, 96, 120, 122, 134, 135, 169–171, 178, 180
 Кекавмен-деда, византијски војсковођа 88–90
 кентинариј, мера 43, 129, 190
 Кефаленија, тема 114
 Кефалонија (в. Главиница), град 155
 Кијев, град 43, 44, 51
 Киликија 42
 Кипар, острво 42
 кипарска архиепископија 149, 150
 кипарски архиепископ 149, 150
 Клидион (в. Кључ), кланац 121
 Климент, Методијев ученик 60, 156, 188, 190
 клирици 174
 Кључ (в. Клидион), кланац 121
 кожа 89
 Кожани, град 99
 Кожелъ, град 99
 Колидрон, утврђење 116, 169
 комес (κόμης), титула 45, 57–60, 64, 65, 67, 76, 148, 170, 182, 189, 196
 комете 47, 48
 комитат (comitatus), управна област 58, 59, 187
 комитопул (Комитопул), Самуилов надимак 47, 57, 66, 100, 119, 124, 138, 144, 145
 комитопули, синови комеса Николе 44–48, 56–60, 62, 64–70, 74–77, 80, 81, 84, 87, 88, 91, 92, 136, 137, 146, 148, 152, 159, 163, 175, 180, 182, 189
 Константин VII Порфирогенит, цар (913–959) 25, 34, 36, 37, 40, 41, 61
 Константин VIII, цар (1025–1028) 25, 41, 45, 49, 73, 84, 111

- Константин Диоген, византијски
 војсковођа 123, 127, 131, 132,
 135
 Константин Бодин, дукљански
 кнез 106, 197
 Константин Тих, бугарски цар
 (1257–1277) 145, 148
 коњи 48, 93
 Коринт, град 21, 104
 Коринтска превлака 103
 Корчула, острво 109
 Косара, кћи цара Самуила 105,
 106, 193
 Котор, град 105, 107, 109, 113,
 160, 191
 Кочани, град 99
 краљ, владарска титула 91, 101,
 105, 107, 109, 110, 112, 118,
 162, 193
 Кракра, бугарски војсковођа 117,
 127, 128, 169, 170, 178, 182, 196
 Крешимир, хрватски краљ 107,
 109
 Крим, в. Херсонес
 Крит, острво 42
 крзно 49
 круна 24, 31, 37, 39, 51, 68, 69,
 129, 130, 147, 157, 161–167,
 191, 195
 куга 174
 Купан, угарски великаш 118
 куропалат, титула 18, 36, 95
 Курсилије (Хрисилије), византиј-
 ски великаш 168
 κόμης (в. комес)

 Лав VI Мудри, цар (886–912) 46,
 52
 Лав, кардинал 162
 Лав, охридски архиепископ 156
 Лав Ђакон, историчар 19, 24, 28,
 31, 32, 41, 42, 49, 50, 55, 78, 88,
 93–95, 133, 165, 180
 Лав Мелисин, византијски вели-
 каш 79, 80, 90, 91, 93, 94
 Лав Саракинопул, византијски ве-
 ликаш 53
 Лав Фока, брат цара Нићифора II
 36
 Лавра, манастир на Св. Гори 96,
 101, 120
 Лангобардија, тема 111, 113
 Лариса, град 20, 82, 87–90, 93,
 103, 104, 110, 118, 154, 177,
 190, 193, 194
 Ластово, острво 109
 Лазарица, бугарски војсковођа
 129, 172, 177, 178, 182
 Лепи Храстови, локалитет у Ма-
 кедонији 79
 лимес 31
 Лиутпранд, епископ Кремоне 36,
 43, 44
 Липљан, град 98, 117, 128
 логотет дрома, функција у цар-
 ској администрацији 46
 Лонгсн, утврђење 127
 Лупус Протоспатар, хроничар 24,
 106, 114, 124, 138

 Љеш, град 99
 људождерство 89
 Љутовој Деволски, бугарски ве-
 ликаш 171

 Мавро Орбин, историчар 113

- магистар, титула 31, 46, 50, 51, 93, 94, 100, 102, 103, 144, 178
- Мадалберт, папски легат 38
- Мадије, приор Задра 107
- магарци 89
- Македонија, област 28, 29, 54–59, 64, 65, 77, 78, 80, 87, 88, 91, 100, 107, 145, 160, 172, 174, 180, 181, 183, 185–190, 196
- Македонија, тема 88
- македонска држава 57, 69, 181
- македонски Словени 47, 64
- Македонци 28, 181
- Мала Азија 18, 21, 73, 76
- манастир Св. Ђорџа код Скопља 145
- манастир Св. Катарине на Синају 21
- Манојло I Комнин, цар (1143–1180) 52
- Маргум, град 55
- Марија, бугарска царица, жена Јована Владислава 83, 129, 172
- Марија (Ирина), бугарска царица 36, 41, 63, 86, 146
- Марија Бугарска, Аронова праунука 137
- Марица, река 93
- Матејица, бугарски великаш 129, 182, 196
- Матија из Едесе, хроничар 26
- Мацукион, утврђење 122
- мед 49
- Мезија 56, 77, (Доња) 185
- Мелитина, град 21, 84, 94, 166
- Мелитон, бугарски великаш, брат Теодора и Дометијана 182, 196
- Мелник, град 99, 123
- Мерсебург, град 42
- Месец 48
- Месопотамија Запада, тема 53, 54
- Места, река 54, 99
- Методије, архиепископ Паноније, мисионар у Моравској 156, 188
- Мизи 50, 94, 94, 180
- Милутин, српски краљ 52, 145
- Мирослава, Самуилова кћи 104, 106, 114, 182, 196
- Михајло VIII Палеолог, цар (1259–1282) 21
- Михајло Шишман, бугарски цар (1323–1330) 62
- Михајло, захумски кнез 71
- Михајло, дукљански кнез 106, 197
- Михајло Аталијат, историчар 20, 136
- Михајло Вотанијат, византијски војсковођа 121
- Михајло Вурцис, византијски војсковођа 49
- Михајло Псел, историчар, филозоф и државник 18, 20, 67, 81, 86, 87, 128, 135, 136
- Михајло, епископ Девола, писац 19, 28, 45, 47, 59, 62–64, 66, 76, 79–83, 85, 86, 90, 102, 105, 106, 110, 116, 118, 119, 125, 137, 138, 146, 152, 154, 155, 158, 168–170, 178, 180, 182, 196
- Млечи (Млечани, в. Венеција) 108, 109, 111, 113, 114, 194
- Моглен, град 98, 123, 125, 127, 154, 155, 169
- Мојсије, комитопул 45, 57, 64, 74, 80, 87, 188
- Мокро, локалитет у Македонији 137

- Молиск, утврђење 127
 Морава, град и тема 55, 91–93
 Мориш, река 59
 Моровизд, град 98, 128
 Мосинопољ, град 115, 123, 125, 127, 128
 Мостич, бугарски великаш 63, 173
 μεγιστῶνες 173, 177–179
- Настављач Георгија Монаха, анонимни писац 146
 Настављач Симеона Логотета, анонимни писац 60
 Наум, ученик Ђирила и Методија 156, 188, 190
 Немачка (Римско-немачко царство) 43, 70, 140
 Неретљани 107–109
 Нестонг, бугарски великаш 131, 169, 182, 196
 Несторица, бугарски великаш 121, 129, 172, 177, 178, 182, 196
 Никита Пигонит, византијски војсковођа 128
 Никола, комес, отац комитопула 57, 59–64, 66, 67, 76, 78, 87, 148, 170, 182, 189, 196
 Никола Мистик, цариградски патријарх 21, 34, 35, 37, 39, 52, 163, 164, 195
 Никола Хрисилије, византијски великаш 79
 Николица, бугарски великаш 89, 90, 116, 130, 169, 178, 182, 196
 Николица Млади, бугарски великаш 129, 178, 182, 196
 Никон Метаноит, монах (в. св. Никон Метаноит)
- Нил Доксопатрид, монах 152, 153
 Нићифор I, цар (802–811) 31
 Нићифор II Фока, цар (963–969) 28, 40–43, 46–50, 54, 66, 71, 96, 149, 166
 Нићифор Вријеније, историчар 20, 136, 138
 Нићифор Григора, полихистор 185, 186
 Нићифор Ксифија, византијски војсковођа 116, 121, 122, 125, 130
 Нићифор Уран, византијски војсковођа 102–104, 113, 144
 Ниш, град 98
 Нови Рим 34
 Нови Стримон, тема 54
- Облик, планина 105
 одметник (в. ἀλοστάτης)
 одметништво (в. ἀλοστασία)
 Огражден, планина 121
 Олга, руска кнегиња 44
 Олимп, планина 99
 Ореа, град 99
 Орест Заробљеник, византијски војсковођа 125
 Острово, град 124, 125, 127, 139
 Отон I, немачки цар 42, 43, 69, 70, 163
 Отон III, немачки цар 107, 108, 140
 Охрид, град 21, 61, 70, 78, 90, 98, 122, 125, 129, 130, 135, 154, 156, 166–168, 170, 172, 178, 182, 188, 189, 192, 196, 197
 охридска архиепископија 19, 21, 152–154, 157, 158, 174, 185

- охридски архиепископ 19, 21, 28, 58, 156, 158, 167, 185, 197
- охридска патријаршија 28
- οἰκεῖος 148
- Павија, град 108
- Павле Вов, византијски великаш 102
- Палестина 71
- Панкалејска равница, локалитет у Малој Азији 73
- Панонија 55, 59
- папа (папство, римска црква) 37, 38, 118, 150, 151, 161–164
- паракимомен, титула и функција 73, 94
- парици 174
- Партенон, храм 130
- Пелагоонија, 90, 123, 125, 127, 128, 139, 178
- Пелопонез, област (полуострво) и тема 87, 88, 102, 104, 193
- Пенеј, река 103
- Перник, град 117, 127, 128, 169, 192
- Петар, бугарски цар (927–969) 21, 36, 37, 40, 41, 43–48, 54–58, 62, 63, 66, 67, 75, 76, 86, 98, 112, 134, 136, 138, 143–146, 153, 154, 160–164, 174, 178, 180, 181, 188, 190, 190, 192, 195, 196
- Петар, византијски војсковођа 68
- Петар, наводни бугарски војсковођа 91
- Петар Фока, византијски војсковођа 49
- Петар Делан, наводни син Гаврила Радомира 55, 74, 81, 86, 87, 135, 137, 138, 170, 171, 175, 197
- Петар II Орсеоло, млетачки дужд 107
- патрикије, титула 43, 55, 68, 71, 79, 114–116, 125, 128, 130, 169, 178
- Петра, град 99
- Петриск, утврђење 121
- Печенези 44, 50, 51, 68, 127
- Пинд, планински венац 103
- Пинције, наводни бугарски великаш 61, 62
- Пленимир, наводни бугарски цар 145, 148
- Плесо, син наводног Пинција 62
- Плиска, град 116, 172, 187
- Пољаци 141
- Поп Дукљанин, анонимни свештеник барске архиепископије и писац 23, 54, 59, 67, 70, 82, 91, 92, 101, 105–107, 110–115, 124, 126, 128, 138, 167, 168, 180
- Први васељенски сабор 159, 191
- Прелимир, наводни владар области Травуније и Црвене Хрватске 91, 92
- Преслав (Велики Преслав), град 22, 28, 38, 50, 53–56, 63, 64, 68, 70, 90, 91, 94, 95, 116, 152, 158, 172, 182, 188, 189, 196
- Преспа, град 61, 78, 79, 83, 87, 90, 104, 105, 112, 122, 126, 129, 154–156, 167, 172, 178, 182, 189, 192, 196
- Преспа (Мала Преспа), језеро 21, 99, 155, 196
- Преспа, област 79, 87, 90
- претор, функција у провинцијској управи
- Призрен, град 98

- Прима Јустинијана, епископија 153, 185
 Прилеп, град 121, 123, 156, 192
 приор, функција у градској управи 107, 110
 Прокић, Божидар, историчар 28
 Просек, град 124
 протевон, функција у градској управи 43, 78, 110, 178, 189
 протоасекрит, титула 36
 протоспатар 55, 71, 102, 125, 178
 Прусијан, син Јована Владислава 128, 130, 178, 182, 196, 197
 пси 89
- Равно, град 97
 Рајец, локалитет у Македонији 125
 Раково, утврђење 131
 Раметаница, река 79, 85
 Рансимен, сер Стивен, историчар 28
 Рас, град и катепанат 55, 91–93, 99, 112, 113, 194, 195
 Рачки, Фрањо, историчар и политичар 27
 Рашка (в. и Србија), област 54, 91, 99–101, 105, 110, 112, 115
 Ренесанса 33
 Риги, град 99
 Рим 33, 165
 Римско царство 33, 139, 185
 Рипсима, мајка комитопула 59, 64, 78, 87, 182, 196
 Рисан, град 113
 робови 49
 Родопи, планински венац 99
- Ромеји 31–38, 40, 42, 48–51, 58, 77, 79, 85, 90, 93–96, 101, 106, 107, 123–125, 129, 133, 134, 138, 140, 143, 149, 164, 167, 168, 177, 178, 185, 188, 195, 197
 Ромејско царство (царство Ромеја, в. Царство, Византијско царство, Византија) 18, 32, 33, 42, 58, 170, 184, 197
 Розен, барон В. Р, оријенталиста и историчар 22
 Роман I Лакапин, цар (920–944) 21, 25, 34–38, 40, 41, 46, 49, 51, 52
 Роман II, цар (959–963) 37, 41, 73
 Роман III Аргир, цар (1028–134) 145, 168
 Роман IV Диоген, цар (1068–1071) 145
 Роман (Роман-Симеон), син цара Петра, наводни бугарски цар 41, 45–47, 56, 57, 62, 66, 68, 75–78, 80–83, 93, 100, 117, 144–148, 155, 165–167, 178, 191, 192
 Румунија 59
 Руси 43, 44, 49–51, 53, 56, 57, 68, 70, 75, 95, 142, 166, 175, 188
 Русија 43, 44, 49
- савладарство 143
 самодржац, владарска титула (в. *αὐτοκράτωρ*) 37, 141, 142, 191
 Самош, река 59
 Самуило, комитопул, бугарски цар (око 997–1014) 17–28, 37, 45, 48, 55–67, 74, 75, 78–89, 92–95, 98, 100, 102–107, 109–114, 116, 119–123, 131, 133–143, 145–148, 152, 153, 155–171, 173, 175–180, 184–186, 188–197

- Самуило Алусијан, потомак комитопула 67
- Самуилова држава (в. Бугарска) 17, 18, 20, 21, 26–29, 32, 45, 57, 68, 73, 75, 87, 96, 97, 110, 135, 143, 156, 158, 168, 170, 172, 175, 180, 181, 186, 187, 189, 195, 197
- Самуилово царство (в. Бугарско царство) 28, 182, 185, 197
- Света Тројица 140
- св. Ахилије 154, 159, 160, 190
- св. Димитрије Солунски 100, 124
- св. Никон Метаноит 104
- св. Трифун 107, 160, 191
- Свенгел, руски војсковођа 50, 51
- Светислав (Суриња), претендент на хрватски престо 107, 109
- свила 48
- Свјатослав, руски кнез 43, 44, 48, 49, 51, 56, 68, 69, 71, 138, 144, 166, 175
- севастократор 159
- Селасфор (в. Девол) 155
- сенат 102, 149
- Сер, град 79, 80, 88, 99, 128
- Сервија, град 96, 98, 116, 120, 130, 169
- Сергије, византијски великаш 123
- Сергије, епископ Београда 150
- Сердика (Средец; в. Софија, Тријадица), град 59, 74, 83–87, 91, 93, 94, 99, 100, 115, 117, 125, 126, 130, 155, 155, 193, 194
- Сермон, бугарски великаш 131, 132, 169
- Сетена, утврђење 78, 127, 139, 142, 194
- Симеон, бугарски цар (893–927) 21, 24, 25, 32, 34–41, 50, 52, 54, 62, 64, 82, 91, 134, 139, 140, 145, 146, 156, 158, 159, 162–164, 167, 174, 181, 188, 192, 195, 196
- Силвестар II, папа 108
- Симеон, византијски великаш 36
- Симеон Логотет, хроничар 39
- Симонида, српска краљица, жена краља Милутина 52
- Синај 21
- синкел, црквено достојанство 51
- Сирија 32, 115, 116
- Сирмијум, град 131, 132
- Скиличин Настављач, анонимни историчар 18, 106, 197
- скиптар 31, 166
- Скити 96, 135, 166
- Склавиније 182, 187
- Склавоархонтија 183
- Скопље, град 28, 59, 83, 92, 98, 99, 116, 117, 129, 132, 145–147, 155, 192, 194
- слава, обичај 176
- Словени 27, 32, 108, 109, 142, 181, 183, 185, 187, 195, 196
- словенско-македонско царство 28, 181
- солид, златни новац 111
- Солин, град 61
- Солун, град и тема 21, 54, 58, 80, 87–90, 95–97, 99–103, 110, 116, 117, 121, 123, 125, 127, 130, 144, 169, 170, 178, 179, 183, 189, 192, 193
- Соск, локалитет у Македонији 124, 125, 130, 139
- Софија (в. Сердика), град 85

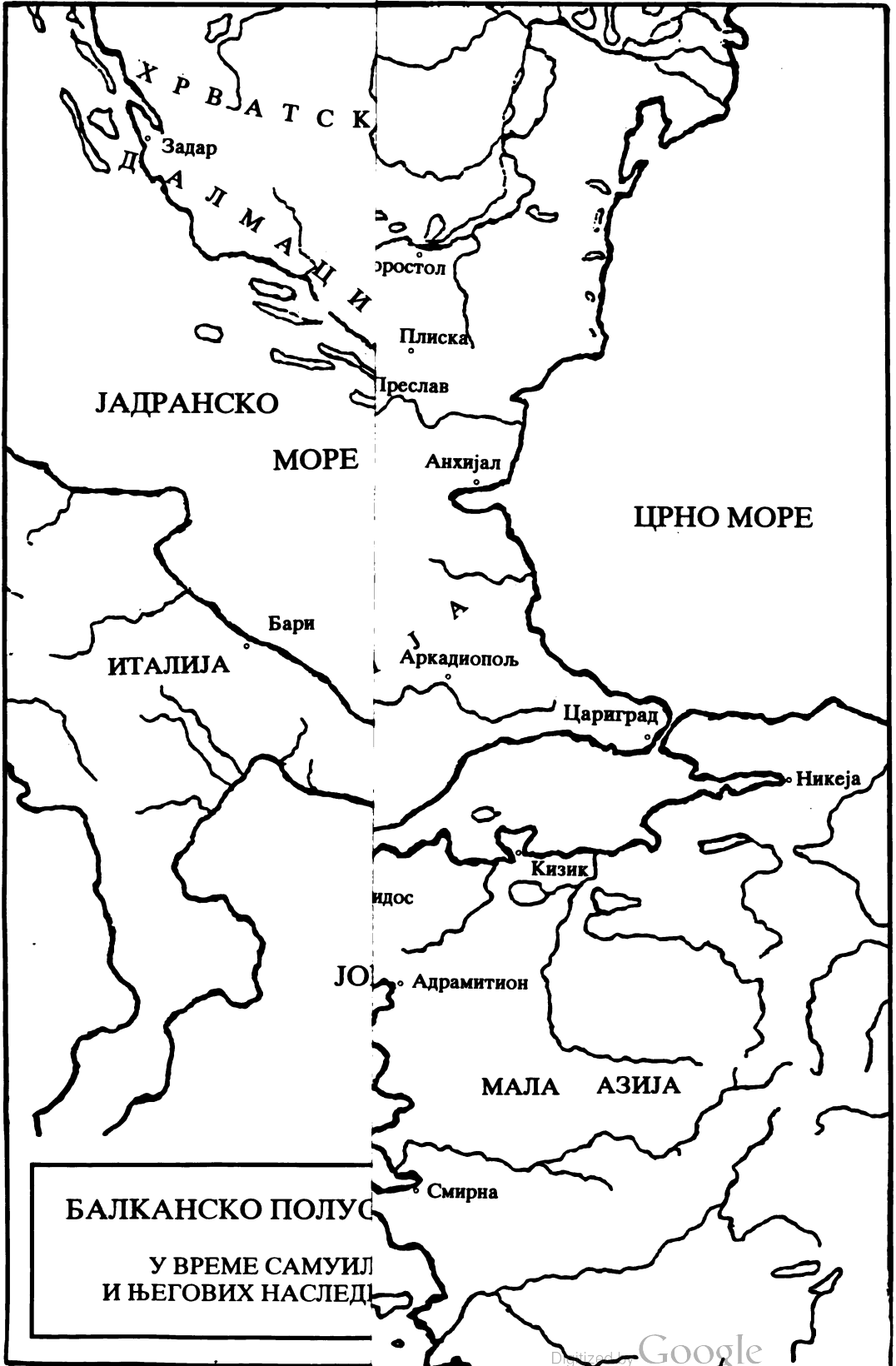
- Сперхеј, река 82, 86, 93, 103, 104, 111, 113, 116, 117, 120, 143, 146, 194
- Срби 61, 101, 111, 142, 184, 186
- Србија (в. и Рашка) 63, 70, 180, 184
- сребро 48
- Срем (в. Трамос, Сирмијум), област и тема 99, 112, 131, 132, 169, 193
- Стаг, град 99, 130
- Стара Загора, град 54
- Стефан, наводни бугарски цар 61, 62
- Стефан, угарски краљ 118, 164
- Стефан Дечански, српски краљ 62
- Стефан Таронски (в. Асолик), монах и писац 23, 24, 65–67, 83, 85, 138
- Стилијан Зауцес, византијски великаш, таст Лава VI, 46
- Стјепан, син хрватског претендента Светислава (Суриње) 109
- стока 93
- стратег, титула провинцијског управника 25, 53–55, 74, 88, 89, 121, 125, 130, 153, 171, 178
- стратег автократор, титула и функција 129, 131
- стратиоти 177
- Стримон, тема 54
- Струма, река 54, 120
- Струмица, град 87, 98, 121, 122, 125, 128, 129, 143, 170, 192, 194
- Ступион, локалитет у Македонији 125
- Таридин, комес 58
- Тарон, град и тема 67
- Ташковски, Драган, публициста 28
- Темпе, долина 103
- Тесалија 25, 87, 90, 99, 103, 116, 130, 190, 193
- Теогност Мелисин, византијски војсковођа 80
- Теодор, бунтовник 25
- Теодор, потомак комитопула 67
- Теодор из Севастеје 18, 19
- Теодор из Сиде, 18
- Теодор Продром, песник 52
- Теодор Хрисилије, византијски великаш 106, 114
- Теодоропољ (в. Доростол), град и тема 53
- Теофано, царица, жена Лава VI 46
- Теофано, царица, жена Романа II 41
- Теофанов Настављач, анонимни писац 18, 36
- Теофилакт, охридски архиепископ и писац 58, 155, 159, 197
- Теофилакт Вотанијат, византијски великаш 121–123, 143
- Теофилакт Лакапин, цариградски патријарх 38, 41
- Теохаридис, Г.И, историчар 29
- Термица, утврђење 125
- Тесалци 90
- тијара 31, 69, 165
- тиранин, тиранија (τύραννος, τυραννίς) 35, 134, 160, 195
- Тител, град 59
- Тихомир, вођа устанка 75
- Тмор, планина 128
- топарх (τολόρχης), управник области 168, 171, 178, 192

- топарх унутрашњих области (в. ичиргу боила) 129, 174, 178
- Травунија, област 91, 115
- Трајан, син Јована Владислава 137, 182, 196
- Трајанова врата, локалитет у Бугарској 19, 74, 76, 78, 80, 93, 100, 116, 133, 145, 146, 165, 191, 194
- Тракесијска равница, локалитет у Малој Азији 102
- Тракесион, тема 18
- Тракија, област и тема 50, 53, 54, 76, 87, 88, 90, 100
- Трамос (в. Срем) 98, епископија 98
- Трансилванија 118
- Трачани 166, 167
- Тријадица (в. Сердика) 78, 98, 100, 127
- тријумф 51, 69, 130
- Турн, Ханс, византолог 18
- Турци 186
- Турци Вардариоти 64
- τύραννος, τυραννίς (в. тиранин, тиранија)
- τοπάρχης (в. топарх)
- ћелатор 79, 80, 190
- Ћирило, мисионар у Моравској 156
- Угарска (Турска) 49, 55, 119, 164, 193
- Угри 42, 43, 50
- Улињ, град 105, 109, 111, 112
- унутрашња област Бугарске 90 129
- Урфа, град 54
- Успенски Ф.И, историчар 28
- Фарсалска равница 103
- Ферлуга, Јадран, историчар 18, 28
- феудализам, феудални односи 175, 177
- Филип, бугарски патријарх (архиепископ) 154, 167
- Филипопољ, град 49, 68, 93, 94, 115, 118, 121, 123
- Флорина, град 127
- флота, византијска 34, 50, 51, 114, 116, 125
- флота, млетачка 107, 108
- Фоке, византијска великашка породица 42, 95
- Фотије, цариградски патријарх 151
- Фридрих II Хоенштауфен, немачки цар 141
- хартофилакс, црквено достојанство 21
- Хелада, тема 25, 87, 89, 102, 104, 193
- Хелеспонт 50
- Хенрик II, немачки цар 108
- Херсонес (Крим) 43, 51, 96, 166
- Хиландар, манастир на Светој Гори 122
- Хиос, острво 50, 76
- Хрвати 107–109, 131
- Хрватска 63, 107, 109, 110
- Хреља Охмућевић, српски великаш 122

- Хрисилији (в. Јован, Теодор, Никола), византијска великашка породица 79
- Христос 33, 35, 37, 52, 140
- цар (в. βασιλεύς, цесар)
- Цариград 20, 31, 33, 34, 37, 38, 39, 41, 44, 47, 49, 50, 55–57, 68, 70, 73, 75–77, 93, 102, 103, 108, 109, 111, 116, 118, 124, 128, 130, 131, 140, 144, 151, 153–155, 161, 164, 188, 189, 191, 197
- цариградска патријаршија 32, 37, 73, 103, 149–151, 158
- цариградски патријарх 21, 34, 35, 37–39, 41, 52, 164
- царине 111
- царске инсигније 31, 50, 69, 93, 134, 161, 165–167, 191, 195
- Царски друм (в. Via Militaris)
- Царство (в. Византија, Византијско царство, Ромејско царство) 21, 31, 32, 34, 39, 40, 48, 51, 54, 71, 94, 104, 107, 108, 111, 131, 134, 168, 184, 193
- цесар, титула бугарских царева 127, 142, 160, 190
- Цезареја, град
- Црвена Хрватска 91
- црвене ципеле, део царских инсигнија 31, 165
- црква Пресвете Богородице у Атини (Партенон) 130
- црква Пресвете Богородице у Преспи 155
- црква Св. Албана у Намуру 118
- црква Св. Апостола у Преспи 155
- црква Св. Ахилија у Преспи 21, 99, 155, 190
- црква Св. Димитрија у Солуну 21, 179
- црква Св. Димитрија у Преспи 155
- црква Св. Георгија у Преспи 155
- црква Св. Германа у селу Герман 60
- црква Св. Михаила у Солину 61, 62
- црква Св. Софије у Охриду 156, 159
- црква Св. Софије у Цариграду 31, 51, 195
- Црна Река, река 123
- Црно Море 59
- Caesaria, град 118
- comitatus (в. комитат)
- челник, командант утврђења и области 171
- Черник, град 99
- Чеси 141
- Чешка 49
- цамија Чауш у Битољу 24
- Шабан, град 24
- Шишман, наводни бугарски цар 56, 61–64, 145
- Шламберже, Густав, историчар 28
- Штип, град 123, 125, 129
- Шумадија 97

ИСПРАВКЕ

страна	стоји	исправити у
корице	1998	1997
13; р. 17↓	Leo. Diac.	Diac.
58; р. 3↓	„комсајагк“	„комсадјагк“
77; р. 4↑	посматрања на	посматрања
79; н. 15 р. 8–11	латинично писмо	исправити у ћирилицу
82; н. 29 р. 19	w	ъ
84; н. 37 р. 4	?	147
86; н. 41 р. 3	он	али
100; р. 7↓	други	II
106; н. 106 р. 6	великомученика	Великомученика-
122; н. 157 р. 7	како	као
123; р. 7↑	у	о
131; н. 195 р. 4	τὸ	τῷ
136; н. 14а	ὁ τοῦ	ὁ τοῦ
141; р. 4↑	sq. 112, 357.	ep. 112, 357.
165; н. 93	Χριστῷ	Χριστῷ
181; н. 159 р. 3	Уп. стр.	Уп. стр. 31.
192; р. 10↑	(в. стр.)	(в. стр. 64)
	„Челник“	„челник“

БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО

У ВРЕМЕ САМУИЛОВИЊЕВИХ НАСЛЕДИНА

